

T. C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

112916

MÂVERDÎ
ve
en-NÜKET ve'İ-UYÛN ADLI TEFSİRİ

112916

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Burhan SÜMERTAŞ

Danışman
Prof. Dr. Ömer DUMLU

İZMİR - 2002

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Mâverdî ve en-Nüket ve’l-Uyûn Adlı Tefsîri” adlı çalışmanın tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

25.06 / 2002

Burhan SÜMERTAŞ

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün...../...../2002 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Yönetmenliğinin maddesine göre Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Burhan SÜMERTAŞ'ın "Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri" konulu tezi incelenmiş ve aday 23.10.2002 / 2002 tarihinde, saat 10.30'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarıyla..... olduğundan oy ile karar verildi.

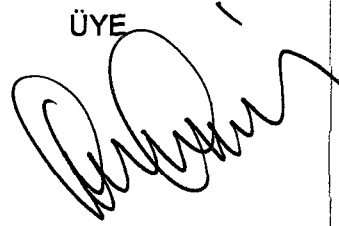
BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No: Konu Kodu: Üniversite Kodu:

* Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin Yazarının

Soyadı: SÜMERTAŞ

Adı: Burhan

Tezin Türkçe Adı: Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsîri

Tezin Yabancı Dildeki Adı: "Mâwardî and His Commentary al-Nukat wa'l-Uyûn"

Tezin yapıldığı

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü: Sosyal Bilimler Enst. Yılı: 2002

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü.

1- Yüksek Lisans:

Dili: Türkçe

2- Doktora:

Sayfa Sayısı: XVIII+159

3- Tıpta Uzmanlık:

Referans Sayısı: 120

4- Sanatta Yeterlilik:

Tez Danışmanının:

Ünvanı: Prof. Dr.

Adı: Ömer

Soyadı: DUMLU

Türkçe Anahtar Kelimeler:

İngilizce Anahtar Kelimeler:

1- Mâverdî

1- Mâwardî

2- en-Nüket ve'l-Uyûn

2- al-Nukat wa'l-Uyûn

3- Tefsîr

3- Commentary

4- Rivâyet Tefsîri

4- al-Tafsîr bi'l-Rivâyah

5- Dirâyet Tefsîri

5- al-Tafsîr bi'l-Dirâyah

Yazarın İmzası:

Tarih: 25.../06.../2002

Ö N S Ö Z

İslâm âlimleri arasında ilmî ve siyasî kişiliği bakımından, çok farklı bir yere sahip olan Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen el-Mâverdî (364-450/974-1058), daha ziyâde İslâmî idareye (kamu hukûku) ilişkin ortaya koyduğu orijinal fikirleri ile tanınmaktadır. Arap dünyasında hemen hemen bütün eserleri dikkatle incelenen Mâverdî, ülkemizde ve batıda daha çok idare ve âmme hukûku alanındaki fikirleriyle bilinmektedir.

Mâverdî'nin bugüne kadar başta hukukçu yönü olmak üzere, siyâsî, felsefî ve ahlâkî fikirleri üzerinde durulmuştur. Ancak, onun tefsîri ve tefsîrciliği üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bundan dolayı, Türkiye'de “**el-Ahkâmü's-Sultâniyye**” ve “**Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn**” adlı eserleriyle özdeşleşen Mâverdî'nin tefsîri üzerine bir çalışma yapmak istedik. Çalışmamız, “**Mâverdî ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsîri**” başlığını taşımaktadır. Bu çalışmadaki amacımız; Mâverdî'nin tefsîrdeki metodunu ve yaşadığı dönemdeki Kur'ân'ı anlama usûllerini ortaya koyabilmektir. Böylece Mâverdî'nin fikir yapısını ve tefsîrini yakından tanımış olmayı planladık.

Araştırmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Giriş bölümünde; Mâverdî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemin siyâsî ve kültürel özellikleri, i'tikâdî yönü ve siyasîlerle olan ilişkilerini tarihsel ayrıntılara girmeden ele aldık.

Birinci bölümde; en-Nüket ve'l-Uyûn'ü genel hatlarıyla tanıttıktan sonra, Mâverdî'nin tefsîr usûlüne dâir bazı konulardaki düşüncelerini öğrenebilmemiz açısından önem arzeden mukaddimeyi inceledik. Daha sonra, tefsîri, kaynakları açısından tahlîl ederek değerlendirdik.

İkinci bölümde; Mâverdî'nin sûrelere yaklaşımına ve tefsîrinde rivâyetleri ne şekilde kullandığına yer verdik. en-Nüket ve'l-Uyûn'u, rivâyet metotları olarak bilinen ulemâ arasında en makbûl tefsîr yolu olarak değerlendirilen Kur'ân'ın Kur'ân'la, Sünnet'le, sahâbe ve tâbiînin sözleriyle tefsîri açısından inceledik. Mâverdî'nin nüzûl sebepleri, nesh ve isrâiliyyât gibi konuları nasıl kullandığına ve bunlarla ilgili değerlendirmelerimize de bu bölümde yer verdik.

Üçüncü bölümü ise; tefsîrin, dirâyet metotları yönüyle incelenmesine ayırdık. Burada Mâverdî'nin, kelimelerin uygun manalarının tespiti için gramere, farklı dillere, şiirden istişhâda yer verdikten sonra kendi fikirlerini nasıl açıkladığını örneklerle ortaya koyduk.

Araştırmamızın sonuç kısmında da; elde ettiğimiz bulgular ve değerlendirmelerle önerilerimizi sunarak çalışmamızı bitirdik.

Çalışmamızın kaynaklarına gelince; konumuzun özelliğinden dolayı es-Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm'in tahkîk ettiği Beyrut 1992 basımlı, altı ciltlik, Arapça **Tefsîru'l-Mâverdî/en-Nüket ve'l-Uyûn** baş kaynağımızdır. Ardından Mâverdî'nin diğer matbû' eserlerinden yararlandık. Özellikle el-Mudârebe, el-Hâvî, Edebü'l-Kâdî isimli eserlerin muhakkiklerinin, mukaddimelerde sundukları doyurucu bilgilerden istifâde ettik.

Giriş kısmının içerdiği konuları araştırırken genel tabakât kitapları, ansiklopedi maddeleri, tefsîr tarihi eserleri, bugüne kadar Mâverdî ve tefsîri ile ilgili farklı dillerde yazılmış kitap ve makâlelerden ulaşabildiklerimizden yararlandık. Bunlardan özellikle Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228)'nin **Mu'cemü'l-Üdebâ**, İbn Salâh (ö. 643/1345)'in **Tabakâtü'l-Fukahâi's-Şâfi'iyye**, Sübkî (ö. 771/1369)'nin **Tabakâtü'l-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ**, İbn Kesîr (ö. 774/1372)'in **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Dâvûdî (ö. 954/1547) ve Ömer Nasûhî Bilmen (ö. 1391/1971)'in **Tabakâtü'l-Müfessirin** adlı eserleri başlıca biyografi kaynaklarımız oldular. İngilizce kaynaklardan A.R. Hamilton Gibb'in **Studies On The Civilization Of Islam** adlı eseri ile Qazi Ahmad Mian Akhtar'ın **Al-Mawardi: A Sketch Of His Likes And Works** isimli makalelerinden yararlandık.

Kullandığımız tarih kitaplarının başlıcaları ise; Bağdâdî (ö. 473/1080)'nin **Târîhu Bağdâd**, Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228)'nin **Mu'cemü'l-Büldân**, İbnü'l-Esir (ö. 630/1232)'in **el-Kâmil fi't-Târîh** isimli eserleridir.

Çalışmamız sadece bir tespit ve yansıtıcı çalışmadan ibaret olmayıp, aynı zamanda açıklama, karşılaştırma ve değerlendirmelerimizi de içermektedir. Bunun için Taberî (ö. 310/922)'nin **Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Fahreddîn er-Râzî (ö. 505/1111)'nin **Mefâtihu'l-Gayb**, İbn Cevzî (ö. 597/1200)'nin **Zâdü'l-Mesîr**, Kurtubî (ö. 671/1272)'nin **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, İbn Kesîr (ö. 774/1372)'in **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Şevkânî (ö. 1250/1834)'nin **Fethu'l-Kadîr**, Âlûsî

(ö. 1270/1853)'nin **Rûhu'l-Meânî** gibi klâsik tefsirlerinin yanı sıra Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1331/1942)'in **Hak Dîni Kur'ân Dili**, Süleyman Ateş'in **Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri**, Celâl Yıldırım'ın **İlmin Işığında Asrın Kur'ân Tefsiri** adlı çağdaş tefsirleri de kullandık.

Konularımızla ilgili hadîslerin tespiti için Kütüb-i Sitte olarak bilinen Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 413/1022)'in **Sahîhayn**'ı, İbn Mâce (ö. 273/886), Ebû Dâvud (ö. 275/888), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî (ö. 309/915)'nin **es-Sünen**'leri başvuru olan asıl kaynaklar olmuştur. Kütüb-i Sitte'nin dışında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in **Müsned**'i, Dârimî (ö. 255/869)'nin **es-Sünen**'i, Taberânî (ö. 360/970)'nin **el-Mu'cemü'l-Kebîr**'i, Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1015)'nin **el-Müstedrek**'i, Beyhakî (ö. 458/1065)'nin **Şü'âbü'l-İmân**'ı, Heysemî (ö. 807/1404)'nin **Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid**'i ve Suyûtî (ö. 911/1505)'nin **el-Câmiu'l-Kebîr**'i de hadîs kaynaklarımız arasındadır.

Kur'ân lafızlarının incelenmesinde Cürçânî'nin **et-Ta'rîfât**, Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108)'nin **el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân** adlı eserlerinin yanı sıra; Ezherî (ö.370/980) 'nin **Tehzîbü'l-Lüga**, İbn Manzûr (ö. 711/1311)'un **Lisânü'l-Arab** gibi lügatlerini de kullandık.

Bütün bunlarla beraber, araştırmamızda sadece bu türden eserlerle yetinmeyip, incelediğimiz konuları doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendiren kaynaklara da başvurduk. Bu cümleden olarak şu anda burada yer verdiğimiz ve vermediğimiz bütün eserleri bibliyografyada mutlaka zikrettik.

Kaynakları ve müellifleri ilk geçtiği yerde detaylarıyla göstererek daha sonraki yerlerde meşhûr isimleriyle zikrettik. Aynı eserin daha sonraki kullanımlarını **a.g.e./a.g.m** (adı geçen eser/adı geçen makâle) şeklinde gösterdik. Eğer bir müellifin iki veya daha fazla eserini kullanmışsak bu durumda, müellifin ismini ve hangi eserini kullandığımızı mutlaka belirttik.

Çalışmamızda bütün âyetleri, Arapça metin ve Türkçe meâlleriyle beraber zikrettik. Âyet meâllerini Türkiye Diyânet Vakfı'nın "**Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli**" isimli eserden aldık. Hadîslerin ise; meâllerini verdikten sonra Arapça metin, isnâd zinciri, kuvvet derecesi ve kaynağıyla beraber dipnotta gösterdik.

Çalışmamızda her konu için genelde, beş örnek vermeyi uygun bulduk. Ancak, bazı konularda bunun dışına çıktığımız da oldu.

Çalışmamızın konu seçimi, gelişimi ve sonuçlanması aşamalarında yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ömer DURLU başta olmak üzere, değerli fikir ve teşvikleriyle bana destek olan bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir görev biliyorum.

Burhan SÜMERTAŞ
İZMİR-2002

Ö Z E T

“Mâverdi ve en-Nüket ve'l-Uyûn Adlı Tefsiri” isimli bu çalışmada Mâverdi (364-450/974-1058)' nin hayatı, eserleri ve tefsiri çeşitli yönleriyle ele alınıp incelendi.

Çalışmanın amacı; on birinci asırdaki, Kur'ân'ı anlama usûllerinin ortaya konmasına yardımcı olmaktır.

Burada, özellikle Kur'ân-ı Kerim, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh, lûgat ve biyografi kaynakları ile Mâverdi hakkında yazılmış eserlerden ulaşabildiklerimiz gözden geçirildi.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında; Mâverdi'nin hayatı, eserleri ve yaşadığı dönem çeşitli yönleriyle incelendi.

Birinci bölümde; en-Nüket ve'l-Uyûn'un farklı özellikleri tanıtılarak kaynakları yönünden incelendi.

İkinci bölümde; en-Nüket ve'l-Uyûn rivâyet tefsiri açısından; üçüncü bölümde de dirâyet/re'y tefsiri açısından incelendi.

Sonuç kısmında ise çalışmadan elde edilen sonuçlar anlatıldı.

ABSTRACT

In this thesis titled “Mâwardî and His Commentary al-Nukat wa’l-Uyûn” Mâwardî’s life (364-450/974-1058), his works and his commentary are examined from the different aspects.

The aim of the study is help to the introduce the methods of Quranic interpretations in eleventh century.

Here, The Holy Quran, tafsîr (The Quranic commentary), hadîth (The Prophet’s sayings), Islamic theology, fiqh (The Islamic law), dictionaries, biography sources and that we can get information from works on Mâwardî, are searched thoroughly.

This study consists of an introduction and three chapters:

In the introduction; the Mâwardî’s life, the era that he lived in and his works were examined from the different aspects.

In the first chapter; some distinctive features of al-Nukat wa’l-Uyûn were touched upon, It’s sources also examined.

In the second chapter; al-Nukat wa’l-Uyûn was examined from the view point of al-Tafsîr bi’l-Rivâyah, in the third chapter form the view point of al-Tafsîr bi’l-Dirâyah/Ra’y.

Lastly; the results that got from this thesis were explained.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	III
TUTANAK.....	IV
Y.Ö.K. DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ VERİ FORMU.....	V
ÖNSÖZ	VI
ÖZET.....	X
ABSTRACT.....	XI
İÇİNDEKİLER.....	XII
KISALTMALAR.....	XVI

GİRİŞ MÂVERDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I- HAYATI.....	1
A- Doğumu, Vefâtı ve Ahlâkî Yönü.....	1
B- İlmî Durumu.....	3
1- Hocaları.....	4
2- Talebeleri.....	6
3- İtikadî Yönden Mezhebi.....	7
C- Yaşadığı Dönemin Özellikleri.....	11
1- Genel Olarak Siyasî-Dînî Durum.....	11
2- İlmî ve Kültürel Durum.....	13
3- Siyasîlerle Münâsebeti.....	14
II- ESERLERİ.....	17
A- Siyasetle İlgili Eserleri.....	18
B- İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri.....	20
C- Diğer Eserleri.....	21

BİRİNCİ BÖLÜM
KAYNAKLARI AÇISINDAN TEFSİRİN İNCELENMESİ

I- TEFSİRİN TANITIMI.....	24
A- Tefsir Hakkında Genel Bilgiler.....	24
B- Mâverdî'nin Tefsîrinde Yer Alan Mukaddime.....	29
II- TEFSİRİN KAYNAKLARI.....	42
A- Kırâ'atlara Yönelik Kaynakları.....	42
B- Naklî Tefsîre Yönelik Kaynakları.....	43
C- Lügat ve Nahve Yönelik Kaynakları.....	45
D- Fıkha Yönelik Kaynakları.....	46
III- KAYNAKLARI KULLANMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRME.....	46

İKİNCİ BÖLÜM
RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

I- SÜRELERE YAKLAŞIMI.....	48
A- Sûreye Giriş.....	48
B- Sûrenin Fazîleti.....	49
C- Sûrenin Bitirilişi.....	51
II- RİVÂYETLERE YAKLAŞIMI.....	52
A- Rivâyetlerin Kaynağını Genelde Belirtme.....	53
B- Kaynağı Belli Olmayan Rivâyetlere Yer Verme.....	55
C- Detay Sayılabilecek Gereksiz Rivâyetlere Yer Verme.....	57
D- Lügatçilerden Gelen Rivâyetleri Belirtmeye Özen Gösterme.....	58
E- Tarihle İlgili Rivâyetlere Yer Verme.....	60
F- Hiçbir Rivâyet ve Yorum Belirtmeme.....	64
G- Rivâyetleri Değerlendirme-Tercîh Bildirme.....	65

III- TEFSİR EDİŞ BİÇİMİ.....	68
A- Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri.....	68
1- Âyetin Âyetle Tefsiri.....	68
2- Âyetin Kırâatlarla Tefsiri.....	70
B- Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri.....	72
C- Kur'ân'ın Sahâbe Sözü İle Tefsiri.....	74
D- Kur'ân'ın Tâbiîn Sözü İle Tefsiri.....	78
E- Nüzûl Sebebi.....	79
1- Bir Ayet İçin Bir Tek Sebep Belirtme.....	80
2- Bir Ayet İçin Birden Fazla Sebep Belirtme.....	82
3- Ayetin Kim Veya Kimler Hakkında Nâzil Olduğunu Belirtme...	87
4- Nüzûl Zamanı Belirtme.....	89
F- Nâsîh-Mensûh.....	93
G- İsrâiliyyât.....	97
H- Tefsîr Usûlü Bilgilerine Yer Verme.....	101

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

I- KELİME İZAHLARI.....	104
A- Eş Anlam Belirterek Açıklama.....	104
B- Arapça Dışındaki Dilleri Açıklama.....	106
C- "Ya'nî (يعني) Diyerek Açıklama.....	108
D- "Ey" (أي) Diyerek Açıklama.....	109
E- Yer-Şahıs-Topluluk İsimlerini Açıklama.....	111
II- DİL AÇISINDAN YAKLAŞIMI.....	115
A- Gramer Açıklamaları.....	115
C- Şiirden Yararlanma.....	116

III- ÇEŞİTLİ BİLİM DALLARI AÇISINDAN YAKLAŞIMI.....	119
A- Fikhî Açıdan Âyetlere Bakış.....	119
B- Kelâmî Açıdan Âyetlere Bakış.....	122
C- Tasavvufî Açıdan Âyetlere Bakış.....	130
D- Pozitif Bilimler Açıdan Âyetlere Bakış.....	132
E- Batınî Yorumlara Yer Verme.....	135
IV- KENDİ GÖRÜŞÜNÜ BELİRTMESİ.....	138
A- Âyetin Maksadını Bildirme.....	138
B- Kendi Fikrini Söyleme.....	139
C- Soru-Cevap Metoduyla Açıklama.....	143
SONUÇ.....	144
KAYNAKLAR.....	149-159

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makâle
Arp.	Arapça
a.s.	Aleyhisselâm
b.	Bin (oğlu, oğul)
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
D.E.Ü.	Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	Diyânet İslâm Ansiklopedisi
Frns.	Fransızca
H.	Hicrî
İlh.	İlâhiyât
Krş.	Karşılaştırmız
M.	Milâdî
md.	Madde, Maddesi
M.S.	Milâttan Sonra
No.	Numara
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
Şerh.	Şerheden
T.D.V.	Türkiye Diyânet Vakfı
Thk.	Tahkîk Eden
Trc.	Tercüme Eden
ts.	Tarihsiz (Basım için)
yrs.	Yersiz (Basım için)

GİRİŞ

MÂVERDÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

I- HAYATI

A- Doğumu, Vefâtı ve Ahlâkî Yönü

Çok meşhûr bir zât olmasına rağmen Mâverdî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Tam adı Ali b. Muhammed b. Habîb Ebû'l-Hasen el-Basrî el-Mâverdî'dir.¹ Kaynaklarda lâkabı el-Mâverdî, Akdâ'l-Kudât/Kâdî'l-Kudât² (En Büyük Kadı/Kadılar Kadısı), el-Basrî³, eş-Şâfiî⁴ olarak geçmektedir. Yine aynı kaynaklarda künyesi Ebû'l-Hasen olarak yer almaktadır. "Mâverdî" lâkabı, ailesi ve kendisi gül suyu ticaretiyle de meşgul olduğu için "Mâü'l-Verd" (Gülsuyu) terkibinden gelmektedir.⁵

Mâverdî 364/974 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Basra ve Bağdat'ta ilim tahsilinden sonra, çeşitli şehirlerde müderrislik ve kadılık yapmış, Nisâbur yakınlarında Ustuva'da baş kadılık görevinde bulunmuştur. Nihâyet ~~Basra'da~~

Boğda t.

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 473/1080), *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, ts., XII, 500; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed İbn Mansûr et-Temîmî es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, (Thk. Abdullah Amr el-Bervedî), Müessesâtü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut, 1988, V, 182; İzzüddîn Ebû Hasen Ali b. Ebî Bekr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr eş-Şeybanî (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1966, IX, 262; Krş. *İslâm Tarihi*, (Trc. Abdullah Köşe), Bahar Yayınları, İstanbul, 1989, IX, 651; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1347), *Siyeru el-A'lâmi'n-Nübelâ*, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, XVIII, 64; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, ts., XII, 80; Tâcüddîn Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî (ö. 852/1448), *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübra*, (Thk. M. Muhammed et-Tarâhî-Abdülfettâh M. el-Halû), Matba'atü İsa el-Bâb el-Halebî, 1967, V, 267; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, I, 298; Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), *Lisânü'l-Mizân*, Şirketü Alâiddîn, Beyrut, 1971, IV, 260; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Mektebetü'l-Arabiyye, Dimeşk, 1959, VII, 189; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî (ö. 954/1547), *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts. I, 428; Hayruddîn Zirikli (ö. 1397/1976), *el-A'lâm Kâmûsu Terâcim*, Beyrut, 1969, V, 146.

² Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1228), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, Dâru lhyâit-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, ts., XV, 52; Takiyyüddîn Ebû Amr Osman b. Abdirrahmân İbn Salâh (ö. 643/1345), *Tabakâtü'l Fukahâi's-Şâfi'iyye*, (Thk. Muhyiddîn Ali Necîb), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1992, II, 636; Hâfız ez-Zehebî (ö. 748/1347), *el-'İber fi Haber men Gâber*, (Thk. Fuâd Seyyid Emîn), et-Türâsü'l-Arabiyye, Kuveyt, 1961, III, 223; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, IV, 260; Carl Brockelman, "Mâverdî", *İslâm Ansiklopedisi*, Maârif Yayınları, İstanbul, 1967, VII, 409-410; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 146; Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1391/1971), *Tabakâtü'l-Müfessirin*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960, II, 241.

³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 500; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 64; Hâfız ez-Zehebî, *el-'İber*, III, 223.

⁴ Hâfız ez-Zehebî, a.g.e., III, 223.

⁵ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, III, 284; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 327; Bilmen, *Tabakât*, II, 241; Ali Şafak, *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*, (Mukaddime), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 7.

“Derbū’z-Za’ferânî”⁶ bölgesine, devamlı kalmak üzere yerleşmiştir. Burada, o zaman Irak’ta saltanat süren Büveyhîler ile müzâkereler esnâsında, Abbâsî Halifeleri el-Kadîr Billâh (381-422/991-1030) ile el-Kâim Biemrillâh (422-467/1030-1074)’ın hizmetlerinde bulunmuştur.⁷ Mâverdî, sadece bir İslâm hukukçusu ve din bilgini değildir. Onun, üstlendiği görevleri ve içinde bulunduğu konumu itibariyle, bir politikacı ve diplomat olarak yaşadığını söyleyebiliriz.⁸

Mâverdî hicrî 450 senesi Rebîulevvel ayı son Salı günü⁹ (M. 27 Mayıs 1058) 86 yaşında iken vefât etmiştir. Cenâzesi, şehir camiiinde kılınan namazdan sonra Bağdat’ta “Bâb-ı Harb”¹⁰ kabristanına defnedilmiştir. Cenâze namazında birçok ilim ve devlet adamı bulunmuştur.¹¹ Şehir câmiinde kılınan cenâze namazını, öğrencisi Hatîb el-Bağdâdî (ö: 473/1080) kıldırmıştır.¹²

Kaynaklarda nakledildiğine göre; Mâverdî’nin dikkati çeken en önemli yönlerinden birisi, onun güzel bir ahlâka sahip oluşudur. İbn Kesîr (ö: 774/1372) onun ilim sahibi, vakûr ve edepli bir şahıs olduğunu, hatta aşırı edebi ve hayâ konusundaki titizliğinden dolayı, arkadaşlarının bir gün dahi onun kolunu açık olarak görmediklerini kaydeder.¹³ Muhammed b. Abdilmelik el-Hemezânî (ö: 494/1100) de Mâverdî’nin ahlâkî seciyesi hakkında şöyle diyor: “Ben Mâverdî’nin yanında beş sene ilim tahsîlinde bulundum. Ondan daha vakûr birisini görmedim. Onu gülerken kesinlikle görmedim. Dünyadan ayrılıncaya kadar sohbetlerinde bulundum ve kolunu açık bir vaziyette görmedim.”¹⁴ Bir kişinin, kolu açık vaziyette ve gülüyor iken görülmesinin veya görülmemesinin, o kişinin ahlâk derecesini belirleyici bir unsur olmadığını biliyoruz. Ancak, Mâverdî’nin bu konulardaki hassasiyetini ve vakarını göstermek bakımından bu rivâyetlere yer vermeyi uygun bulduk.

⁶ “Derbū’z-Za’ferânî” Bağdat’ta birçok âlim ve muhaddisin ikâmet ettiği bir bölgedir. (Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemû’l-Büldân*, Dâru Sâdir-Dâru Beyrût, Beyrut, 1957, III, 141.)

⁷ Zirikli, *a.g.e.*, V, 146; Bilmen, *Tabakât*, II, 241; Brockelman, *a.g.e.*, “Mâverdî”, VII, 409; Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 7; Ahmet Güner, *Mâverdî’nin Hilâfet Kuramının Târihsel Arka Plânına Bir Bakış (II)*, (Yayınlanmamış makâle), s. 2-3.

⁸ Güner, *a.g.m(II)*, s. 7.

⁹ Brockelman, kaynaklarda geçen “Son Salı” ifadesini 30 Rebîulevvel olarak belirtir. (Bkz. *a.g.e.*, “Mâverdî”, VII, 409).

¹⁰ Bağdat’ın dışında ünlü bir mezarlıktır. Harb b. Abdillâh’a veya orada yapılan savaşıra nisbetle bu isim ile anılır. Bu mezarlıkta Bişr el-Hâfî (ö. 225/839), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Ahmed el-Kayravânî (ö. 471/1078) gibi zâtlar medfundur. (Bkz., el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 120.)

¹¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 629; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 189; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *en-Nüket ve’l-Uyûn Tefsîru’l-Mâverdî*, (Mukaddime) I, 9-14.

¹² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500.

¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 80.

¹⁴ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52-55.

Mâverdî, Edebü'd-Dîn ve'd-Dünya adlı eserinde başından geçen bir olayı anlatmaktadır. Bu olay onun tevâzuuna, dindarlığına, nefsi ile olan mücâhedesine işâret ettiğinden dolayı, biz de bu olayı nakletmeyi uygun buluyoruz:

Mâverdî diyor ki: "Ben bir zaman, âlimlerin çeşitli eserlerinden alışverişle ilgili konuları gücüm yettiğince bir araya getirmek sûretiyle bir kitap tasnif etmiştim. Oldukça da emek sarf ettiğim kitabım, mükemmel bir hâle gelip de rağbet görünce, ben bununla az kalsın böbürlenecektim. Bu konuları herkesten daya iyi bildiğimi zannetmeye başlamıştım. Fakat bir gün iki köylü Arap bana geldiler. Kendi aralarında çölde gerçekleştirdikleri bir alışverişle ilgili bir soru sormasınlar mı! Bu alışveriş akdi dört tane problemi içermektedir. Ben bunlardan hiç birinin cevabını bilemedim, yere bakarak fikre daldım, kendi hâlimle bunların hallerini ibretle düşünmeğe başladım. 'Sen şu cemâatin reîsi olduğun halde bizim bu suâlimize verecek cevabın yok mu?' dediler. 'Hayır yok.' dedim. 'Yazık sana!' diyerek yanımdan ayrıldılar. Sonra gidip bu soruyu başka bir zâta sordular. Aslında benim talebelerimden bir çokları bile bu kişiden daha bilgilidirler. Derhâl lâzım gelen cevabı aldılar, memnûn ve müteşekkir kaldılar, ilmini senâ ederek çekip gittiler. Bu hal bana büyük bir ders oldu da, nefsimin böbürlenip kibirlenmesini gidermeme yardım etti."¹⁵

Yukarıda anlatılanlar ve burada yer veremediğimiz benzer olaylar, Mâverdî'nin bütün hayatı boyunca elden geldiği kadar hassas davranan bir insan olduğunu bize gösterir. Mâverdî'nin, verdiği fetvâlarda, yazdığı eserlerde hep orta yolu tuttuğu ve Hakk'ın rızâsını hedef aldığı sonucuna varılabilir. Nitekim, ilerdeki konularda yeri geldikçe onun bu örnek tutumlarına yer vermeye devam edeceğiz.

B- İlmî Durumu

Mâverdî küçük yaşta ilme başlamış, Basra ve Bağdat'ta dönemin tanınmış simâlarından ilim öğrenmiştir. Hadîs¹⁶, Arapça¹⁷, tefsîr, fıkıh¹⁸, usûl-i fıkıh, edebiyât¹⁹

¹⁵Mâverdî (ö. 450/1058), Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn, Menşûrâtü Dâri Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1987, s. 73; es-Sübkî, a.g.e., V, 269; Bilmen, Tabakât, II, 243-244; Bilmen, Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu, Serdar Yayınevi, İstanbul, ts., I, 428.

¹⁶ Kaynaklarda Mâverdî'nin hadîşçiliğinden pek bahsedilmez. Sadece İbn Salâh ve es-Sübkî'nin Tabakât'larında birkaç rivâyete rastlamaktayız. (Bkz. İbn Salâh, a.g.e., II, 640-641; es-Sübkî, a.g.e., V, 272-273.) Biz bunlardan İbn Salâh'ın, eserinde yer verdiği ve senesinde Mâverdî'nin de bulunduğu rivâyeti sunuyoruz:

sahalarında söz sahibi bir âlimdir.²⁰ Kaynaklarda geçen "...sâir ilimlerde de çeşitli sözler söylemiştir."²¹ ve "İlmin her türüsü hakkında güzel eserleri vardır."²² rivâyetlerine de, Mâverdî'nin ilminin çeşitliliğini ve kuvvetini göstermesi bakımından burada yer vermeyi uygun bulduk. Mâverdî, Basra ve Bağdat'ta senelerce tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, edebiyat, felsefe dersleri okutarak ilmin yayılmasına katkıda bulunmuştur²³.

Mâverdî ilim çevrelerince oldukça tanınmış bir zâttır. Musannifler, eserlerinde, onun ilmî durumundan bahsederlerken, "Şafîi fukahâsının önde gelenlerindendir."²⁴, "Sikâdır ve Şafîi fukahâsının önde gelenlerindendir."²⁵, "Mezhebinin hâfızıdır."²⁶, "Büyük bir Şafîi âlimidir."²⁷ gibi övgü dolu ifadeler kullanmışlardır. Müellifimiz ilimdeki otoritesi, yetiştirdiği seçkin talebeleri ve ilim dünyasına kazandırdığı kıymetli eserleriyle bu övgüleri hak etmiştir. Aynı zamanda Hatîb el-Bağdâdî'nin "O, sika olduğu için onun hakkında yazdım."²⁸ demesi, Mâverdî'nin ilim sahasında ne kadar güvenilir olduğunu bizlere göstermektedir.

Şimdi biraz da, Mâverdî'nin ilim aldığı hocalarından ve yetiştirdiği seçkin ilmî şahsiyetlerden bahsetmek istiyoruz:

1- Hocaları

Mâverdî'nin ilim aldığı hocalarına yer verirken sırasıyla önce fıkıh, sonra hadîs, son olarak da Arap Dili ile ilgili hocalarını zikredeceğiz.

كنا مع رسول الله (ص) فنكبت إصبغه فقال: "هل أنت إلا إصبغ نميتي وفي سبيل الله ما لقيتي"

"... Cündüb İbn Süfyân şöyle dedi: Biz Resûlüllâh (s.a.v.) ile beraber (bir gazvede) idik, Resûlüllâh (s.a.v.)'ın parmağı kanadı. Bunun üzerine Resûlüllâh şöyle dedi: **Sen ancak bir parmaksın ki kanadın, Allah yolundadır bütün bu çattığın.**" Bu bir beyitten oluşan hadîsin tahrîci şöyledir: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), **Sahîhu'l-Buhârî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, III, Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer, 204; Buhârî, **es-Sahîh**, VII, Kitâbü'l-Edeb, 107; Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), **Sahîhu'l-Müslim**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, II, Kitâbü'l-Cihâd ve's-Siyer, 1421, nu: 112-113

¹⁷ Mâverdî'nin nahivle ilgili bazı görüşleri için bkz. es-Sübkî, a.g.e., V, 273-274.

¹⁸ Mâverdî'nin bazı fikhî görüşleri için bkz. es-Sübkî, a.g.e., 274-285.

¹⁹ Mâverdî'nin Basra ve Bağdat Şehirleri hakkındaki duygu ve düşüncelerini dile getirdiği ve talebeleriyle karşılıklı özelemlerini anlattığı beyitleri vardır. Mâverdî ve talebelerinin karşılıklı yazıştıkları kısa şiirler için Bkz. Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, I, 53-54; İbn Hallikân, a.g.e., III, 283.

²⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XII, 500; es-Sübkî, a.g.e., V, 268; Bilmen, **Kâmûs**, II, 242.

²¹ es-Sübkî, a.g.e., V, 268.

²² İbn Hacer, a.g.e., IV, 260.

²³ Dâvûdî, a.g.e., I, 428; Bilmen, **Tabakât**, II, 242; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 9-10.

²⁴ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XII, 500; İbn Salâh, a.g.e., II, 636-637; es-Sübkî, a.g.e., V, 268.

²⁵ Dâvûdî, a.g.e., I, 428.

²⁶ es-Sübkî, a.g.e., V, 268.

²⁷ Bilmen, **Tabakât**, II, 242.

²⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XII, 500.

Fıkıh İlmî'ndeki hocaları:

1- es-Saymerî: Ebû'l-Kâsım Abdülvâhid b. el-Hüseyin el-Basrî. Mâverdî'nin Basra'daki hocalarındandır, fikhî konuların çoğunu bu zâttan öğrenmiştir. Saymerî 386/996 senesinde vefât etmiştir.²⁹ Saymerî, İslâm aleminin pekçok yerinden gelen talebelere hocalık etmiştir. Hocası vefât ettiğinde, Mâverdî yirmi iki yaşındaydı ve Basra'dan ayrılıp Bağdat'a dönüşü bundan hemen sonra olmuştur.

2- el-Bâkî: Abdullah b. Muhammed el-Buhârî. Mâverdî'nin fıkhîteki hocalarındandır. Bu zât 398/1007 yılında vefât etmiştir.³⁰

3- el-İsferâînî: Ebû Hâmid Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. Bağdat'taki hocalarından olup, Mâverdî ondan fikhî öğrenmiştir. Ciddî ve sürekli çalışmaları sonucunda Şafîî fıkhının en büyük temsilcilerinden oldu. Diğer âlimlerle ilmi meclislere ve münâzaralara katılırdı. Bazen onun meclisine üç yüzden fazla fâkihın katıldığı rivâyet edilmektedir. Sultanların ve halkın teveccühünü kazanarak ilim erbâbınca takdîr edilmiştir. el-İsferâînî 406/1015 senesinde, Bağdat'ta vefât ettiğinde cenâze namazını öğrencisi Mâverdî kıldırdı.³¹

Hadîs İlmî'ndeki hocaları:

1- el-Bağdâdî: Ca'fer b. Muhammed el-Fadl b. Abdillâh, Ebû'l-Kâsım ed-Dekkâk. Bu zât İbn Medâristânî olarak da bilinmektedir. Mâverdî'nin Hadîs hocalarından olup, 387/997 senesinde vefât etmiştir.³²

2-el-Cebelî³³: Hasan b. Ali b. Muhammed. Mâverdî'nin hadîs hocalarındandır.³⁴

3- el-Cumahî: Sâhibü Ebî Halîfe. Mâverdî'nin hadîs hocalarındandır.³⁵

²⁹ Hâfız ez-Zehebî, *el-'İber*, III, 223; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268; İbn Salâh, *a.g.e.*, II, 636; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 10.

³⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 10.

³¹ Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ/Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, (Thk. El-Miss-Halîl), Beyrut, ts., s. 138; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 268; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 2-3; Mustafa Sarıbiyık, *Siyâset Sanatı*, (Nasîhatü'l-Mülûk Tercümesi), Kırkambar Yayınları, 2000, İstanbul, s. 23.

³² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 11.

³³ Kaynaklarda bu ismin yazılışı, kök harfleri sâbit kalmak üzere bir takım farklılıklar arz etmektedir. Şöyle ki: el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 500'de "el-Cebelî"; ez-Zehebî, *el-A'lâm*, XVIII, 64'te "el-Cebelî"; Hâfız ez-Zehebî, *el-'İber*, III, 223'te "el-Cîlî"; es-Sübki, *Tabakât*, V, 267'de "el-Hîlî", Bilmen, *Tabakât*, II, 241'de "el-Hanbelî" olarak geçmektedir.

³⁴ Aynı kaynaklar.

³⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 500; es-Sübki, *a.g.e.*, V, 267.

4-el-Minkarî: Muhammed b. Adıyy b. Züher. Mâverdî'nin hadîs hocalarındandır.³⁶

Arap Dili'ndeki hocaları:

el-Ezdî: Muhammed b. El-Muallâ b. Ubeydillah. Bu zât Nahiv ve Lügat âlimidir. Mâverdî'ye de Arapça'ya ait dil ilimlerini öğretmiştir.³⁷

2- Talebeleri

Bu bölümde de Mâverdî'nin rahle-i tadrîsinde yetişen talebelerinden tamamına olmasa da bir kısmına yer vereceğiz:

1- Hatîb el-Bağdâdî: Ebû Bekr Ahmed b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî. Kur'ân/Hadîs hâfızlarının büyüklerinden birisidir. Mâverdî'den hadîs öğrenmiştir. Mâverdî'nin en büyük talebelerindendir. Bağdâdî, Mâverdî'nin sika olduğunu ifade eder. Bağdâdî, pek çok yeri dolaşmış, ilim öğrenmiş, hem fâkih, hem muhaddis, hem de büyük bir tarihçidir. Hayatı boyunca dünya hırsından ve siyâsetten uzak kalmayı tercih etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî 473/1080 senesinde vefât etmiştir.³⁸

2- el-Kuşeyrî: Abdurrahmân b. Abdilkerîm b. Hevâzin. Mâverdî'den Hadîs öğrenmiştir. Bu zât 482/1089 senesinde vefât etmiştir.³⁹

3- el-Elvâhî: Abdülgınâ b Nâzil b Yahyâ b. el-Hasen b. Şâhî. Mâverdî'den hadîs öğrenmiş, 486/1093 târihinde vefât etmiştir.⁴⁰

4- İbn Hayrûn: Ebû'l-Fadl Ahmed b. El-Hüseyn. Bu zât İbn Bâkılânî olarak da bilinmektedir. İlim ehline sika olarak kabul edilir, 488/1095 senesinin Receb ayında vefât etmiştir.⁴¹

5- el-Hemezânî: Abdülmelik b. İbrahim b. Ahmed. Bu zât aynı zamanda el-Makdîsî olarak da bilinmektedir. Mâverdî'den Fıkıh İlmî'ni öğrenmiştir. İffetî, zühdü,

³⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XII, 500; es-Sübki, a.g.e., V, 267; ez-Zehebî, el-A'lâm, XVIII, 64.

³⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., XII, 500; es-Sübki, a.g.e., V, 267; Bilmen, Tabakât , II, 242; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 11.

³⁸ ez-Zehebî, el-A'lâm, XVIII, 64; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 101; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 11.(Abdülmaksûd'un yazmış olduğu bu mukaddîmede el-Bağdâdî'nin ölüm tarihi h. 463 olarak geçmektedir).

³⁹ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 12.

⁴⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 12.

⁴¹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 149.

letâfeti ve zerâfeti ile de tanınmış bir âlimdir, 489/1095 senesinin Receb Ayı'nda vefât etmiştir.⁴²

6- el-Mûsûlî: Muhammed b. Ahmed b. Abdilbâkî. İlim ehline sika olarak kabul edilir. Mâverdî'nin yanı sıra Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476/1083) ve Kâdî Ebû't-Tayyib et-Taberî' (450/1058) den de ilim öğrenmiştir, 494/1100 senesinde vefât etmiştir.⁴³

7- er-Rubbeî: Alî b. el-Hüseyin b. Abdillah. Bu zât İbn Arabiyye olarak da bilinmektedir, 502/1108 senesinde vefât etmiştir.⁴⁴

8- İbn Kâdiş: Ahmed b. Abdillah b. Muhammed b. Ahmed b. Himdân. Mâverdî'den en son rivâyette bulunan veya en son ilim öğrenen kişi olarak kaynaklarda geçmektedir. Bu zât 526/1131 senesinin Cemâziyelevvel ayında vefât etmiştir.⁴⁵

3- İtikâdî Yönden Mezhebi

Mâverdî'nin Mu'tezilî olduğu iddia edilmiştir. Özellikle İbn Salâh (ö. 643/1345) "Bu Mâverdî -Allah onu affetsin- Mu'tezilî olmakla ithâm edilmektedir." diyor.⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî (ö: 852/1448)⁴⁷ ve Hayruddîn Zirikî (ö: 1355/1936)⁴⁸ de eserlerinde, müellifin bizzat Mu'tezile'ye meylettiğini ve birçok meselede onların görüşlerine muvâfakat ettiğini söylüyorlar. İbn Salâh konuyu biraz daha açarak, Mâverdî'nin mu'tezilî olduğu fikrini onaylamadığını ama yine de tefsîrinde Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile'nin görüşlerinin birbirine karışmış olmasından dolayı onun görüşlerine karşı temkinli yaklaştığını dile getiriyor. Yine o, Mâverdî'nin doğru yanlış demeden bütün görüşlere yer vermesini, kayıt altına alınmış olması maslahatına binâen yapmış olabileceğini düşündüğünü de ifade ediyor. Mâverdî'nin zaman zaman mu'tezilî görüşleri tercîh ettiğini de dile getiren İbn Salâh onun, yine de mutlak bir mu'tezilî olmadığını vurguluyor.⁴⁹ İbn Salâh'ın bu görüşleri göz önünde bulundurulunca Mâverdî'ye karşı olumlu düşünceler beslediği düşünülebilir. Ama o, Mâverdî'ye ve tefsîrine karşı hiç de mu'tedil olmadığını daha ileriki satırlarında

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 153. (İbn Kesîr bu zâtın adını "Hemedânî" olarak zikreder.)

⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 161; Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, II.

⁴⁴ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 11.

⁴⁵ es-Sübkî, *a.g.e.*, V, 267; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 204; Hâfız ez-Zehebî, *a.g.e.*, III, 223.

⁴⁶ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638.

⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *a.g.e.*, IV, 260.

⁴⁸ Zirikî, *a.g.e.*, V, 146.

⁴⁹ İbn Salâh, *a.g.e.*, IV, 638.

ortaya koyuyor. Biz de bir sonraki bölümümüzde tefsiri genel hatlarıyla tanıtırken bunlara yer vermeyi uygun buluyoruz. Müsteşriklerin önde gelen isimlerinden Ignaz Goldziher (ö. 1340/1921), tüm birikimini gözler önüne serdiği meşhur eserinde Mâverdî'yi "Hiç tereddütsüz Mu'tezile ekolünün Ehl-i Sünnet'e en yakın olan ılımlı kanadından sayılması gereken büyük hukukçu..." şeklinde tanımlar.⁵⁰

İncelemesini yapmış olduğumuz tefsirinde de Mâverdî, hem Ehl-i Sünnet'in hem de -çok az miktarda da olsa- tenkîde tâbî' tutmaksızın Mu'tezile'nin fikirlerini nakleder. İşte bu yüzden kendisinin Mu'tezile itikâdında bulunduğu dâir görüşler ortaya atılmıştır. Fakat Mâverdî Mu'tezile Mezhebi'ne tamamen taraftar değildir. Onlara açıkça uyum gösterdiği de yoktur. Daha ziyâde Sünnî olmakla beraber, kanaatine uygun gelen yerlerde onların fikrine iştirâk ettiği olmuştur.⁵¹ Meselâ "Halku'l-Kur'ân"⁵² konusunda Mu'tezile'ye uymazken, "Kader"⁵³ konusunda onlarla aynı görüştedir. Yukarıda da zikrettik; Mâverdî genel olarak eserlerinde selef ve halefin görüşlerini sıralayan bir âlimdir. Bizim kanaatimizce de o, bu tür rivâyetlerin kayda geçmiş olmasını istediğinden böyle davranmıştır.

Araştırmamız esnâsında karşılaştığımız, Mâverdî'nin yukarıda söylenen türden açıklamalarına burada birkaç örnek vermek lüzûmunu hissediyoruz.

1- (وَكذلك جعلنا لكل نبي عدوا شياطين الإنس والجن...) "Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık...." (En'âm 6/112) âyetini şu şekilde tefsir etmektedir:

- "Yani, onları insanlar için düşman kıldığımız gibi peygamberler için de düşman kıldık. "جعلنا/Ce'alnâ" (kıldık) kelimesinde iki şık vardır:

Birincisi: Biz onların düşman olduklarına hükmettik.

İkincisi: Biz onları düşmanlıkları üzere terk ettik, kendilerini adâvetten men' etmedik."⁵⁴

⁵⁰ Ignaz Goldziher (ö. 1340/1921), *İslâm Tefsir Ekolleri*, (Kritik: Abdülhalim en-Neccâr, Trc. Ve Notlandıran: Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul, 1997, s. 165.

⁵¹ Bilmen, *Kâmûs*, I, 427; Bilmen, *Tabakât*, II, 242; Qazi Ahmad Mian Akhtar, *Al-Mâwardî: A Sketch Of His Life And Works*, *Islamic Culture*, Sayı: 3, Temmuz 1944, XVIII, 291.

⁵² Bkz. 3 numaralı örnek.

⁵³ Bkz. 1 numaralı örnek.

⁵⁴ Mâverdî, *en-Nüket*, II, 157-158.

Eserin tahkikini yapan Abdülmaksûr b. Abdirrahîm, buraya bir dipnot düşerek bu iki şıkkın da Mu'tezile'nin görüşü olduğunu vurgular. "Doğru olanı ise; bu âyet Ehl-i Sünnet'e göre Allah Taâla'nın, hayrın yaratıcısı olduğu gibi şerrin de yaratıcısı olduğuna bir delildir. Allah şerr'i işlemez, onu sadece bir kuvve halinde yaratır. Şer, ancak Allah'tan başkasına nispet edilirse şer olarak isimlendirilir." demektedir.

2- (المنافقون والمنافقات بعضهم من بعض يأمرون بالمعروف وينهون عن المنكر...) "Münâfık erkekler ve münâfık kâdınlar (sizden değil) birbirlerindedir. Onlar, kötülüğü (münkeri) emreder, iyilikten (ma'rûftan) alıkor ve cimrilik ederler..." (Tevbe, 9/67) âyetinde geçen "el-münker/المنكر" ve "el-ma'rûf/المعروف" kelimelerini şöyle açıklıyor:

- "Münker, şer açısından aklın kötü gördüğü her şeydir. Ma'rûf ise, hayır bakımından aklın uygun gördüğü her şeydir."⁵⁵

Dikkat edilirse burada da Mâverdî, Mu'tezile'nin görüşüne yer vererek Şeriat'ın uygun görüp görmemesini değil de, aklın uygun görüp görmemesini ön plânda tutmaktadır.

Burada bir hususa işaret etmek istiyoruz. Herhangi bir kavramın tanımını yaparken, o kavrama hangi açılardan bakıldığı önemlidir. Ma'ruf ve Münker kavramları da; hem mezheplerin, hem de siyâsî yönü ağır basan şahsiyetlerin incelemeleri doğrultusunda, haklarında çok söz söylenen kavramlardandır. Meselâ bu kavramları tanımlarken Gazâlî (ö. 505/1111) "Şer'an iyi ya ya kötü olma"; Reşid Rıza (ö. 1354/1935) "akl-ı selîmin, bir şeyin güzelliğini tanıması veya hoş görmemesi"; Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) ise "bir şeyin güzelliğinin aklen ya da dînen tanınması veya tanınmaması" ölçülerini esas almışlardır.⁵⁶

Bu kısa bilgiden sonra Mu'tezile'nin bu konuya bakışını ana hatlarıyla görmek uygun olur diye düşünüyoruz: Bilindiği gibi Mu'tezile'nin beş inanç esası vardır. Bunlar; tevhîd, adâlet, va'd ve vaîd, el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehÿü ani'l-münker olup "el-Usûlü'l-Hamse" olarak adlandırılırlar. Mu'tezile ma'rûfu emri ve münkeri nehyi, mezheplerinin beşinci esâsı olarak kabul etmiş, bunu gerek Kur'an âyetleriyle ve gerekse akli olarak te'yîd eden delillerle

⁵⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 379.

⁵⁶ Ömer Dumlu, Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf ve Münker "İyiliği Emredip Kötülüğe Mani Olmak", Ravza Yayınları, İstanbul, 1994, s. 39-40; Ömer Dumlu, Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999, s. 166.

izaha çalışmıştır. Gerçekte Kur'an iyi olanın, yani Allah ve Resûlünün beğenip emrettiklerinin yapılmasını; kötü olanın, yani Allah ve Resûlünün beğenmeyip yasakladıklarının yapılmamasını beyân ediyor. Akıl da emirlerdeki güzelliği ve yasaklardaki çirkinliği kavlıyor. Aslında topyekûn ümmetin ittifak ettiği emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker hususu Mu'tezile'nin dayandığı bir asıl olmuş ve onlar bu hususta ısrarlı davranmışlardır⁵⁷. Mâverdî de eserinde bu görüşlere yer vererek, o görüşleri benimseyerek açıklamalarda bulunmuştur.

3- (ما يأتهم من نكر من ربهم محدث إلا استمعه وهم يلعبون...) "Rablerinden kendilerine ne zaman yeni bir ihtar gelse, onlar bunu hep alaya alarak, kalpleri oyuna eğlenceye dalarak dinlemişlerdir." (Enbiyâ, 21/2) âyet-i kerîmesinde ise, Ehl-i Sünnet'e ittibâ etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in kıdemi konusunda Mu'tezile'nin görüşlerine yönelmeyerek şu şekilde tefsîr etmiştir:

- "Tenzîl, tilâvetin başlangıcıdır. Çünkü, bir sûreden sonra başka bir sûre, veya bir âyetten sonra başka bir âyet indirilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim Allah, Muhammed (s.a.v.)'e Kur'ân'ı toptan değil de zaman zaman, parça parça indirmiştir."⁵⁸

Eserin muhakkiki burada "Mâverdî'nin bu yorumu, bazılarının iddia ettiği gibi, onun Mu'tezilî olmadığına delâlet ediyor. Çünkü müellif burada, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşüne tâbi olmuştur."⁵⁹ diyerek konuya açıklık getirmektedir.⁶⁰

Biz de burada Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk oluşu hakkındaki görüşlerine kısaca yer vermek istiyoruz: Bu mesele İslâm düşünce tarihinde, Halîfe Me'mun zamanında "Hadîs Ehlî" olarak bilinen şahısların büyük bir baskı altında tutulmalarından sonra ortaya çıkmıştır. Mu'tezile, Kur'an'ın kadîm (ezelî) olduğunu savunmanın Allah ile beraber bir başka kadîmin varlığına inanma anlamına geleceğini düşünüyordu. Kur'an'ın mahlûk olduğunu savunuyor ve bunu "tevhîd"

⁵⁷ Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed (ö. 415/1024)'e nisbet edilen **el-Usûlü'l-Hamse**, (Thk. Faysal Bedir Avn), Matbûâtü Câmîati'l-Kuveyt, Kuveyt, 1988, s. 72-73; Ahmed Mahmud Subhi, **Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü'l-Felsefiyye**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, I, 166-172; Şerafeddin Gölcük, **Kelâm Tarihi**, Esra Yayınları, Konya, 1992, s. 48; Muhammed Ammâra, **Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu**, (Trc. Vahdettin İnce), Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, s. 100-108.

⁵⁸ Mâverdî, a.g.e., III, 436.

⁵⁹ Mâverdî, a.g.e., III, 436.

⁶⁰ Halku'l-Kur'an konusu hakkında geniş bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, **Hadîşçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar**, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1988, s. 184-223; Ali Sayı, "Halku'l-Kur'an Meselesi ve Tefsîr Hareketi Açısından Değerlendirilmesi Üzerine", D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1989, sayı VI, s. 509-618.

inancı ile ilişkilendiriyorlardı. Bunun neficesi olarak da âlimler, yöneticiler tarafından imtihana tâbi tutularak baskılara maruz bırakılıyorlardı. Mu'tezile mezhebine mensup bilginler, Kur'an'ı yoğun bir şekilde inceleyerek onun kadîm olduğu intibasını uyandıran âyetleri ele alıp te'vîl ettiler. Sonuç olarak; "Yüce Allah'tan kaynaklanıp da kulların bir benzerini meydana getirmekten aciz oldukları her şey mahluktûr" anlayışına vurgu yaptılar. Yukarıda örneğini verdiğimiz âyeti de bu konu çerçevesinde "Her yeni mahlûktur, sonradan olmuştur. Çünkü daha önce yoktu, tek ve ortaksız Allah tarafından var edildi." şeklinde yorumlamışlardır. Böylece onlara göre Kur'an kesin olarak mahlûktur, ezeli değildir.⁶¹ Bunun yanında "Sünnet Ehli" diye bilinen ulemâ, yüce Allah açısından cisim ve mahlûka benzerlik gibi nitelikler akla getiren, öncesiz ve kadîm olanların çokluğu gibi bir düşünce uyandıran bütün yaklaşımlarla yoğun bir mücadeleye girmiştir. Yüce Allah'ın varlığının sonradan olan varlıkların niteliklerine sahipmiş gibi tasavvur edilmesini önleme noktasında büyük çaba sarfetmişlerdir.⁶²

Bu ve benzeri örnekler bize, Mâverdî'nin tamamen Mu'tezile'ye uymadığını, sadece bu tür görüşleri de kayıt altına almak gerektiğini düşündüğü için eserlerinde yer verdiğini gösteriyor. Nitekim "Tefsîrin İncelenmesi" ile ilgili bölümlere geldiğimizde bu konulara ait örnekleri sunacağız.

C- Yaşadığı Dönemin Özellikleri

Bir müellifin eserlerini daha iyi anlayabilmek için, onları kaleme aldığı zamanın ve içinde bulunduğu şartların iyi bilinmesi gerekir. Böylelikle, eser hakkında daha iyi değerlendirme imkânı ortaya çıkacaktır. Çünkü, kişinin bizzat yaşadığı ve etkilendiği olaylar, içinde bulunduğu her türlü şartlar, onun fikrî ve ilmî yapısına etki edebilmektedir. İşte bu yüzden Mâverdî'nin, eserlerini hangi şartlarda kaleme aldığını görmek amacıyla, aşırı tarihsel ayrıntılara girmeden, yaşadığı dönemi ana hatlarıyla ortaya koymayı uygun buluyoruz. Konuyu üç bölümde ele alacağız:

⁶¹ Kâdî Abdülcabbâr, a.g.e., s. 86-87; Muhammed Ammâra, a.g.e., s. 87-92.

⁶² Ammâra, a.g.e., s. 87-92.

1- Genel Olarak Siyasî-Dinî Durum

Bu dönemde siyâsî hayat ile dînî hayatın iyice iç içe olmaları, konuyu ayrı ayrı ele alabilmeyi zorlaştırmaktadır. Fakat biz yine de önce siyâsî, daha sonra da dînî ortama kısaca değineceğiz.

Abbâsî idaresinin genellikle hicrî üçüncü/miladî dokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren zayıflama dönemine girdiği kabul edilmektedir. Bu dönemde Irak'ta Büveyhîler hâkim durumdaydı. Halîfeler ile komutanlar arasında devam eden kıyasıya mücâdeleler, orduda güçlenen Türk unsuruna karşı tedbir alma çabaları ile Zencî isyânları ve mahallî emirliklerin ortaya çıkması gibi birçok nedenlerle Abbâsîler iyice zor durumlar yaşamışlardı. Mâverdî'nin yaşadığı dönemde ise, özellikle Fatimîler, Hz. Fâtîma'nın soyundan geldiklerini ileri sürerek gerçek hilâfeti temsil ettiklerini iddia edip, tüm İslâm dünyasının liderliğini ve dinî önderliğini ele geçirme amacını taşıyorlardı. Bu özellikleri ile de Abbâsîler için en büyük tehlike unsuru durumundaydılar. Fatimîler, Mekke ve Medine gibi dinî ve sembolik değeri tartışılmaz olan şehirlere sahip oldular. Bu şehirlerde hutbeler de Fatimîler adına okunmaya başladı. Böylece Irak'a yaklaşmak için adım adım ilerliyorlardı. Kısaca söylemek gerekirse; Sünnî Abbâsî hilâfeti doğuda Şii-Zeydî veya İmamî Büveyhîler, batıda da Şii-İsmailî Fatimîler arasında sıkışıp kalmıştı. Son iki halîfe el-Kâdir Billâh (381-422/991-1030) ve el-Kâim Biemrillâh (422-467/1030-1074) Abbâsî hilâfetinin geleceği ile ilgili mühim gayretler göstermişlerdir. Mâverdî, bu dönemde bu çalışmaların içinde ilmen ve siyâseten bulunmuş bir âlimdir.⁶³ Siyâsetin tamamen devlete dayalı bir yapı içerisinde yürüdüğü bu dönemde, Mâverdî'nin de meseleleri devletçi yaklaşımla ele alması tabiidir. Bu ilişkileri aşağıda anlatacağız.

O dönemler, fikirlerin zıtlaştığı ve ekollerin çoğaldığı dönemler olması nedeniyle birçok tartışma ve sürtüşmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Sünnî kesimdeki Hanbelî Mezhebi ile olan ihtilâflar ve sünnî-şii gerginliği kendini iyice hissettiriyordu. İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in anlattıklarına göre 398/1007 yılının Receb'inde önemli bir olay meydana gelir: Şii'ler İbn Mes'ûd'a isnâd ettikleri bir mushaf hazırlarlar. Bu mushaf, eldeki bütün mushaflara ters düşmektedir. Bunun üzerine bütün ileri gelenler, kadılar, fâkihler toplanırlar. Mushaf onlara sunulur. Şeyh el-İsferâyînî ve diğer fâkihler bu mushafın yakılmasına yönelik fetvâ verirler. Oradakiler tarafından mushaf hemen yakılır. Bu durum şii'lerin büyük kızgınlık ve

⁶³ Ahmet Güner, *Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplanına Bir Bakış (I)*, (Yayınlanmamış makâle), s. 1-13.

nefretine sebep olur. Şaban Ay'ında bir gece yarısı şii gençler Ebû Hâmid el-İsferâyî'nin evinin önünde toplanarak küfürler savurmaya başlarlar ve onu öldürmek isterlerse de el-İsferâyî o gece Dârakutn'a intikal etmeyi başarır. Fakat şii gençler "Yâ Hâkim! Yâ Mansûr!" diye öfkeli bir şekilde bağırırlar. Durumun ciddiyeti Halife el-Kâdir Billâh'a ulaştınca, sünnilere yardım etmek üzere hemen Bağdat'a asker gönderir ve şii fâkih İbnü'l-Muallim etkisiz hâle getirilir. el-İsferâyî de bundan sonra Bağdat'a geri döner.⁶⁴ Daha önceki halife el-Kâdir'in bizzat yazdırdığı ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri lânetleyerek sahâbenin fazîletlerini anlatan bir kitabın, her Cuma bir mescidde ulemâ tarafından okunması olayını⁶⁵ da eklediğimizde, sürtüşmelerin ne denli ileri aşamalarda olduğunu daha iyi anlayabiliriz.

2- İlmî ve Kültürel Durum

Mâverdî'nin yaşadığı dönemde İslâm dünyası ilmî ve kültürel açıdan en parlak dönemlerini yaşıyordu.⁶⁶ Bu dönemde siyâsî ve ekonomik istikrarsızlığa rağmen fikrî ve kültürel açıdan çok canlı gelişmeler olmuştur. Onca huzursuzluğun yanında sultanların ilim adamlarına, kültürel faaliyetlere büyük değer verdiklerini görüyoruz. O dönemde Bağdat ve Basra büyük ilim merkezleridir. Ayrıca Emevîler döneminde başlayan tedvîn hareketlerinin ve Abbâsîlerin ilk dönemlerindeki ilmî canlılığın, bir birikim olarak uzanıp geldiğini de gözardı etmemeliyiz. Büveyhîler, Fatimîler, Sâmânîler, Hamdânîler ve Tolunoğulları gibi küçük devletlerin ilmî faaliyetleri ve bir takım mezheplerin güçlenmesi de bu döneme rastlar.

İlmî canlılığa işaret etmesi bakımından, bu dönemde yetişmiş bazı önemli ilim adamlarının isimlerini zikretmek istiyoruz:

- **Fıkıh:** *Hanefî* fıkıhçılardan Ebû'l-Hasen el-Kudûrî (ö. 428/1036), Kâdî Ebû Zeyd ed-Debbûsî (ö. 430/1038); *Şâfiî* fıkıhçılardan Ebû Hâmid el-İsferâînî (ö. 406/1015), el-Kaffâl (ö. 417/1026); *Mâlikîlerden* Kâdî Abdülvehhâb b. Nehr el-Bağdâdî (ö. 412/1021), Ebû Abdillâh el-Fehhâr el-Kurtubî (ö. 419/1028); *Hanbelîlerden* el-Hasen b. Hâmid (ö. 403/1012), Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ; *Zâhirîlerden* Ebû Muhammed b. Ali Hâzin el-Endelûsî (ö. 456/1063); *Mu'tezilîlerden* Kâdî Abdülcabbâr (ö. 414/1023); *Şiîlerden* el-Müfid Ebû Abdillâh el-Kerhî (ö.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 208; İbn Kesîr, el-Bidâye, XI, 338-339.

⁶⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., IV, 37-38; İbn Kesîr, el-Bidâye, XII, 31-32.

⁶⁶ Abdümaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 9.

413/1022), Ebû'l-Feth el-Berâmîkî el-Haymî (ö. 460/1067); *Sûfilerden* Ebû Abdîrahmân es-Sülemî en-Nîsâbü'rî (ö. 412/1021), Ebû Nuaym Ahmed el-İsbehânî (ö. 430/1038)'yi sayabiliriz.

- **Tefsîr:** İsmâil b. Abdîrahmân en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), Ebû İshâk İbrahim es-Sa'lebî (ö. 427/1035).

- **Hadîs:** Ebû Abdillâh el-Hâkim (ö. 405/1014) ve Ebû Bekr Ahmed el-Hüseyn el-Beyhakî (ö. 458/1065).

- **Kelâm:** Ebû Bekr el-Bâkîllânî (ö. 403/1012), Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve Abdülmelik b. Ebî'l-Meâli el-Cüveynî (ö. 478/1085).

- **Edebiyât ve Şiir:** Bedüzzemân el-Hemezânî (ö. 398/1007) ve Şerîf Rızâ (ö. 406/1015).

- **Tıb-Felsefe ve Diğer İlimler:** Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 429/1037), Ali b. el-Mecûsî (ö. 384/994) ve Ebû Ali b. el-Heysen (ö. 430/1038).⁶⁷

3- Siyasîlerle Münâsebeti

Mâverdî, Abbâsî hilâfetine en çalkantılı döneminde dünyaya geldi ve üç Abbâsî halîfesi ile beş Büveyhî hükümdârının yönetimlerine şahit oldu. Bu halîfeler: et-Tâî Lillâh (363-381/973-991), el-Kâdir Billâh (381-422/991-1030), el-Kâim Biemrillâh (422-467/1030-1074).⁶⁸ Bunlardan et-Tâî dönemi bizim için o kadar önem arz etmiyor. Çünkü Mâverdî o zamanlarda Bağdat'a ilim tahsîli için henüz gitmişti. Diğer iki halîfe ve Büveyhî hükümdârları dönemindeki ilişkilere de yeri geldikçe değinilecektir.

Kaynakların belirttiğine göre Mâverdî'ye, ilmî ve siyasî kişiliği nedeniyle halîfeler ve emîrler tarafından çok değer verilmiştir. Onun, bu makamlarda çok üstün bir yeri vardı. Zaman zaman halîfelerle emirler arasındaki anlaşmazlıklarda arabuluculuk görevlerinde bulunmuştur.⁶⁹ Ona verilen bu değer, en sonunda halîfe el-Kâdir tarafından 429/1037 yılında "Akdâ'l-Kudât" (En büyük kadı) ünvanının tevcihi ile zirveye ulaşmıştır. En önemlisi de, böyle bir lâkap daha önce hiç kimseye

⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 238-355; XII, 1-135.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 276,308-310; XII, 31.

⁶⁹ es-Sübkî, *a.g.e.*, V., 269; Zirklî, *a.g.e.*, III, 146; Brockelman, *a.g.m.*, VII, 409.

verilmemiştir.⁷⁰ Bu lakap Mâverdî'ye verilince, Kadı Ebû't-Tayyib et-Taberî (ö: 450/1058) ve hocası es-Saymerî (ö: 436/1044) gibi dönemin önemli fâkihleri tarafından eleştirilmiştir. Fakat Mâverdî bu eleştirilere kulak asmayıp, kendisine tevcîh edilen lâkabı ölünceye kadar kullanmıştır.⁷¹ Çünkü adı geçen fâkihler, daha önce Büveyhî Emîri Celâlüddevle (ö: 435/1043)'nin "Melikü'l-Mülûk/Krallar Kralı" lâkabını almasına fetvâ verirlerken Mâverdî karşı çıkmıştı. Bu olayı daha sonra zikredeceğiz. Mâverdî'nin, kısa bir süre önce, bir beşerin kullanmasını uygun bulmadığı bir lâkabın benzerini kendisi için yakıştıran olması ve ömrünün sonuna kadar da kullanması, açıklanması zor bir hâdise olarak görülebilir. Mâverdî'nin bu davranışı bazı araştırmacılar tarafından da eleştiri konusu olmuştur.⁷²

Mâverdî, Halîfe el-Kâim döneminde, 423/1032 yılında bî'at almak amacıyla Fars Büveyhî Emîri Ebû Kâlicâr'a bir mektupla elçi olarak gönderilir. Muazzam bir törenle sarayda kabul görür. Uzun müzâkereler sonunda Mâverdî görevini başarıyla ve hutbeler artık halîfe adına okunmaya başlar.⁷³

Halîfe el-Kâim, 428/1036'da Irak Büveyhî emîri Celâlüddevle ile Fars Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr arasında süren düşmanlığa bir son verip barış yapmak istediğinde, gönderilen elçiler içinde Mâverdî de vardı. Sonuçta taraflar arasında barış yapılmıştır. Halîfe el-Kâim, Mâverdî'yi 433/1041'de halîfenin elçisi sıfatıyla, Selçuklu hükümdarı Tuğrulbey'e; 434/1042'de de cizye meseleleri ile ilgili olarak Büveyhî Emîri Celâlüddevle'ye göndermiştir. Aynı halîfenin 435/1043 senesinde, Selçuklu hükümdarı Tuğrulbey ile Irak ve Fars Büveyhî Emirleri arasında barış anlaşması imzalanmak üzere gönderdiği elçi de yine Mâverdî idi.⁷⁴

Mâverdî'nin halîfeler yanında olduğu kadar Büveyhî emirleri nezdinde de önemli bir mevkiye sahip olduğunu, aynı zamanda onun güzel ahlâkı ile temâyüz ettiğini gösteren bir fetvâsını burada hikâye etmek istiyoruz:

Irak Büveyhî Emîri Celâlüddevle 429/1037 yılında Abbâsî Halîfesi el-Kâim Biemrillâh'a müracaat ederek kendisine "Melikü'l-Mülûk/Krallar Kralı" ünvanının verilmesini ister. Celâlüddevle (416-435/1025-1044) daha önce "Şehinşâh-ı

⁷⁰ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., XV, 55; Güner, a.g.m(II), s.5.

⁷¹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., XV, 55.

⁷² Hamilton, A. R. Gibb, *Studies On The Civilization Of Islam*, Princeton, New Jersey, 1982, s. 151-165; Krş. *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar* (Trc. Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Durmaz), Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991, s. 167-182.

⁷³ Akhtar, a.g.m., XVIII, 292-294; Güner, a.g.m(II), s. 3.

⁷⁴ Akhtar, a.g.m., XVIII, 292-294; Güner, a.g.m(II), s. 4.

A'zam/Büyük Kral" lakabına sahipti. Rakip Büveyhî emirler karşısında üstünlük elde etmek amacıyla "Melikü'l-Mülûk" ünvanını da istemektedir. Halife, önce buna karşı çıkarsa da, daha sonra kabul eder ve hutbelerde bu lâkap okunur. Fakat halk buna muhâlefet ederek hatipleri taş yağmuruna tutar. Karışıklıklar çıktığından dolayı halife, zamanın fâkihlerinden bu konu hakkında görüşlerini ister. Kadı Ebû't-Tayyib (ö: 450/1058) "Bu, yeryüzündeki meliklerin meliki manasınadır. Kâdî'l-Kudât, Kâfi'l-Kûfât denildiği gibi Melikü'l-Mülûk da denilebilir." der. Kadı İbnü'l-Beyzâvî, Ebû'l-Kâsım el-Kerhî gibi o devrin ünlü fâkihleri bunun câiz olduğuna dair fetvâ verirler. Hanefî fıkıhçı es-Saymerî (ö: 386/966), bu konuda niyetin önemli olduğundan bahsederek o da fetvâyı verir. Sonuçta, ulemânın çoğu olumlu yönde görüş bildirirler. Fakat Kâdî'l-Kudât Ebû'l-Hasen Mâverdî böyle bir fetvâ vermekten çekinir. Bu meselenin câiz olduğuna dâir fetvâ veren kadılar, konuyu tekrar gözden geçirip Mâverdî ile istişâre etmek isterler. Mâverdî, bu müzâkerelerde de olumsuz görüş beyân edince onlarla da arası açılır. Bazı hukukçular da böyle bir lâkabın kullanılmasına karşı çıkıyorlardı. Onlara göre kimsenin böyle bir lâkabı kullanmaya hakkı yoktu. Çünkü "Melikü'l-Mülûk" sadece Allah'tır.

Mâverdî, Celâlüddeve'nin en yakın adamlarındandı, saraya hemen hemen her gün gider gelirdi. Fakat bu meselede aleyhte fetvâ verdiği için artık ayağını oradan çeker. Hatta korkup evine kapanır ve Ramazan Ayı'ndan Kurban Bayramı'na kadar evinden hiç çıkmaz, saraya hiç gitmez. Bilâhare, Celâlüddeve'nin dâveti üzerine, büyük bir korku içinde ziyaretine gitmiş, Celâlüddeve bu değerli âlimi huzuruna kabul edince ona şöyle der: "Herkes bilir ki sen mal, mevki ve bize yakınlık itibariyle diğer fâkihlerden daha öndesin. Benim isteğime karşı çıkarak, diğer fâkihlere muhalefet ettin. Bunu da sadece iltimâs yapmamak, hakka uymak ve doğru karar vermek için yaptın. Bu davranışın, bana, senin dinî açıdan ne kadar üstün, ilmî açıdan da ne kadar yüksek bir konumda olduğunu gösterdi. Bu davranışını mükâfatlandırmak maksadıyla ben de seni tek başına huzura kabul ettim, senin isteğini kabul ettiğimi göstermek gayesiyle de, şu anda burada bulunanların içeri girmelerine izin verme işini sana bıraktım." Bunun üzerine Mâverdî, Celâlüddeve'ye teşekkür ederek hayır duâda bulunur.⁷⁵

Böylece Mâverdî, en yakınlarından olduğu bir hükümdâra böyle ünvanların verilemeyeceğine dâir fetvâsından ve hak bildiği yoldaki ısrarından dolayı herhangi

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XI, 459-460; Krş. Tercüme, IX, 351; es-Sübki, *a.g.e.*, VII, 270; Bilmen, *Tabakât*, II, 243; Bilmen, *Kâmûs*, I, 427; Akhtar, *a.g.m.*, XVIII, 295-296; Güner, *a.g.m(II)*, s. 7.

bir zarar görmemiştir. Hükümdâr Celâlüddeve'nin bu lâkabı aldıktan çok kısa sonra vefât etmesi ne kadar garip bir tesâdüf ise; Mâverdî'nin şiddetle karşı çıktığı ünvanın bir benzerinin, kendisine tevcîhi söz konusu olduğunda müspet karşılması da o kadar garip gelmektedir.

II- ESERLERİ

Mâverdî çeşitli dallarda kıymetli eserler vererek ilim dünyasına mühim katkılarda bulunmuştur. Mâverdî'nin, ilmin her dalında eser verdiği rivâyetler arasında yer almaktadır.⁷⁶ Fakat bir insanın bütün sahalarda uzman olmasının mümkün olamayacağı da açıktır. Bu sözler, belki de onun ilminin büyüklüğünü ifade etmek amacıyla söylenmiştir. Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre Mâverdî fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsîr, edebiyât⁷⁷, kelâm, İslâm ahlâkı, siyâset⁷⁸ sahalarında eserler vermiş ve Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1391/1971)'in ifadesiyle "neşr-i ulûma hizmet etmiştir."⁷⁹

Mâverdî'nin eserlerini tanıtmaya geçmeden önce, eserleri hakkında anlatılan bir rivâyete burada yer vermek istiyoruz:

"Mâverdî, hayatta iken eserlerini ortaya çıkarmamıştır. Onların tamamını bir yerde toplamıştır. Vefâtı yaklaşınca güvendiği bir şahsa şöyle demiştir: 'Falan yerdeki kitapların tamamı benim eserlerimdir. Onları bu güne kadar ortaya çıkarmadım. Çünkü hâlis bir niyete ulaşamadığımı düşünüyordum. Ölümle yüz yüze geldiğimde elini, benim elimin içine koy. Eğer elini tutar ve sıkarsam, anla ki; o eserlerden hiç birisi kabul görmedi. Artık kitapların olduğu yere git ve onları Dicle'ye atıver. Yok eğer, elimi açıp senin elini sıkmazsam, bu sefer bil ki; onlar kabul olundu ve ben ümit ettiğim hâlis niyete ulaştım'. Bu şahıs diyor ki: 'Ölüm vakti gelip çatınca, elimi elinin içine koydum. Baktım ki, elini açtı ve elimi sıkmadı. Ben de bu durumu, eserlerin kabul edildiğine dair bir alâmet olarak değerlendirdim. Bu olaydan sonra kitapları hemen ortaya çıkardım.'⁸⁰

Şimdi biz, sadece bu rivâyete bakarak Mâverdî'nin, eserlerini ölünceye kadar ortaya çıkarmadığını söyleyemeyiz. Çünkü, bu rivâyeti "kîle/كيلة" (denildi) lâfzıyla

⁷⁶ es-Sübkî, a.g.e, V, 268; İbn Salâh, a.g.e., II, 637; İbn Hacer, a.g.e., IV, 260.

⁷⁷ ez-Zehebî, a.g.e., XVIII, 64.

⁷⁸ Bilmen, Tabakât, II, 244.

⁷⁹ Bilmen, Tabakât, II, 244.

⁸⁰ es-Sübkî, a.g.e, V, 268; Akhtar, a.g.m., s. 299.

aktaran İbn Hallikân (ö. 681/1282)⁸¹ ve ondan aynen nakleden es-Sübki (ö: 852/1448), her nedense kaynak belirtmiyor. es-Sübki, daha sonraki satırlarda bu rivâyetin muhtemelen Mâverdî'nin "el-Hâvî" isimli eserine nispet edilmiş olabileceğini söylüyor. Çünkü es-Sübki, Mâverdî'nin el-Hâvî dışındaki bir çok eserinin üzerinde, hayattayken okunduğuna işâret eden yazısını gördüğünü ifade etmektedir.⁸² Ayrıca Mâverdî, "el-İknâ" ve "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" adlı eserlerini halîfelerin emir ve istekleri sonucunda yazmış ve hayatta iken onlara sunmuştur.⁸³ Son olarak da, Mâverdî'nin tefsirinin Endülüslü bir âlim tarafından kendisine okunduğunu da Qazi Ahmad Mian Akhtar'ın makâlesinden öğreniyoruz.⁸⁴

Yukarıdaki rivâyet, olsa olsa, Mâverdî'nin ilmî gücünün büyüklüğünü ve ilim çevrelerince ne kadar makbûl olduğunu göstermek bakımından kullanılagelmiştir.

Kendisini tek bir bilim dalına hasretmeyip pek çok ilim dalında dirâyetini gösteren ve kabul ettiren Mâverdî'nin eserlerini birkaç başlık altında gruplandırmayı uygun buluyoruz:

A- Siyâsetle İlgili Eserleri

1-) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâtü'd-Dîniyye:*

Mâverdî'nin, dünyanın birçok yerinde bugün bile halâ tanınmasına vesîle olan, ona şöhret kazandıran mühim eseri kısaca Ahkâmü's-Sultâniyye adıyla bilinmektedir. Mâverdî'nin eserleri içerisinde en çok tanınanı ve üzerinde en fazla araştırma yapılanıdır. İslâm'da hilâfet ve devlet hukûkunu anlatan bir eserdir. Eserin konusunu, devletin esas teşkilât ve idaresiyle ilgili fikhî ahkâm oluşturmaktadır. Eser yirmi bölümden meydana gelmektedir. Abbâsîlerin, içine düştükleri hilâfet krizi bağlamında, bu krize çözüm bulmak amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Abbâsî halîfelerinden el-Kadîr veya el-Kâim'in isteği üzerine yazılmıştır. Bu eser, taşıdığı önem sebebiyle bir çok batılı araştırmacının da ilgisini çekmiş ve değişik araştırmalara konu olmuştur.⁸⁵ Eserin bir çok dilde tercümeleri bulunmaktadır. 1976

⁸¹ İbn Hallikân, a.g.e., II, 282-283.

⁸² es-Sübki, a.g.e., V, 269.

⁸³ Güner, a.g.m(II), s. 8-10; A.R. Gibb, a.g.e., s. 168.

⁸⁴ Akhtar, a.g.m., s. 299; Güner, a.g.m(II), s. 9-10.

⁸⁵ Ahmet Güner hocamızın ilgili makâlesinden öğrendiğimize göre, bu eser ve Mâverdî'nin hilâfet teorisi hakkında dikkat çeken bazı çalışmaların isimlerini vermek istiyoruz. Biz, imkânların ve tez süremizin kısıtlılığı nedeniyle bu çalışmalardan çok azını görebildik. Bu çalışmalar şunlardır: Erwin I. J. Rosenthal, *Political Thought in Medieval Islam*, Cambridge University Press, 1962, s. 27-37; Henri Loust, *La Pensee et l' Action Politiques d'al-Mawardi*, Revue Des Etudes Islamiques, XXXVII/1,

yılında, Ali Şafak tarafından "İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukûku" ismiyle Türkçe tercümesi yapılarak dilimize kazandırılmış ve Bedir Yayınları tarafından basılmıştır. Mâverdî'nin Ahkâmü's-Sultâniyye isimli eseriyle aynı adı taşıyan Kadı Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ (ö: 990/1065)'nin kitabı birbirine benzerlikler arzettiğini belirtmek gerekmektedir.⁸⁶

2) *Kavâninü'l-Vezâra:*

Vezirler ve görevlerine ait görevleri içine alan bir eserdir. Kahire'de Edebü'l-Vezîr ismiyle basılmıştır. Vezirin taşıması gereken sıfatlar, melîke karşı davranışlar konu edilmektedir. Bu eserde mükemmel bir vezîrin nasıl olması gerektiği açıklanmaya çalışılmıştır.⁸⁷

3) *Tuhfetü'l-Mülûkiyye:*

Mâverdî'nin siyâsî eserleri arasında önemli bir yer tutar. Akıl, istişâre, adâlet, şükür, meliklerin yönetimleri konularını işler. Eser Dr. Fuâd Abdülmün'îm tarafından tahkiki yapılarak yayınlanmıştır. Yazma nüshaları İskenderiyye kütüphanesinde 5300 numarada kayıtlı olduğu bildirilmektedir.⁸⁸

4) *Edebü'l-Kâdî:*

İsminden de anlaşılacağı gibi kaza ve adliye teşkilâtı ile ilgili bir eserdir. Hâkimlerin muhâkeme usûllerinden bahseder. Bu eserin Mâverdî'nin daha önce kaleme aldığı el-Hâvî'l-Kebîr adlı eserinin bir bölümü olduğu da söylenmektedir. Dr. Muhyî Hilâl es-Serhân tarafından tahkiki olarak 1971 yılında iki cilt olarak Bağdat'ta neşredilmiştir.⁸⁹

5) *Teshîlû'n-Nazar ve Ta'cîlû'z-Zafer:*

Hükümetlerin siyâsetine dair bir eserdir ve matbudur. Yazma nüshaları da mevcuttur. Bütün dünya kütüphanelerinde sadece iki yazma nüshası bulunmaktadır. Birisi, Almanya Göthe Kütüphanesi'nde 1872 numarada bulunmaktadır. Diğeri ise, Tahran'da Edebiyat Fakültesi'nde on bir varak muhtasar

1968, 11-92; Gibb, *Al-Mawardi's Theory of the Caliphate*, s. 151-165 (Trc. s. 167-182); Ann K. S. Lampton, *State and Government in Medieval Islam*, New York, 1991, s. 83-102; Qamaru'd-Din Khan, *Al-Mawardi's Theory of the State*, Iqbal, III, 1995, 39-86.

⁸⁶ Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1988, I, 555-556; Güner, a.g.m(II), s. 10.

⁸⁷ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 13.

⁸⁸ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, (Terc. Mustafa Sarıbiyık), s. 27.

⁸⁹ Mâverdî, *Nasihâtü'l-Mülûk*, s. 27.

haldedir ve 90 numarada bulunmaktadır. Eser, Rıdvân es-Seyyid'in tahkikiyle Beyrut'ta 1987 yılında basılmıştır.⁹⁰

6) *Nasihatü'l-Mülûk:*

Devlet adamlarına nasihatleri içeren bir siyâset, ahlâk ve mev'ize kitabıdır. Yazması, Paris Vatan Kütüphanesi'nde 63 sayfa halinde, üçüncü sırada ve 2447 numarada bulunmaktadır. Günümüzde matbu hali de vardır. Aynı zamanda bu eserin Türkçe'ye çevirisi 2000 yılında Mustafa Sarıyık tarafından yapılmış ve bu çalışma Siyâset Sanatı ismiyle Kırkambar Yayınları arasında neşredilmiştir.⁹¹

7) *Ma'nifetü'l-Fezâil:*

İdarecilerin üstünlüklerinden, vasıflarından bahseden bir eserdir.⁹²

B- İslâmî İlimlerle İlgili Eserleri

1) *A'lâmü'n-Nübüvve (Delâilü'n-Nübüvve):*

Mâverdî'nin kelâm ve Kur'ân ilimleri ile ilgili eseridir. Peygamberlik alâmetlerinden bahseder. Kitap Allah'ın varlığının delilleri, teklîfin mâhiyeti gibi konuları değerlendirdikten sonra kelâm ilminin en önemli mevzularından olan nübüvvet üzerinde durur. Hz. Muhamed (s.a.v.)'in büyük mucizelerine geniş yer verir. Günümüzde eserden Arapça matbû olarak istifâde edilmektedir.⁹³

2) *el-Hâvî'l-Kebîr fî'l-Fürû':*

Fıkha dair bir eserdir. Eserleri içerisinde en kapsamlı olanıdır. Günümüzde on sekiz cilt halinde, Arapça olarak basılmıştır. Bu eser, Büyük Fıkıhçı Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl b. Amr el-Müzenî'nin (ö. 264/877) Muhtasar'ının şerhi⁹⁴ olduğundan Şâfîî fıkhnın en geniş kapsamlı kaynaklarından biri olarak kabul edilir. Mâverdî bu eseri için "Fıkıhı kırk bin varaka yaydım." demiştir.⁹⁵

3) *el-İknâ' fî'l-Fıkh:*

Fıkha dair bir eserdir. el-Hâvî isimli eserin çok muhtasar şeklidir. Mâverdî bu eseri kastederek "Fıkıhı kırk varakta özetledim." demiştir. Yâkût el-Hamevî'nin

⁹⁰ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *en-Nüket*, (Mukaddime), I, 13.

⁹¹ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, *a.g.e.*, I, 13.

⁹² Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 9.

⁹³ Ali Şafak, *a.g.e.*, s. 9.

⁹⁴ Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, (Thk. Ali Muhammed Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, I, 7.

⁹⁵ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52.

naklettiğine göre Halîfe el-Kâdir, dört mezhebe göre fıkha dair birer muhtasar eser tasnif ettirmek istemiş ve bu isteğini mezheplerin önde gelen alimlerine bildirmiştir. Bu istek üzerine dört mezhebe göre eserler meydana getirilmiştir. Yâkût el-Hamevî, Hanbelî mezhebine göre yazılan eseri kimin kaleme aldığını hatırlayamamaktadır. Hanefî fikhını Ebû'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1036), Mâlikî fikhını Kâdî Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Muhammed b. Nasr kaleme alırken, Mâverdî de Şâfiî fikhını el-İknâ' adlı eserinde toplamıştır. Halîfe bu eserden çok memnun kalmıştır. Mâverdî'ye, Halîfenin şu şekilde duâ ettiği haberi ulaştırılır: "Dinimizi koruduğun gibi, Allah da senin dinini korusun." Belli ki halife bu eserden yeterince memnun olmuştur.⁹⁶

4) *en-Nüket ve'l-Uyûn*:

Tefsîre dair bir eserdir. Araştırmamıza konu olan tefsîridir. İleride bu eserinden bahsedeceğimiz için şimdilik sadece ismini vermekle yetinmeyi uygun buluyoruz.

C- Diğer Eserleri

1) *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn*:

İslâm ahlâkı ve âdabı üzerine bir eserdir. Bu eser de Mâverdî'nin en çok bilinen eserlerindedir. Aynı zamanda Mâverdî'nin ülkemizde de tanınmasını sağlayan bir kitaptır. Kitabın tam adı "el-Buğyetü'l-Ulyâ fi Edebi'd-Dîn ve'd-Dünyâ" olarak da geçer. Eser beş bölümden oluşmaktadır. Mâverdî bu eserinde, insanın bütün faaliyetleri arasında en önemlisinin din ve dünya işlerini iyileştiren çalışmalar olduğunu belirtir. Aynı zamanda bu eserde, dinî ve dünyevî açıdan hayatın ölçü ve kurallarını yani âdabını araştırdığını ifade eder. Kitabın bugüne kadar değişik baskıları yapılmıştır. Mustafa es-Sekâ'nın tahkik ve açıklamalarıyla 1955 yılında Kâhire'de neşredilmiştir. Din ve Dünya Edebi adıyla da Selahaddin Kip ve Abidin Sönmez tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁹⁷ Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn adlı mühim eser 1909 yılında Bergamalı Ahmet Cevdet (ö: 1339/1926) tarafından "Maddî ve Manevî Yüce Hedefler" ismiyle Osmanlıca'ya, 1982'de de Ali Akın tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Son olarak ise Ömer Faruk Ergin'in bu eseri Türkçe'ye kazandırdığını biliyoruz.⁹⁸

⁹⁶ Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, XV, 52-55.

⁹⁷ Mustafa Çağrıçı, "Edebu'd-dünya ve'd-Dîn", D.İ.A, İstanbul, 1994, X, 406-408.

⁹⁸ D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi kayıtları.

2) *el-Emsâl ve'l-Hikem*:

300 hadis, 300 darb-ı mesel, 300 beyti ihtivâ eden, her biri 30 darb-ı mesellik on fasıldan ibâret bir eserdir. Siyasî konuları içerir.⁹⁹ Bu eseri Mısırlı âlim Süleyman Davud neşre hazırlamaktadır.¹⁰⁰

3) *Kitâbün fi'n-Nahv*:

Bu kitap günümüze kadar ulaşmamıştır. Ne yazmalarından ne de matbu olup olmadığından bahsedilir. Fakat Yâkût el-Hamevî böyle bir eserin varlığından söz ediyor.¹⁰¹

4) *el-Mukterin*:

Bu eser de kaynakların hepsinde yer almıyor. Sadece Cevzî (ö. 597/1200) bu eserden *el-Mukterin ve'n-Nüket* diye bahsediyor.¹⁰² Müstakil bir eser olup olmadığını çok iyi bilemiyoruz ama Allahü a'lem, *en-Nüket ve'l-Uyûn* adlı tefsîrle karıştırılmıştır.

5) *el-Kâfi*:

Bu eser de günümüze kadar ulaşmamıştır. Ünlü fıkıhçı el-Müzenî'nin Muhtasar'ının şerhi olduğu bildirilmektedir.¹⁰³

6) *Kitâbü Edebi't-Tekellüm*:

Leiden Üniversitesi Kütüphanesinde, numara 989/9'da, "Cüz'ün fi Edebi't-Tekellüm" adıyla bulunmaktadır. Mâverdî'nin eserleri üzerine araştırma ve tahkikleri ile tanınan Halîl es-Serhân tarafından yayınlanan *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*'in içine yerleştirilerek yayınlanması uygun görülmüştür.¹⁰⁴

7) *Kitâbü'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*:

Fıkha dâir bir konuyu içerir. İstanbul Fatih Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu kitabın bir nüshasının da Kudüs'te Hâlidîyye Kütüphanesi'nde "Kitâbu'l-Ahkâm fi'l-Hisbeti's-Şerîfe" ismiyle bulunmaktadır. Halîl es-Serhân bu iki yazma nüshayı görüp karşılaştırmış ve birinci nüshanın kesin olarak Mâverdî'ye ait olduğunu tespit

⁹⁹ Ali Şafak, a.g.e., s. 9.

¹⁰⁰ Abdülvahhâb Havâs, *el-Mudârebe li'l-Mâverdî*, Kâhire, 1989, s. 100. (Bu eserin günümüzde yayınlanıp yayınlanmadığını tespit edemedik. Neşre hazırlanmasına dair bilgi 1989 yılına ait olduğu düşünülünce günümüze kadar geçen on yılı aşkın bir süre içinde yayınlanmış olması muhtemeldir.)

¹⁰¹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., XV, 53.

¹⁰² Ebû'l-Ferec el-Cevzî (ö. 597/1200), *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1940, VIII, 199.

¹⁰³ es-Sübki, a.g.e., V, 9.

¹⁰⁴ Abdülvahhâb Havâs, a.g.e., s. 101.

etmiştir. Kudüs'te bulunan ikinci nüshanın da, ilk nüshaya izâfe edilmiş olabileceği düşünülmektedir.¹⁰⁵

Mâverdü'nin eserlerinin tasnifine şöyle bir göz attığımızda, eserlerin büyük çoğunluğunun devlet idaresi ve yöneticilerle ilgili olduğunu görmekteyiz. Çünkü Mâverdü, yaşadığı dönemde siyasî ve diplomatik yönleri ağır basan bir çok görev üstlenmiştir. Bizzat yaşayarak devletin yapısı ve işleyişi ile ilgili konuları yakından tanımıştır. Devrindeki mahallî idarelerle yakın temasları da ona çok birikim kazandırmıştır. Bizce, bu tecrübeler sayesinde kazandığı zihnî ve fikrî seviye onu böyle eserler yazmaya sevk etmiştir.

¹⁰⁵ Abdülvahhâb Havâs, a.g.e., s. 102.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYNAKLARI AÇISINDAN TEFSİRİN İNCELENMESİ

I- TEFSİRİN TANITIMI

A- Tefsir Hakkında Genel Bilgiler

Mâverdî'nin tefsirinin orijinal adı "en-Nüket ve'l-Uyûn/النكت والعيون" dur. Bu eser kaynaklarda en-Nüket¹, Tefsiru'l-Kur'ân² veya Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerim³ olarak da geçmektedir. Mâverdî'nin tefsiri, aynı zamanda ilim ehli tarafından Tefsiru'l-Mâverdî⁴ adıyla da bilinmektedir.

Bu tefsir, dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshalar hâlinde bulunmaktadır. Bu kütüphanelerin ismini ve mümkün olduğunca da kayıt numaralarını aşağıda sunuyoruz:

Köprülü Kütüphanesi: İstanbul-Türkiye.⁵

Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi: İstanbul-Türkiye.⁶

Abbâsiye Kütüphanesi: Basra-İrak.⁷

Fâdıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, 23, 24, 25 numaralar: İstanbul-Türkiye.⁸

Rampur Yazması ve Fars yazmaları Fihristü'l-Karaveyn'de 215 numarada, İstanbul yazması da Kılıç Ali Paşa Kütüphanesi'nde 90 numarada kayıtlıdır.⁹

D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre tefsir ilk olarak, Hızır M. Hızır'ın gayretleriyle 1982 senesinde, Kuveyt'te, 4 cilt olarak, en-Nüket ve'l-Uyûn adıyla basılmıştır. Daha sonra Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm'in çalışmalarıyla 1992 senesinde, Beyrut'ta, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye kurumunca, 6 cilt, yaklaşık 2000 sayfa olarak en-Nüket ve'l-Uyûn Tefsiru'l-Mâverdî ismiyle ilim ehlinin istifâdesine sunulmuştur. Biz, incelememizi yaparken bu baskıyı esas aldık. Eser, son olarak İhtisâru'n-Nüket li'l-Mâverdî adıyla, 1996 yılında,

¹ Dâvûdî, a.g.e., I, 428.

² Ali Şafak, a.g.e., s. 8.

³ Ö. R. Kehhâle, a.g.e., VII, 169.

⁴ Bilmen, Tabakât, II, 244.

⁵ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 16.

⁶ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 19.

⁷ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 17.

⁸ Bilmen, Tabakât, II, 244.

⁹ Brockelman, a.g.m., VII, 409.

Beyrut'ta, özet olarak, 3 cilt hâlinde basılmıştır. İhtisâr'ın müellifi kısaca el-'lzz diye bilinen 'lzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Sülemî'dir (ö. 660/1261). Aslında el-'lzz'in te'lîfi olan eserin, Mâverdî'nin tefsîrinin bir özeti mâhiyetinde olduğundan dolayı "İhtisâru'n-Nüket" adıyla yayınlanması uygun görülmüştür. Vehîbî Abdullah b. İbrahim b. Abdillâh'ın tahkîkini yaptığı eseri, Dâru İbn Hazm yayınlamıştır.

Mâverdî'nin tefsîri, rivâyet tefsîrlerinin en eskilerinden ve en önemlilerindedir. Bu tefsîr, kendinden sonraki birçok tefsîre kaynaklık etmiştir. Biz, bu kaynakların tespiti amacıyla, Arapça yazılmış birçok tefsîr, ulûmü'l-Kur'ân, ve tabakât eserleriyle lügatleri bünyesinde barındıran bir CD'den "المأوردى" kelimesi ile bir tarama yaptık. Bu taramanın sadece tefsîr ve Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde yapılmasını istedik. Sonuçta Mâverdî'nin, 14 eserde toplam 717 yerde bizzat isim zikredilerek kaynak alındığını gördük. Bu sonucu gösteren listeyi müelliflerin vefât tarihlerine göre sıralayarak aşağıda göstermek istiyoruz:

1- Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (ö. 597/1200), * <i>Zâdü'l-Mesîr fî 'Ilmi't-Tefsîr</i>	292 defa	
2- Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî (ö. 597/1200), * <i>Nevâsihu'l-Kur'ân</i>	1	"
3- Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (ö. 671/1272), * <i>el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân</i>	321	"
4- Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Seyfüddîn en-Nevevî (ö. 676/1277), * <i>et-Tibyân fî Âdâbi Hameleti'l-Kur'ân</i>	4	"
5- Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî (ö. 728/1327), * <i>Kütübün ve Rasâilü ve Fetâvâ İbn Teymiyye fî't-Tefsîr</i>	2	"
6- İsmâîl b. Ömer b. Kesîr Ebû'l-Fidâ (ö. 774/1372), * <i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm</i>	6	"
7- Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer (ö. 782/1380), * <i>Neşru Tayyî't-Ta'rif fî Fadli Hameleti'l-'Ilmi'ş-Şerîf</i>	10	"
8- Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö. 794/1391), * <i>el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân</i>		

9- Şihâbuddîn Ahmed b. Muh. el-Hâim (ö. 815/1412), * <i>et-Tibyân fî Tefsîri Ğarîbî'l-Kur'ân</i>	2	defa
10- Muhammed b. Muh. el-'Imâdî Ebû's-Su'ûd (ö. 982/1574), * <i>el-İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbî'l-Kerîm</i>	1	"
11- Muhammed b. Ali b. Muh. eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) * <i>Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyî'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti</i>	27	"
12- Mahmûd el-Âlûsî Ebû'l-Fadl (ö. 1270/1853), * <i>Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî</i>	45	"
13- Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî (ö. ?), * <i>Menâhilü'l-'İrfân fî Ulûmî'l-Kur'ân</i>	2	"
14- Abdurrahmân b. Muh. b. Mahlûf es-Se'âlebî (ö. ?), * <i>el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân</i>	2	"

Biz bu eserlerden tamamına örnek vermeyip çok azına örnek vermekle yetinebiliriz. Onun için aşağıda birkaç örnek sunuyoruz:

İbnü'l-Cevzî'nin Mâverdî'den Yararlanmasına Örnekler:

1- (و قد مكروا مكروهم و عند الله مكروهم و إن كان مكروهم لتزول منه الجبال) "Hilelerin cezâsı Allah katında (malûm) iken, onlar, tuzaklarını kurmuşlardı. Halbuki onların hileleriyle dağlar yerinden gidecek değildi!" (İbrahim, 14/46) âyetindeki "li-tezûle/ لتزول" kelimesinin tefsîr edilmesine baktığımızda, Mâverdî, okunuşla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

"Bu kelimenin iki okunuş şekli vardır:

Birincisi: İlk "lâm/ ل"ın kesreli ve ikinci "lâm / ل" ın fethalı okunuşu.

İkincisi: İlk "lâm/ ل"ın fethalı ve ikinci "lâm/ ل"ın zammeli okunuşudur."¹⁰

Bu kelimenin tefsîri ile ilgili olarak İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr adlı tefsîrinin 4. cildinin, 245. sayfasında aynı bilgileri vermektedir.

¹⁰ Mâverdî, a.g.e., III, 143.

(و إذ اعتزلتموهم وما يعيدون إلا الله فلووا إلى الكهف ينشر لكم ربكم من رحمته ويهيئ لكم من أمركم 2- مرفقا) Madem ki siz onlardan ve onların Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıklardan uzaklaştınız, o halde mağaraya sığının ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve işinizde sizin için fayda ve kolaylık sağlasın.” (Kehf, 18/16) âyetindeki “مرفقا/mirfekan” kelimesinin tefsirini yaparken, Mâverdî, şu şekilde okunuşlara değinmektedir:

“Bu kelime, “mim/ م” harfinin kesresi ve “fe/ف” harfinin fethası ile okunduğu gibi;”mim” harfinin fethası ve “fe” harfinin kesresi ile de okunabilmektedir.”¹¹

Yine İbnü'l-Cevzî, tefsirinin 5. cildinin, 81. sayfasında aynı bilgilere yer vermektedir.

Kurtubî'nin Mâverdî'den Yararlanmasına Örnekler:

1- (فلعلك باخع نفسك على آثارهم إن لم يؤمنوا بهذا الحديث أسفا) “Bu Kitab'a inanmazlarsa (ve bu yüzden helâk olurlarsa) arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin.” (Kehf, 17/6) âyetindeki “فلعلك باخع/bâhi'un” cümlesi ile ilgili Mâverdî şu bilgiyi vermektedir:

“Neredeyse kendini öldüreceksin, demektir.”¹²

Kurtubî de, el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân adlı tefsirinin 10. cildinin, 353. sayfasında Mâverdî'yi kaynak göstererek aynı bilgiye yer vermektedir.

2- (وما جعلناهم جسدا لا يأكلون الطعام وما كانوا خالدين) “Biz onları (peygamberleri) yemek yemez birer (cansız) ceset olarak yaratmadık. Onlar (bu dünyada) ebedî de değillerdir.” (Enbiyâ, 21/8) âyetindeki “جسدا/ceseden” kelimesini Mâverdî şu şekilde tefsir etmiştir:

“Kelbî'ye göre beden; içinde rûh olan, yiyen ve içen bedendir. Bu durumda beden ne yer ne içer. Mücâhid'e göre de, cisim yemez ve içmez. O zaman yiyen ve içen nefistir.”¹³

Kurtubî, tefsirinin 2. cildinin, 273. sayfasında aynı bilgileri Mâverdî'den alıntı yaptığını belirterek aktarmaktadır.

¹¹ Mâverdî, a.g.e., III, 290.

¹² Mâverdî, a.g.e., III, 284.

¹³ Mâverdî, a.g.e., III, 438.

Bu örnekleri çoğaltmak elbette mümkündür. Ama bu kadarla yetinerek Mâverdî'nin tefsîrinin özelliklerine yer vermek istiyoruz:

1- Âyetin tefsîrini yaparken, selef ve halef ulemâsının o âyet hakkındaki sözlerinin bir arada toplanmasına gayret edilmiştir.

2- Kelimelerin açıklaması yapılırken dil tahlilleri üzerinde titizlikle durulmuştur.

3- Sözlerin/görüşlerin sahibini belirtmede hassâsiyet gösterilmiştir.

4- Yalnızca rivâyetlerle yetinilmeyerek, aynı zamanda çeşitli vecihler de eklenerek kırâatlerin ve fikhî hükümlerinin bildirilmesine özen gösterilmiştir.

5-Müellifin tercihlerinde, Şâfiî fıkhdaki önemli konumu hemen hissedilmektedir.¹⁴

6- Eserin kolay bir Arapça ile kaleme alındığını söyleyebiliriz. Uzun, tumturaklı ve nereye gideceği belli olmayan bol zamirli cümleler yerine; kısa cümleler, maddeleyerek açıklamalar ve akıcı bir üslup tercih edilmiştir.

Mâverdî'nin Mu'tezile Mezhebi'ne meyketmesi ile ilgili ithamları ve bu ithamları reddeden görüşleri daha önce ortaya koyarken bahsettiğimiz gibi, o, eserinde hem Ehl-i Sünnet'in hem de Mu'tezile, Müşebbihe gibi ekollerin yorumlarını, bazen hiç de tenkîde tâbi tutmaksızın aktarmaktadır. Müellifimizin, tefsîrinde bu türden bir çok görüşe yer vermesi ve hatta bu görüşleri tercih etmesi sebebiyle "en-Nüket ve'l-Uyûn" adlı eser hakkında: "Onun tefsîri ehl-i bâtılın te'villeriyle doludur, doğru ile yanlış birbirine karışmıştır. Tefrik ve tahkîke ilmî gücü yeterli olmayanların bu tefsîri okumalarında büyük zarar vardır." şeklinde sözler sarfedilerek, sadece ilim erbâbının istifâde edebileceğini söyleyenler de olmuştur.¹⁵

Mâverdî ve tefsîri hakkında söylenen en olumsuz ve katı sözlerin kaynağı İbn Salâh'tır. Ona göre Mâverdî, tefsîrinde mu'tezilî fikirlerin belli olmaması için özellikle gayret göstermiş, Mu'tezile mezhebine mensûbiyetini gizlemiş bir müelliftir. Bu yüzden bu tefsîrin herkesçe okunmasında büyük zararlar vardır. Ama İbn Salâh

¹⁴ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 7.

¹⁵ İbn Salâh, a.g.e., IV, 638; es-Sübki, a.g.e., V, 270; Dâvûdî, a.g.e., I, 428; İbn Hacer, a.g.e., IV, 260.

mu'tezileye uygunluk arzeden görüşlere örnek verirken bunları ikiden fazlaya çıkaramamaktadır.¹⁶

İbn Salâh'ın h. 643, Mâverdî'nin de h. 450 yıllarında vefât ettikleri düşünülürse aralarında yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman dilimi vardır. İki asır sonra Mâverdî'nin kelâmî konulara yaklaşımının İbn Salâh tarafından böyle eleştirilmesi, aynı zamanda gelecekteki ulemaya olumsuz etki etmiştir. Öyle ki bibliyografya kitaplarında Mâverdî'nin mu'tezilî fikirlerine yer veren müelliflerin ilk kaynaklarının İbn Salâh olduğu görülmektedir.¹⁷

B- Mâverdî'nin Tefsîrinde Yer Alan Mukaddime

Mâverdî, en-Nüket ve'l-Uyûn adlı tefsîrine bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddime iki kısımdan oluşmaktadır:

Mukaddimenin birinci kısmı, "el-Mukaddime" başlığını taşır. Mukaddimeye klâsik tarzda besmele, hamdele, salvele ile giriş yapılır. Mâverdî, bu kısmı gâyet kısa tutmuş, tefsîrinin metodunu açıklayarak bitirmiştir. Mâverdî'nin, tefsîrdeki metodunu şu şekilde açıkladığını görmekteyiz:

"Manası açık ve net olan âyetler, okunurken biraz düşünmek sûretiyle anlaşılabilir. Manası kapalı olan âyetler ise, ancak nakil ve ictihâd ile anlaşılabilir. Ben de bunun için kitabımı bilgisi gizli olanı te'vîl etmeye, manası kapalı olanı tefsîr etmeye ayırdım. Eserimi selef ile halefin sözlerini bir arada toplayıcı ve üzerinde ittifak edilenle ihtilâf edileni açıklayıcı kıldım. Akla gelebilecek muhtemel manaları da zikrettim. Muhtemel yorumlarımı, söylenen sözlerle benim söylediklerim birbirinden ayrılın ve istihrâc edilen sözlerle benim istihrâc ettiklerim belli olsun diye 'Bu muhtemeldir' şeklinde ta'bîr ettim. Okuyucunun düşününce anlayabileceği, anlamca açık olan yerlerde yorum yapmadım.

Tefsîrin daha iyi anlaşılması için ana konuları mukaddimede fasıllar hâlinde sundum ki; benzer yorumlar ve gizli deliller açıklık kazansın. Yardımı güzel olan Allah Teâlâ'ya sığındım, Muhammed'e (a.s), onun âl ve ashâbına rahmet etmesini Allah'tan istedim."¹⁸

¹⁶ İbn Salâh, a.g.e., IV, 638-639.

¹⁷ Bkz. es-Sübkî, a.g.e., V, 270; İbn Hacer, a.g.e., IV, 260; Dâvûdî, a.g.e., I, 428; Zirikli, a.g.e., V, 146.

¹⁸ Mâverdî, en-Nüket, I, 21.

İkinci kısım, "Esmâü'l-Kur'ân/أسماء القرآن" (Kur'ân'ın isimleri) başlığını taşır. Mukaddimenin birinci kısmı ile kıyaslandığında oldukça uzundur. Mukaddimenin özellikle bu ikinci kısmı Mâverdî'nin görüşlerini, hangi konuya nasıl yaklaştığını bize göstermesi bakımından çok önemlidir. Mâverdî, bu kısımda önce Kur'ân'ın isimlerini tartışmakta, daha sonra "fasıl" adlı altı adet başlığa yer vermektedir. Bu fasılların her birisinde tefsîr usûlüne dair ayrı ayrı konuları işlemektedir. Son fasıla "el-isti'âze" diye ayrı bir başlık atılmış ve bu konu incelenmiştir. Mâverdî'nin fikirlerine ışık tutan bu ikinci kısımda anlatılanlara önemine binâen yer vermek istiyoruz:

Mâverdî, bu kısımda öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in isimleri olan "el-Kur'ân/القرآن", "el-Furkân/الفرقان", "el-Kitâb/الكتاب" ve "ez-Zikr/الذكر" kelimelerinin Kur'ân'da hangi âyetlerde nasıl kullanıldığına yer verir.¹⁹ Daha sonra Allah'ın bu kelimeleri neden Kur'ân'a isim olarak seçtiği konusuna yer verir. Bunu yaparken kelimelerin anlamları üzerinde durur:

"el-Kur'ân" kelimesinin "k-r-e/ك-ر-ع" kökünden masdar olup İbn Abbâs'a göre 'beyân etmek, açıklamak'; Katâde'ye göre ise 'birleştirmek' anlamlarına geldiğini, hatta iddet dönemine, hayız kanının rahimde toplanmış olması sebebiyle "kur'/قراء" dendiğini zikreder. Ulemânın çoğunluğunun görüşüne göre, Allah'ın, hak ile bâtılı Kur'ân sayesinde birbirinden ayırdığından dolayı "el-Furkân" kelimesinin isim olarak seçildiği zikredilir. Mâverdî, Allah'ın "el-Kitâb" ismini 'yazmak' la ilgisi olduğundan; "ez-Zikr" ismini de 'şeref ve nasîhat' anlamlarından dolayı tercih etmiş olabileceğini zikreder.²⁰ Mâverdî, bu kelimelerin anlamlarını zikrederken şiirlerden de oldukça yararlanır.

Mâverdî, Kur'ân'a ait isimleri böylece açıkladıktan sonra Tevrat, Zebûr ve İncil'in neden bu şekilde isimlendirildiklerini açıklar.

Mâverdî, -bizim de çeşitli lügatlere bakarak aynı anlamlara geldiğini gördüğümüz gibi²¹-, Câhiliyye dönemi şiirlerinden de yararlanarak Tevrat'ın, Ferrâ'ya göre, 'yakmak, tutuşturmak' anlamına gelen "v-r-y/و-ر-ي" kelimesinden; Zebûr'un

¹⁹ Mâverdî, a.g.e., I, 23.

²⁰ Mâverdî, a.g.e., I, 24.

²¹ Bu anlamlar için bkz.: Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "v-r-y", Dâru Sâdir-Dâru Beyrût, Beyrut, 1956, XV, 386; "z-b-r", IV, 315; es-Seyyid Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-Arûs*, "v-r-y", Dâru Sâdir, Beyrut, 1888, X, 388; "z-b-r", III, 231; "n-c-f", VIII, 127-128; Ebû Bekr Muhammed el-Hasen el-Ezdî el-Basrî (ö. 321/933), *Kitâbu Cemherati'l-Lüga*, "v-r-y", Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat, 1926, II, 423; "z-b-r", I, 254; "n-c-f", II, 112.

'yazmak' anlamına gelen "z-b-r/زبر" kelimesinden; İncil'in ise 'açığa çıkarmak, çocuğa baba olmak' anlamlarına gelen "n-c-l/نجل" kelimesinden türediklerini zikreder.²²

Mâverdî bundan sonra fasıl başlıklarına geçer. Birinci fasılda sûreleri uzunluklarına göre sınıflandırır. Kur'ân'ın diğer sûrelerine göre daha uzun olanlarına "es-Seb'u't-Tıvâl/السميع الطوال" dendiğini belirttikten sonra, Saîd b. Cübeyr ve bazılarının İbn Abbâs'tan aktardıklarına göre bunların Bakara, Al-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, A'râf ve Yûnus sûreleri olduklarını bildirir. Yüz veya yüz civarında âyetten oluşan sûrelerin "el-Miûn/المئون" diye isimlendirildiğini belirtir ve "el-Mesânî/المئاني" diye isimlendirilen sûrelerle ilgili üç ayrı görüşe şu şekilde yer vermektedir. "Birincisi: Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'a göre, Allah'ın kıssalara, misâllere, farzlara ve cezâlara yer verdiği sûrelerdir. İkincisi: Hasan el-Basrî'ye göre, kitabın başıdır. Üçüncüsü: Âyetlerinin sayısı iki yüze ulaşan veya ona yakın olan sûrelerdir. Bu durumda ilk yüz âyete 'ilkler' anlamına gelen "evâil/وائل" denirken; ikinci yüz veya o civardaki âyetler topluluğuna da 'ikinciler' anlamına gelen "sevânî/الثواني" denmektedir."²³

Bundan sonra daha kısa ve besmeleli fasılaları çok olan sûrelere "el-Mufassal" diye isim verildiğini, mufassalın aynı zamanda 'muhkem' manasına geldiğini, çünkü söylendiğine göre bu mufassal sûrelerden hiçbir şeyin neshedilmediğini zikreder. Fakat âlimlerin, mufassal sûrelerin hangileri olduğu konusunda görüş ayrılıkları olduğuna yer verir. Mufassal sûrelerin Nâs Sûresi'nde son bulunduğu kesindir. Ama nereden başlayarak Nâs'a kadar ulaşıldığı konusundaki ihtilâfı da şu şekilde açıklar: "Mufassal ekser görüşe göre Muhammed Sûresi ile; sahâbenin çoğunluğuna göre Kâf Sûresi ile; Mekke kurrâsına göre de Duhâ Sûresi ile başlar ve Nâs Sûresi'nde son bulur. Duhâ'dan itibaren her sûre arasında tek bir getirilir."²⁴

Mâverdî ikinci fasılda "sûre" ve "âyet" kelimelerinin anlamları üzerinde durduktan sonra yedi harf meselesi diye bilinen "el-Ahrufü's-Seb'a/الأحرف السبعة" konusu üzerinde durmaktadır. Mâverdî'ye göre "sûre" kelimesi hemzeli ve hemzesiz olmak üzere iki okunuşa sahiptir. Hemzesiz olarak "es-sûra/السورة" şeklinde okunduğunda 'şeref, mevki, şehri çevreleyen yüskek surlar, yüksekçe yer'

²² Mâverdî, a.g.e., I, 25.

²³ Mâverdî, a.g.e., I, 25-26.

²⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 26-27.

anlamlarına gelmekte; hemzeli olarak "es-sû'ra/السورة" şeklinde okunduğunda ise 'parça, bakiyye, kalıntı' anlamlarına gelmektedir. "Birinci görüş daha doğrudur" demek suretiyle kendi tercihini de belirtmektedir. Kelimenin gelebileceği her değişik manalar için bir şiir örnekleme de sunmaktadır. Zaten Mâverdî bütün mukaddime boyunca -hatta bütün tefsîr boyunca- şiirden oldukça yararlanmaktadır. Sûre kelimesiyle ilgili olarak bir beyti örnek olarak göstermek istiyoruz:

ألم تر أن الله أعطاك سورة تري كل ملك دونها يتنذب²⁵

"Görmüyor musun Allah sana öyle bir mevki vermiş ki, o mevkinin altında bütün kralların bocalamakta olduklarını görürsün."²⁶

Mâverdî "âyet" kelimesinin 'alâmet, kıssa ve risâlet' anlamlarına geldiğini söyler. Âyet kelimesinin Kur'ân'daki kullanımını da zikrettikten sonra İslâm'ın ilk günlerinden itibaren kendini gösteren yedi harf "el-Ahrufu's-Seb'a/الأحرف السبعة" konusu hakkında şunları söylemektedir:

"Kur'ân'ın indirildiği yedi harf konusunda dört görüş vardır: Birincisi: Yedi mana demektir. O da emir, nehiy, va'd, va'id, cedel, kasas ve mesel konularıdır. İkincisi: Helâl ve haram gibi, hükümlerde bir değişikliğe sebep olmayan muhtelif yedi lehçedir. "Helümme/هلم, ta'âl/تعال ve akbil/أقبل" (gel) kelimeleri buna örnektir. Bu kelimelerin lâfızları farklı ama manaları aynıdır. İslâm'ın ilk devirlerinde insanlar böyle kelimeleri okumakta serbest idiler. Fakat sahâbe, Kur'ân'ın cem'i esnasında bütün ümmetin tek okuyuş üzerinde birleşmesini sağladı. Üçüncüsü: Yedi fasîh lehçedir. Çünkü bazı Arap kabileleri, Arap olmayan beldelere uzaklıklarından ötürü, diğerlerinden daha fasîh konuşuyorlardı. Bu durumda Kur'ân, yedi fasîh kabilenin diliyle nâzil olmuş oluyor. Dördüncüsü: Okunuşlarında kurrânın da ihtilâf ettikleri gibi manaları aynı, lâfızları farklı yedi lehçedir."²⁷

Mâverdî bu görüşler arasında hangisini tercih ettiğini söylememiştir. Sadece "Allah daha iyi bilir." diyerek bu konuya son vermiştir. Aslında bu konu üzerinde biraz

²⁵ Ebû Akrab Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu'âviye en-Nâbiğa ez-Zübyânî (ö. 604 ?), *Dîvân*, (Şerh.: Ömer Fâruk Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, ts., s. 25. M.S. altıncı asırda yaşamış ve hicretten az önce ölmüş olan en-Nâbiğa ez-Zübyânî'nin dört büyük Arap şâirinden biri olduğuna hemen hemen ittifak edilir. İlk halife Hz. Ebû Bekr, ikinci halife Hz. Ömer, Peygamberimiz (s.a.s.)'in şâiri Hassan b. Sâbit ve Ebû'l-Esved ed-Düelî ile hemen hemen bütün Arap büyükleri, diğer şâirlere en-Nâbiğa'yı tercih ederlerdi. Onun şiirinin tatlı ve zevkli olduğunu benimsemişlerdi. Bkz. Ahmet Ateş, "en-Nâbiğa ez-Zübyânî", *İslâm Ansiklopedisi*, Maârif Basımevi, İstanbul, 1964, IX, 7-13.

²⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 27-28.

²⁷ Mâverdî, a.g.e., I, 28-30.

daha durabilirdi diye düşününüz. Örneğin bu konu ile “kırâat” konusunun benzer ve farklı yanları, yedi harfin getirdiği serbestiyetin endişe verici boyutlarının olup olmadığı, bidâyetteki Kur’ân tilâvetinin sadece yazılı metinden okumaya dayanmadığı, belki ondan daha fazla olarak ezber okumaya dayandığı v.b. hususlar dile getirilseydi belki daha aydınlatıcı olurdu.

Mâverdî, üçüncü fasılda Arap’ın, bir benzerini getirmekten aciz kaldığı “İ’câzû’l-Kur’ân/عجاز القرآن” konusuna yer verir. Bu konuyu incelerken Kur’ân’ın İ’câzının sekiz yönden olduğunu maddeler halinde açıklar. Her maddeyi açıklarken en az bir şiirle ve bir âyetle örneklendirmeye çalışır. Bu sekiz vecih Mâverdî’ye göre şu şekilde açıklanmıştır:

Birincisi, Kur’ân’ın İ’câz ve belâğat yönüyle insanları aciz bırakması: Mâverdî, bu kısımda bir lâfızla çok manaların anlatılmak istenmesini vurgulamış ve (ولكم في... القصص حياة...) “...kısasta sizin için hayat vardır.” (Bakara, 2/179) âyetini örnek olarak vermiştir. Çünkü bu âyette “kısas” ve “hayat” kelimelerinde toplam on harf vardır ve bu on harfle çok manalar anlatılmak istenmiştir. Ancak Mâverdî bu çok manalardan kasdın ne olduğu konusunda bir fikir vermemektedir.²⁸

İkincisi, Kur’ân’ın beyân ve fesâhat yönüyle insanları âciz bırakması: Mâverdî, bu ikinci kısım ile fesâhat ve belâğat sahibi kimselerin Kur’ân karşısında ne kadar aciz kaldıklarını anlatmak ister ve burada güzel bir olayı bu konuya örnek olması için hikâyeye eder: “Ediplerin pîri Esmâî (ö: 216/831) şöyle diyor: Arapçayı araştırma ve inceleme sevdasıyla çölde gezdiğim sıradaydı. Tahmînen beş veya yedi yaşını geçmemiş bir bedevî kızın harika beyitler terennüm ettiğini duydum. Ben o yaştaki kızın ağzından çıkan bu güzel beyitleri duyunca قاتلك الله ما أفصحك ‘Allah’ından bul! Ne kadar fesâhatin var!’ dedim. Buna karşı çocuk bana şöyle dedi: (وأوحينا إلى أم موسى أن أرضعيه فإذا خفت عليه فألقيه في اليم ولا تخفي ولا تحزني إنا ‘Yazıklar olsun sana! رائده إليك وجاعلوه من المرسلين) “Biz Musa’nın annesine ‘çocuğu emzir, başına bir şey geleceğinden korkarsan, onu suya bırak, korkma, üzülme. Şüphesiz biz onu sana döndüreceğiz ve onu elçilerden birisi yapacağız.’ diye bildirmiştik” (Kasas, 28/7) âyetinin yanında benim sözüm bir şey midir? Görmüyor musun? Bu âyette iki emir, iki yasak, iki müjde bulunmaktadır.”²⁹

²⁸ Mâverdî, a.g.e., I, 30.

²⁹ Mâverdî, a.g.e., I, 30-31.

Üçüncüsü, Kur'ân'ın, Arap edebiyat türlerinin dışında bir metot ile onları âciz bırakması: Kur'ân, Arapların söz türlerinden olan nazım, nesir, hitâblar, şiir, recez ve seci' gibi usûllerinin dışında bir üslûpla onlara meydan okumuştur. Burada Mâverdî, konuya açıklık kazandırmak için bir örnek vak'a anlatır: "Abdullah İbn Mukaffa' Kur'ân'a muâraza/misilleme yapmak istedi. Bir miktar söz yazdı. Bu sözleri bir araya getirdi ve "sûre" diye isim verdi. Birgün bir mektepte bir çocuğun وقيل يا ارض ابلعي ماءك (Ey yer suyunu yut! Ve ey gök suyunu tut! denildi. Su çekildi; iş bitirildi; gemi de Cûdî dağının üzerine yerleşti. Ve: O zâlimler topluluğunun canı cehenneme denildi." (Hûd, 11/44) âyetini okuduğunu duydu. Devrinin en fasîh kişilerinden olan İbn Mukaffa' hemen evine döndü ve yazdıklarını imhâ ederek "Ben şâhitlik ediyorum ki böyle bir söze asla muâraza/misilleme yapılamaz. Bu bir insan kelâmı değildir." dedi. İşte bu da bize Kur'ân'ın i'câzını anlatmaktadır.³⁰

Dördüncüsü, Kur'ân'ın üslûp yönünden âciz bırakması: Mâverdî'nin anlattığına göre Kur'ân okuyan asla usanmaz, dinleyen asla bıkmaz. Kur'ân'ı çok okuyanın gönlü hoş olur ve kalbinde Kur'ân'a karşı bir meyil meydana gelir. Başka sözlerin nazmı ve nesri ne kadar güzel olsa da, onları okuyan kimsede böyle duygular olmaz.³¹

Beşincisi, Kur'ân'ın mâziden haberler vermesi yönüyle âciz bırakması: Mâverdî, Kur'ân'da insanların bildikleri veya bilmedikleri bir takım konuların yer aldığını belirtmektedir. Bunlara örnek olarak da Ashâb-ı Kehf, Hz. Mûsa (a.s.), Hz. Zülkarneyn (a.s.) peygamberlerin durumlarını, diğer peygamberlerin ümmetleriyle olan kıssalarını ve geçmiş asırlarda olan hâdiseleri aktarır.³²

Altıncısı, Kur'ân'ın gaybdan ve gelecekte haberler vermesi yönüyle âciz bırakması: Mâverdî, şu âyeterde anlatılanları bu konuya örnek olarak göstermektedir:

قل ان كانت لكم الدار الآخرة عند الله خالصة من دون الناس فتمنوا الموت ان كنتم صالحين * ولن يتمنوه (Ey Muhammed, onlara:) Şâyet (iddia ettiğiniz gibi) ahiret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin (bakalım), de. Onlar,

³⁰ Mâverdî, a.g.e., I, 31.

³¹ Mâverdî, a.g.e., I, 32.

³² Mâverdî, a.g.e., I, 32.

kendi elleriyle önceden yaptıkları işler (günah ve isyanları) sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir. Allah zalimleri iyi bilir.” (Bakara, 2/94-95), (وان كنتم في ريب مما نزلنا على عبنا فأتوا بسورة من مثله وادعوا شهداءكم من دون الله إن كنتم صادقين * (Eğer kulumuza indirдикlerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah’tan başka şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsınız –ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır.” (Bakara, 2/23-24). Mâverdî birinci âyet hakkında “onlardan hiçbiri ölümü temenni etmediler” şeklinde; ikinci âyet hakkında da “Allah, onların bu işi yapamayacakları hükmünü kestirip attı ve onlar yapamadılar da” şeklinde görüş beyân ederek Kur’ân’ın insanları nasıl aciz bıraktığını ifade etmektedir.³³

Yedincisi. Kur’ân’ın bütün ilimleri bünyesinde toplaması yönüyle âciz bırakması: Mâverdî’ye göre Kur’ân’da öyle ilimler mevcuttur ki, Araplar o ilimler hakkında söz söyleyememiş, hiçbir âlim o ilmi ihâta edememiş ve o ilim üzerine hiçbir kitap yazılmamıştır. Mâverdî bu görüşünü destekleyici mahiyette şu âyetleri zikretmektedir: (...ما فرطنا في الكتاب من شيء...) “...Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık...” (En’âm, 6/38), (...ونزلنا عليك الكتاب تبيانا لكل شيء...) “...Ayrıca bu Kitab’ı da sana, her şey için bir açıklama olarak indirdik...” (Nahl, 16/89).³⁴

Mâverdî’nin yedinci şıkta ortaya koyduğu husus, aslında, son zamanlarda en fazla kabul gören tefsîr çeşitlerinden “ilmî tefsîr” anlayışına uygunluk arz etmektedir. Bu gibi tefsîrlerde Kur’ân’ın bütün ilimleri ihtivâ ettiği söylenir. Kur’ân’ın dîni, itikadî ilimlere şâmil olmakla beraber, onun, çeşitli ilimleri de kapsadığı fikri revaç bulur.³⁵ Mâverdî de sanki böyle bir tutum içindeymiş gibi anlaşılmaktadır. Gerçi, Mâverdî’nin tefsîri incelendiğinde koyu bir şekilde ilmî tefsîr yapma taraftarı olmadığı hemen görülecektir. Ancak, konuyu biraz daha açıklayıcı şekle getirmeliydi. En azından Kur’ân’ın, her şeyden evvel bir islâh ve rahmet kitabı olduğunu; bir hidâyet rehberi olduğunu ve sapıtan insanları doğru yola iletmek isteyen kitap olduğunu belirtseydi daha iyi olurdu diye düşünüyoruz.

³³ Mâverdî, a.g.e., I, 33.

³⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 32.

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1988, s. 303.

Sekizincisi. Kur'ân'ın, benzerini getirmeye isteyenlere karşı işlerini boşa çıkarması yönüyle âciz bırakması: Allah, Kur'ân'ın benzerini getirmeye isteyenlerin güçlerini, gayretlerini boşa çıkarmıştır.

Mâverdî, konunun sonunda: "İşte bu sekiz şıktan herbiri Kur'ân'ın i'câzını içermektedir. Bunlardan birini diğerinden evlâ sayamayız. Kur'ân hepsini kendi bünyesinde cem'etmiştir. Böyle olunca, Kur'ân, i'câz yönünden daha belîğ; i'câz/vecizlik ve fesâhat bakımından daha şahâne olmaktadır" açıklamasını yaparak bu faslı burada bitirmektedir.³⁶

Mâverdî, dördüncü fasılda re'y, tefekkür, ictihâd gibi konulara yer vermektedir. Müfessirimiz, adetâ, Kur'ân'ın i'câzının vecihlerini açıkladığı bir önceki fasılda, biraz sonra üzerinde durmak istediği re'y ve ictihâd konularının zeminini hazırlıyormuş gibidir. Bu fasılda şöyle diyerek konuya giriyor: "Kur'ân, nazım ve manalarındaki i'câz ile bu konumda olunca; manalarını çıkarabilmek için fazlaca düşünmeye ve ciddi bir şekilde tefekkür etmeye ihtiyaç vardır. Asla, aklımıza gelen ilk mana ile yetinmemeliyiz, kelimeler üzerinde edindiğimiz ilk fikirle iknâ olmamalıyız. Kur'ân lâfızlarının içerdiği gerçek manaların ve muhtemel yorumlarının tamamına ancak yoğun bir ictihâdla ve derinlemesine bir inceleme sayesinde ulaşabiliriz. Çünkü yukarıda saydığımız i'câzın vecihlerini bünyesinde toplayan Kur'ân kelâmının manaları bir bakarsınız zâhir olur, bir bakarsınız kapalı olur."³⁷

Dikkat edilirse Mâverdî, dirâyet tefsîrini savunmaktadır. Aslında bir rivâyet tefsîrcisi olmasına karşın dirâyeti asla gözardı etmiyor; düşünmeyi, tefekkürü Kur'ân'ın anlaşılması için gerekli sayıyor. Aşağıdaki sözleri de, Mâverdî'nin, müslümanlar arasındaki yanlış uygulamaları eleştirir mahiyettedir:

"Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse, doğru da yapsa günah işlemiştir."³⁸ hadîsini zühd ve verâ' konusunda sınırı aşmış, ilimden nasibi az olan

³⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 33.

³⁷ Mâverdî, a.g.e., I, 33-34.

³⁸

روي سهل بن مهران الضبعي عن أبي عمران الجويني عن جندب بن عبد الله قال: قال رسول الله (ص): "من قال في القرآن برأيه فأصاب فقد أخطأ"

Ebû İsâ Muhammed b. 'İsâ Sevrâ et-Tirmizî (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, V, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, 200, nu: 2952; Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888), *Sünenü Ebî Dâvud*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, IV, Kitâbü'l-İlm, 63-64, nu: 3552. Hadîsin, Ebû Dâvud'un eserinde "el-Kur'ân" kelimesi yerine "Kitâbullâh" tabiri ile rivâyet edildiği görülmektedir.

bazıları, zâhire göre yorumlayıp uyguladılar. Bu kimseler, hadîsin zâhirî anlamına göre hareket ederek rivâyete dayanmayan tefsîri, İslâm Dini tarafından kabule şâyan olmadığı inancını savunurlar. Kendileri nezdinde hiçbir açık nakle muhâlif olmayan bir çok delil ve kanıt bulunsa bile; kendi ictihadlarıyla Kur'an'ın anlamlarını ortaya koymaktan şiddetle çekinirler. Oysa iyice düşünebilseler (...لعلهم الذين يستبطنونه...) (... içlerinden işin iç yüzünü araştıranlar, onun ne olduğunu bilirlerdi...) (Nisâ, 4/83) âyetiyle Kur'an'ı Kerim'de düşünce, fikir ve hüküm çıkarma konusunda izin verildiğini, hatta buna teşvîk edildiğimizi görüp, ilâhî bir emirden bile bile yüz çevirmekten başka bir harekette bulunmadıklarını anlarlar. Eğer bunların dedikleri doğru olsaydı hiçbir müctehid Kur'an'dan hüküm çıkarmaz, Allah'ın Kitâbı gibi bitmez tükenmez bir ilâhî hazînenin bir çok noktası ümmet tarafından anlaşılmadan ihmâl edilmiş olunurdu. Yine bunların dedikleri doğru olsaydı, Allah'ın kelâmı anlaşılmaz, hitabındaki maksadı bilinmez ve üstü kapalı bir muammâ sözler yığını olurdu. Ben böyle bir durumdan ve Kur'an'ı, üzerinde tefekkür etmemeye yormaktan Allah'a sığınırım. Ama diyecekler ki " (من قال في القرآن...) hadîsinin tehdidini ne yapalım?" Biz buna cevap olarak şunu söyleriz: Bize göre bu hadîsin –tabi ki bu söz, gerçekten bir hadîs ise³⁹- yorumu şöyle olmalıdır: Kur'an dilinin iktizâsına, edebî uslûbunun gerektirdiğine muhâlif olarak sadece indî görüşlere dayanarak yapılan tefsîrler uygun görülmeyen tefsîrlerdir. Hem efendim **"Kur'an, oldukça yumuşak huyludur. Onun çeşitli anlamları vardır. Siz onu o anlamlarının en güzeline hamlediniz."**⁴⁰ hadîsiyle ümmetini Kur'an'da düşünmeye yönelterek, hükümlerini teşvîk eden hakîkî bir peygamber, nasıl olur da yine bu hüküm çıkarma ve düşünmeyi yasaklar? Evet, şu hadîsin anlamının açıklanması konusunda söylenen sözlerin tümünü incelersek, bu konuda hepsinin bize yardım ettiğini göreceğimizde şüphe yoktur. Aşağıda bunların bir bölümünü anlatalım: Örneğin; "تلول/zelû" (yumuşak huylu) demek; Kur'an'ın okuyucusuna, yorumlayıcısına karşı boyun eğmesi, söz ve lafzında zorluk çıkarmaması, yahut hükümleri çıkarmak için didinen müctehidlere güler yüzlü, açık anlamlı olduğundan yorgunluğa, durgunluğa yol

³⁹ Müellifimiz Mâverdî, bu sözüyle bize, kendisinin böyle bir hadîse vâkif olmadığını, bu sözün hadîs diye âlimler arasında dolaştığını vurgulamak istiyor. Böyle bir söz söylemekle de hadîsin değeri hakkında kendi görüşünü aktarmış oluyor.

⁴⁰ روي محمد بن عثمان, عن عمر بن دينار, عن ابن عباس قال: قال رسول الله (ص): "القران تلول
نو وجوه فأحملوه علي أحسن وجوهه"

Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (ö. 385/995), **Sünenü Dârekutnî**, (Thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî), Dâru'l-Mehâsin li't-Tabâ'a, Medine, 1966, IV, Kitâbü'l-Mekâtib ve'n-Nevâdir, 145, nu: 8'de aynı tarikle rivâyet edilmektedir.

açmaması veya emir ve yasaklar, helâl ve haram, terğîb ve terhîb gibi çeşitli anlamları kapsamaktadır. Ya da lâfızları bir çok anlamda tefsîr ve te'vîle uygun olması demektir. Bunların hiç biri bizim asıl amacımız olan dirâyet tefsîrinin câiz oluşuna karşı değildir, tersine onu desteklemektedir.”⁴¹ Mâverdî'nin dirâyet tefsîni savunduğu bu dördüncü fasıl, burada son bulduktan sonra beşinci fasılda da aynı konunun devamı niteliğinde açıklamalar sürmektedir.

Mâverdî, beşinci fasılda tefsîrin sınıflandırılması, lûgat ve i'râbı kimlerin bilmesi gerektiği, zâhir bâtın, hadd matla' konuları üzerindeki açıklamalarını aktarmaktadır. Bu açıklamalarında dirâyete yönelik konular inceden inceye tahlil edilmektedir. Mâverdî, önce, Abdullah İbn Abbâs'ın tefsîri nasıl gruplandığını aktarmakta; “Bu taksîm doğrudur. Ancak...” dedikten sonra da bu taksîmi beğenmediğini belirterek kendisi tefsîri kısımlandırmaktadır.

“Süfyân ve Ebû'z-Zenâd'dan rivâyet edildiğine göre İbn Abbâs şöyle buyurmuştur: “Tefsîr dört çeşittir. Birincisi, Arab'ın kendi dilindeki melekesi yardımıyla Kur'an'ı anlamasından ibaret olan tefsîr. İkincisi, hiçbir kimsenin bilmemekte mazur bulunmadığı tefsîr. Üçüncüsü, sadece âlimlerin bilebileceği tefsîr. Dördüncüsü, Allah'tan başkasının bilemeyeceği tefsîr. Birinciye örnek, Arab'ın günlük konuşmaları ve dilinin gerçeklerini bilmesi. İkinciye örnek, herkese gerekli olan hükümler ve tevhîdin delillerinin tamamı. Üçüncüye örnek, müteşâbih ve muhkemin kısımları. Dördüncüye örnek, gaybla ilgili konular ve kıyâmetin vakti gibi konulardır. İbn Abbâs'ın yaptığı bu taksîm doğrudur. Ancak, birinci kısımdaki “hiç kimsenin bilmemekte mazur sayılamayacağı tefsîr” maddesi, aslında, ikinci çeşit tefsîr olan “âlimlerin bilebileceği tefsîr” cümlesine dâhil olmaktadır. Bu durumda bilinmesi farz olan bilgi ikiye ayrılır: Hiç kimsenin bilmemekle mazur sayılamayacağı tefsîr, farz-ı 'ayn'lar; âlimlerin bilebileceği tefsîr ise farz-ı kifâyelerdir. O zaman bize göre tefsîri üç grupta incelemek gerekecektir:

Birincisi: Bilgisi sadece Allah'a ait olan tefsîr. Gayba ait bütün bilgiler bu kısma girer. Bu konuların tefsîrinde ictihad olmaz. Ancak, eğer Kur'ân'dan kesin bir nass, peygamberden bir açıklama veya ümmetin icmâ' ettiği bir yorum varsa onu alabiliriz. Bu üç bilgidен hiçbirini yoksa, biz biliyoruz ki eğer kullarının bilmesinde bir maslahat olsaydı, Allah bilgiyi asla tekeline almazdı. İkincisi: Arabın lisânına müracaat edildiğinde anlaşılan tefsîr. Bu da lûgat ve i'râbdır. Bize göre lûgati

⁴¹ Mâverdî, a.g.e., I, 34-36.

okuyucu değil de müfessirin bilmesi gerekir. İ'râb konusuna gelince; eğer i'râbdaki ihtilâf hükümde de bir ihtilâf gerektiyorsa ve yorumun değişmesine sebep oluyorsa hem okuyucunun hem de müfessirin i'râbı bilmesi gerekir. Bu sayede müfessir gerçek hükmü bilebilirken, okuyucu da kendisini hatadan ancak bu yolla kurtarabilir. Ama eğer i'râbdaki ihtilâf, hükme her hangi bir şekilde yansımıyorsa ve yorumun değişmesine sebep olmuyorsa, okumadaki hatadan sâlim olmak için okuyucunun bilmesi gerekirken; gerçek hükme ulaşabilmek için müfessirin ille de i'râbı bilmesi gerekmez. Çünkü Kur'ân'ın i'râbını bilmemek genel bir noksanlık değildir. Üçüncüsü: Ulemânın ictihâdına müracaat edilmek sûretiyle bilinebilecek tefsîr. Müteşâbihin yorumlanması, hükümlerin istinbâtı, mücmelin beyânı, umûmun tahsîsi konuları bu kısma örnek teşkil etmektedir."⁴²

Mâverdî, bundan sonra "kelimelerin durumunun incelenmesi" diye tanımladığı konu üzerinde durmaktadır:

"Eğer kelimenin iki anlamı varsa ve biri açık mana, diğeri de kapalı mana ise; açık manaya göre hüküm veririz. Eğer açık mananın gerçekten Allah'ın murâdını aksettirmeyeceğini düşünüyorsak; kapalı manaya göre hüküm veririz. Peki kelimenin iki manası varsa, iki mana da açık ve hakîkî anlamlarında kullanılmışlarsa, bu durumda;

1- Kullanılan hakîkî manaların asıllarına baktığımızda farklı durumlarla karşılaşabiliriz. Bu da üç şekilde olur:

a) Bu iki manadan biri lügavî, diğeri şer'î mana olabilir. O zaman şer'î manaya göre hüküm vermenin lügavî manaya göre hüküm vermekten evlâ olduğunu, çünkü şeriatın nakil yoluyla geldiğini düşünmeliyiz.

b) Bu iki manadan biri lügavî, diğeri örfî mana olabilir. O zaman örfî manaya göre hüküm vermenin lügavî manaya göre hüküm vermekten evlâ olduğunu, çünkü örfün daha meşhur olduğunu düşünmeliyiz.

c) Bu iki manadan biri şer'î, diğeri örfî mana olabilir. O zaman şer'î manaya göre hüküm vermenin örfî manaya göre hüküm vermekten evlâ olduğunu, çünkü şeriatın daha gerekli olduğunu düşünmeliyiz.

⁴² Mâverdî, a.g.e., I, 36-38.

2- Eğer kelimenin hakîkî manalarının ikisi de lügavî, şer'î veya örfî mana olma bakımından eşit ise, meselâ: "el-kur' / القراء" (hayız, âdet görme, dönem) ve "et-tuhr / الطهر" (temizlik) kelimeleri gibi, hayızla ilgili iki mananın hükümde birleştirilerek kullanılması bir çelişki doğuruyorsa. Böyle bir durumda müctehidin yapması gereken şey; kendi re'yini kullanmasıdır. Hangi manayı Allah'ın murâdı diye nitelerse, Allah'ın murâdı o manadadır.

Eğer kelimenin iki farklı manaya delâleti varsa, bu manaların bir araya gelmesi bir çelişki doğuruyorsa, o zaman iki durumla karşı karşıyayız demektir:

1- Ya, bu manalardan hiçbirini diğere bir delil ile tercih etmeyeceğiz. Manaların ikisinin de Allah'ın murâdı olabileceğini düşüneceğiz.

2- Ya da, bu iki manadan birini diğere bir delil ile tercih edeceğiz. Ama bir tercih yaptığımız takdirde;

a) Manalardan birini iptal etmiş, hükmünü düşürmüş oluruz ve diğere manayı murâd-ı ilâhî olarak kabul etmiş oluruz.

b) Veya manalardan birini delil bakımından daha sıhhatli saymış, diğere ile hüküm vermiş ve onu Allah'ın murâdı olarak kabul etmiş oluruz. Ama ötekini manasını düşürmeyiz, delili olmasa da onu, Allah'ın murâdı olabileceğini düşünürüz. Bazı ehl-i ilim bir delil ile tercih edilen hükmün, bir delil olmadan tercih edilen hükümden daha müsbet olduğu görüşüne sahiptir. Tefsîrde asıl itibar edilmesi gerekli olan da budur zaten."⁴³

Yukarıda görüldüğü gibi Mâverdî, hüküm vermede kelimelerin incelenmesi üzerinde duruyor. Kelimenin birkaç türü manalara gelebileceğini, bu durumda müfessirin neler yapması gerektiğini bizlere açıklıyor. Burada en dikkat çekici yön Mâverdî'nin re'ye ne kadar önem verdiği. Bu cesur açıklamalarıyla Mâverdî'yi dirâyet tefsîrinin en ateşli savunucularından biri sayabiliriz.

Mâverdî, bu faslın sonunda, hadîs olduğu söylenen, "***Kur'ân'ın her âyetinin bir zâhiri bir de bâtını vardır. Her harfin bir haddi, her haddin bir matla'***

⁴³ Mâverdî, a.g.e., I, 40.

vardır.⁴⁴ sözünü eleştiriyor. Bu sözün aslında âhad haber olduğunu ve hadîs olamayacağını söyledikten sonra bu sözlerin istenildiği şekilde yorumlamaya açık olduğunu, bu yüzden de tefsîr usûlünde mü'teber kaynaklara dayanmayan bir konu olduğunu söylüyor. Ondan sonra da zâhir bâtın ve hadd matla' kelimelerinin hangi âlimler tarafından nasıl anlaşıldığına yer vererek bu faslı sonuçlandırmıştır.⁴⁵

Mâverdî, mukaddimesinin son faslını "el-isti'âze/الإستعاضة" konusuna ayırmıştır. İsti'âzenin; Kur'ân'la sâbit olduğunu vurgular. Bunun "Eûzü bi'llâhi mine'ş-şeytâni'r-racîm/أعوذ بالله من الشيطان الرجيم" sözlerinden ibâret olup; mel'ûn şeytanın şerinden, vesvesesinden ve yardımcılarında Allah'a sığınmak anlamları taşıdığını belirtir. Mâverdî, mukaddimesini "En iyisini Allah bilir." diyerek bitirmektedir.⁴⁶

Mâverdî, bir çok klâsik tefsîrde olduğu gibi, eserin baş kısmında mukaddimeye yer vermekle tefsîr usûlü hakkındaki düşüncelerini açıklamış oldu. Bir anlamda onun tefsîrini okumaya başlamadan önce mukaddimeyi okuduğumuzda âyetleri ne şekilde tefsîr edeceğini bizlere göstermiş oldu. Kısaca belirtmek istiyoruz: Müellifimiz, kelimeler üzerinde çokça durulması gerektiğini ısrarla vurguluyor. Sadece rivâyetin yeterli olmayacağını, kelimeler üzerinde derin bir tefekkür gerektiğini vurgulamaktadır. Allah'ın murâdına ulaşmanın ancak bu tefekkür sayesinde mümkün olacağını anlatmaktadır. Buna karşı çıkanları eleştirerek, onların dayanaklarını da çürütmektedir. Böylece Mâverdî, aslında rivâyet tefsîrcisi olmakla beraber dirâyetin, re'yin kişisel hevâ ve heveslerimize dayanmadığı, sahîh nakille çatışmadığı sürece hiçbir mahzûru olmadığını hatta gerekli olduğunu savunmaktadır. Kur'ân'dan hüküm çıkarmanın Allah'ın emri olduğunu, bu hüküm çıkarma işlemleri sırasında müfessirin, bilmesi gereken konulara riâyet etmek zorunda olduğunu açıklamaktadır.

44

روي عن النبي (ص), أنه قال: "ما نزل من القرآن من آية إلا لها ظهر وبطن وكل حرف حد وكل حد مطلع"

Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî (ö. 360/970), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, (Thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi), Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye yrs., ts., X, 106, nu: 10107; Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî (ö. 807/1404), *Mecma'uz-Zevâid ve Menbe'ul-Fevâid*, Dâru'l-Küttâb, Beyrut, 1967, VII, 152-153. Hadîs, zayıf olarak kabul edilmektedir.

⁴⁵ Mâverdî, a.g.e., I, 40-41.

⁴⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 42-43.

II- TEFSİRİN KAYNAKLARI

A- Kırâatlere Yönelik Kaynakları

Mâverdî, tefsirinde kırâatlara değinirken kesinlikle kaynak eser ismi vermemektedir. Sadece şahıs isimlerini kaynak göstererek farklı okunuşları belirtmektedir. Bunlar; Abdullah İbn Mesud (ö: 32/652), Abdullah İbn Abbâs (ö: 68/687), Saîd b. Cübeyr (ö: 95/713) Hamza b. Habîb (ö: 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö: 189/805), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö: 207/822), İbn Âmir, gibi isimlerdir. İleride, konusu geldikçe bunlarla ilgili örneklere yer verilecektir. Onun için burada sadece isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

Yukarıda, Mâverdî'nin, kaynak olarak eser isimlerini kullanmadığını belirtmiştik. Ancak, Mâverdî'ye kadar ve yaşadığı dönemdeki mevcut kırâat kitapları incelendiğinde genelde şu eserleri kaynak aldığı anlaşılmaktadır:

Büyük Nahiv Üstâdlarından İbn Hâleveyh (ö: 370/980)'in "el-Kırâatü'ş-Şâzze" adlı eseri ile Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed el-Farisî (ö: 377/987)'nin "el-Hucce fi 'İleli'l-Kırâati's-Seba'a" isimli eserleri bunların başında gelir. Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî (ö: 392/1002)'nin, şâz kırâatlerin vecihlerini açıklayan "Kitâbü'l-Muhteseb fi Tebyîni Vücûhi Şevâzi'l-Kırâat" adlı eserinden de çokça faydalanmıştır. Yine, Mekki b. Ebî Talib el-Kaysî (ö: 437/1047)'nin "el-İbâne" ve Endülüslü Büyük Kırâatçı Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö: 444/1053)'nin "el-Muknî" gibi eserleri, Mâverdî'nin kaynakları arasında yer almaktadır.⁴⁷ en-Nüket ve'l-Uyûn'un muhakkiki Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm tarafından bize sunulan bu kaynak eserleri bulup inceledik. Mâverdî'nin bu eserlerden alıntılar yaptığını tespit ettik.⁴⁸

⁴⁷ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 7;

⁴⁸ *Saffât, 37/102'de (... فقط ما ذا ترى...) "...bir düşün, ne dersin?..." okunuşu hakkında. Mâverdî, a.g.e., V, 61; Krş. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Meâni'l-Kur'ân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1980, II, 390.

*Duhân, 44/17'de (... رسول كريم) "...şerefli bir elçi..." okunuşu hakkında. Mâverdî, a.g.e., V, 249; Krş. El-Ferrâ, a.g.e., III, 40.

*Bakara, 2/249'da (... غرقة...) "...bir avuç..." kelimesinin okunuşu hakkında. Mâverdî, a.g.e., I, 316; Krş. Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377/987), el-Hucce fi 'İleli'l-Kırâati's-Seba', (Thk. Ali en-Necdî Nâsif, Abdülhalîm en-Neccâr, Abdülfettâh Şiblî), el-Hey'etü'l-Mısıryye, 1983, II, 263.

*Âl-i İmrân, 3/27'de (... الميت...) "...ölü..." kelimesinin okunuşu hakkında. Mâverdî, a.g.e., I, 384; Krş. el-Fârisî, a.g.e., II, 350.

*Âl-i İmrân, 3/161'de (... يعقل...) "...emânete hıyânet..." kelimesinin okunuşu hakkında. Mâverdî, a.g.e., I, 433-434; Krş. el-Fârisî, a.g.e., II, 395-396.

B- Naklî Tefsîre Yönelik Kaynaklar

Mâverdi'nin en önemli kaynaklarından birisi Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö: 310/922)'nin "Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân" adlı tefsîridir. Yine, Mukâtil b. Hayyân'dan (ö: 144/761) ve "es-Sîre" sahibi İbn İshâk (ö: 150/767)'tan çokça rivâyetlere yer vermektedir. Bu nakilleri, her zaman olduğu gibi yine isim vermeden tefsîrinde kullanmıştır, çok az da olsa isim verdiği olmuştur. Bu tür rivâyetlere birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

1- "Allah, sizi kasıtsız yeminleriniz sebebiyle sorumlu tutmaz..." (Bakara, 2/225) âyetini tefsîr ederken şu rivâyete yer veriyor: Yahyâ İbn Ebî Kesîr, Tâvûs'tan, O da İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre Resûlüllah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"Öfke ânında edilen yemin geçersizdir."**⁴⁹ Eserin muhakkiki Abdülmaksûr b. Abdirrahîm'in de bir dipnotla belirttiği gibi, Mâverdi bu rivâyeti aslında İbn Cerîr et-Taberî'den almıştır. Fakat ne eserin, ne de sahibinin ismini bildirmemiştir. Bu rivâyet Taberî'nin tefsîrinin 2. cildinin, 409. sayfasında yer almaktadır.⁵⁰

2- "Allah size mutlaka emânetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." (Nisâ, 4/58) âyetini tefsîr ederken yine eser veya şahıs ismi zikretmeksizin şu rivâyete yer veriyor:

"Katâde, el-Hasen'den rivâyet ettiğine göre Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: **"Emâneti, sana emânet edene iâde et ve sana ihânet edene sen asla ihânet**

*Ahkâf, 46/15'de (...احسنا...) "...iyilik etmek..." kelimesinin okunuşu hakkında, Mâverdi, a.g.e., V, 276; Krş. Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö. 444/1054), el-Muknî, (M. Sadık Kamhâvî), Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1978, s.111.

قد روي يحيى بن أبي كثير عن طاووس عن ابن عباس قال: قال رسول الله (ص): "لا يمين في غضب"

Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915), Sünenü'n-Nesâî, (Şerh: Celâlüddîn es-Süyûtî), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, VII, Kitâbü'l-Eymân ve'n-Nüzûr, 28. Burada hadis "yemîn" kelimesi yerine "nezî/adamak, söz vermek" kelimesiyle rivâyet edilmektedir. Hadisin senesinde Muhammed b. ez-Zübeyr de yer almaktadır. Hadisin, bu şahıstan dolayı zayıflığı ve ihtilafı olduğu görüşüne yer verilmektedir.

⁵⁰ Mâverdi, a.g.e., I, 287.

etme.⁵¹ Bu rivâyet de yine Taberî'nin tefsirinde 5. cildinin, 146. sayfasında aynen yer almaktadır.⁵²

(فَلَقَمَ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ إِنَّكَ لَدِينِ الثَّقِيمِ وَلَكِنْ أَكْثَرُ 3-
(Resûlüml) **Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fıtrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.**" (Rûm, 30/30) âyetinin "ed-dînü'l-kayyim/الدين للقيم (dosdoğru din) kısmını şu şekilde tefsir etmektedir:

"Bu cümle hakkında iki yorum vardır:

Birincisi: Bu apaçık hesap, bunu Mukâtil b. Hayyân söylemiştir.

İkincisi: Bu dosdoğru hüküm, bunu İbn Abbâs söylemiştir."

Görüldüğü gibi Mâverdî burada Mukâtil b. Hayyân'ın ismini vererek O'ndan nakilde bulunmuştur.⁵³

4- (رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) **"Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Çünkü üstün gelen, her şeyi yerli yerince yapan yalnız sensin"** (Bakara, 2/129) âyetini tefsir ederken şu rivâyete yer veriyor:

"Hâlid b. Ma'dân, Resûlüllah (s.a.s.)'in sahâbelerinden bir grubun şöyle dediğini rivâyet etti: "Ey Allah'ın Resûlü! Bize kendinden haber ver". O da: **"Evet, ben atam İbrahim'in duâsı ve İsa'nın müjdesiyim."**⁵⁴ buyurmuştur."

51

قد روي قتاد عن الحسن أن النبي (ص) قال: "أد الأمانة إلي من أئتمك ولا تخن من خاتك"

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl Behrâm ed-Dârimî (ö. 255/869), **Sünenü'd-Dârimî**, Dâru l-hyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Dimeşk, 1930, II, Kitâbü'l-Büyû', 660. Hadîs bu kaynakta Ebû Hureyre kanalıyla rivâyet edilmektedir.

⁵² Mâverdî, a.g.e., I, 498.

⁵³ Mâverdî, a.g.e., IV, 312.

⁵⁴

قد روي خالد بن معدان أن نفرا من أصحاب رسول الله (ص) قالوا: يا رسول الله أخبرنا عن نفسك, قال: **"نعم, أنا دعوة أبي إبراهيم وبشري عيسى"**

Ebû Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1015), el-Müstedrek 'alâ's-Sahîhayn, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Beyrut, ts., II, 600. el-Hâkim, Hâlid b. Ma'dân hakkında "O, tâbiinin değerilerindedir. Sahâbeden Muaz b. Cebel ve bazılarıyla da görüşmüştür. Ondan gelen bir hadîs sahâbeye isnâd ediliyorsa, şeyhân tahrîc etmemiş olsa bile o hadîs sahîhu'l-isnâd'dır". Burada hemen sahîhu'l-isnâd ıstılâhının "Metni sahîh olmasa da senedi sahîh hadîsin şartlarını taşıyan hadîs"

Mâverdî, burada da her hangi bir kaynak ismi belirtmeden İbn İshâk'ın es-Sîre'sinde 28. sayfanın, 33 numaralı paragrafındaki bir rivâyeti özlü bir şekilde nakletmektedir.⁵⁵

C- Lügat ve Nahve Yönelik Kaynakları

Mâverdî, tefsîrinde lügat ve nahivle ilgili açıklamalar yaparken çok çeşitli kaynaklardan nakiller yapmıştır. Bu nakillerde kesinlikle eser ismi vermemekte, yalnızca şahıs ismi ile yetinmektedir. Mâverdî'nin dönemine kadar gelen ve o dönemin eserleri araştırıldığında şu kaynaklardan yararlandığını söylemek mümkündür:

Meâni'l-Kur'ân'larla ilgili eserlerden alıntılar söz konusu olduğunda, daha çok Ali b. Hamza el-Kisâî (ö: 189/805), Yahya b. Ziyad el-Ferrâ (ö: 207/822), Ahfeş el-Evsat (ö: 215/830), Ebû'l-Abbâs eş-Şeybânî es-Sa'leb (ö: 291/904), Müberred (ö: 285/898), Zeccâc (ö: 311/923) gibi isimler öne çıkmaktadır. Ebû Ubeyde'nin "Mecâzü'l-Kur'ân"ı ve er-Rummânî (ö: 390/999)'nin "el-Câmi' li-'İlmi'l-Kur'ân" adlı eseri de önemli kaynakları arasındadır. el-Halîl b. Ahmed (ö: 170/786), Amr b. Osman es-Sibeveyh (ö: 180/796) ve Amr b. el-Alâ'dan da zaman zaman nakiller yapmıştır⁵⁶. Bunlarla ilgili bir örnek vermek istiyoruz:

(ومن يرغب عن ملة إبراهيم إلا من سفه نفسه...) "İbrahim'in dininden kendini bilmezlerden/sefihlerden başka kim yüz çevirir?..." (Bakara, 2/30) âyetindeki "sefihe nefseh/سفه نفسه" (kendini bilmezlik etti) kısmını şu şekilde tefsîr etmektedir:

"Burada üç görüş vardır:

Birincisi: Bu aslında, 'kendini küçük düşürdü, aşağıladı' demektir. Yani 'saçmalık yaptı ve sefih oldu' anlamındadır. Bu görüş el-Ahfeş'in görüşüdür.

İkincisi: Bu, 'kendi kişiliğinde tutarsız oldu' manasındadır. Burada aslında hazfedilmiş bir cer harfi vardır. Bu görüş Zeccâc'ın görüşüdür.

anlamına geldiğini belirtmek istiyoruz. Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılâhları Sözlüğü*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 135.

⁵⁵ Mâverdî, a.g.e., I, 192.

⁵⁶ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., s. 7-8.

Üçüncüsü: Bu, 'nefsini helâk etti ve kendine yazık etti, alçalttı' anlamındadır. Bu söz Ebû Ubeyde'nin görüşüdür.

el-Müberred ve Sa'leb de bu konuda şöyle demişlerdir: "sefihe" kelimesi "fe/ ف " harfi kesre olarak okunursa 'haddi aştı' anlamına gelir. Ama "fe/ف" damme olarak okunursa 'haddi aşmadı' anlamına gelir."⁵⁷

Bu örnekte de görüldüğü gibi Mâverdî hiçbir eser adı zikretmemiş, sadece şahıs isimlerine yer vermek sûretiyle nakiller yapmıştır.

D- Fıkha Yönelik Kaynakları

Mâverdî, fikhî meselelerin izâhında her ne kadar Ebû Hanîfe (ö: 150/767), Mâlik b. Enes (ö: 179/795) ve Dâvûd ez-Zâhirî (ö: 270/884) gibi mezheb imamlarının görüşlerine yer verirse de, genellikle Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö: 201/820)'nin görüşlerine itimad etmektedir. Mâverdî'nin, fikhî konuları işlerken Ahmed b. Hanbel (ö: 241/855)'in görüşlerine hiç yer vermemiş olması gerçekten dikkat çekicidir. Mâverdî, bu konuda muhtemelen Taberî'den etkilenmiştir. Çünkü Taberî, Ahmed b. Hanbel'i bir fıkıhçı olarak değil de, daha çok bir hadîsçi olarak kabul etmektedir⁵⁸. Zaten Taberî bu yüzden Bağdat'ta Hanbelîlerle mücadeleli bir dönem geçirmiş ve huzuru, evine kapanarak eser yazmakta bulmuştur. Hatta kırk sene, her gün kırk varak yazmak sûretiyle muazzam eserlerini meydana getirdiği de söylenir.⁵⁹

Fikhî kaynakların kullanılmasıyla ilgili örnekleri burada vermeyeceğiz. Çünkü çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde Mâverdî'nin, âyetleri fikhî açıdan değerlendirmesi ayrıca ele alınacağından örnekler orada verilecektir.

III- KAYNAKLARI KULLANMASINA YÖNELİK DEĞERLENDİRME

Yukarıda da görüldüğü üzere Mâverdî'nin kaynakları kullanmada en dikkat çekici yön; hiç eser ismi belirtmemiş olmasıdır. Bir sözü hangi kaynaktan almışsa, o sözün, o yorumun sadece sahibini söylemekle yetinmektedir. Bu da, muhakkiklerin o görüşün sahibinin bütün eserlerini tarayarak hangi kaynaktan yararlandığını tespit

⁵⁷ Mâverdî, a.g.e., I, s. 192-193.

⁵⁸ Abdülmaksûd b. Abdirrahîm, a.g.e., I, 8.

⁵⁹ Cerrahoğlu, Tefsîr Târîhi, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, I, 124.

etmelerini bir hayli zorlaştırmaktadır. Elimizdeki eserde Mâverdî'nin bu tür rivâyetlerini, muhakkik Seyyid Abdulsûd b. Abdirrahîm ortaya çıkarmıştır.

Mâverdî, bütün dallarda, otorite olan zâtların rivâyetlerine yer vermiştir. Nahiv ve Kırâat'te görüşlerine yer verdiği âlimlerin çoğunluğunun Basra ekolünden olması da ayrıca dikkate şâyandır.

Anladığımız kadarıyla Mâverdî, mezheb taassubu içinde olan bir şahıs değildir. Özellikle fikhî konularda baş kaynağı Şâfiî'dir. Fakat, tek kaynak o değildir. Şâfiî'nin görüşlerine yer verdiği kadar Ebû Hanîfe'nin de görüşlerine yer vermektedir. O kadar olmasa da Mâlikî görüşleri de ihmâl etmemektedir. Ama, yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahmed b. Hanbel, Mâverdî'nin kaynaklarının dışında kalmış ve böylece büyük bir âlimin fikhî yorumları, Mâverdî'nin bu kaynak buketinin içine girememiştir. Mâverdî, nasıl ki kayıt altına alınmış olması amacını güderek Mu'tezile, Müşebbihe ekolüne mensûb pek çok yoruma yer vermişse, yine aynı amaçla Ahmed b. Hanbel'den de yararlanması gerektiği düşünülebilir. Bize göre Mâverdî, aslında burada hassâsiyetini ortaya koymuştur. Bir şahıs hangi konuda uzmanrsa, onu o konuda kaynak almak istemiştir. Nitekim Mâverdî, tefsîrinde, Ahmed b. Hanbel'in yer verdiği pek çok hadîsi kullanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

I- SÜRELERE YAKLAŞIMI

A- Sûreye Giriş

Mâverdî, sûrenin tefsirine geçmeden önce genellikle, o sûre hakkında kısaca bilgi verir. Bu bilgileri verirken ayrıntıya girmeden o sûrenin kimliği olarak nitelendirebileceğimiz ana bilgileri vermektedir. Bu bilgiler, sûrenin sıra numarası, âyet sayısı, Mekkî-Medenî oluşu ve bunlarla ilgili görüşleri içermektedir.

Mâverdî'nin, başlangıçta hakkında kısa bilgiler sunduğu sûrelere birkaç örnek verelim:

Fâtiha Sûresi:

Katâde'ye göre Mekkî, Mücâhid'e göre Medenî'dir. Fâtiha Sûresi "Fâtihatü'l-Kitâb/فاتحة الكتاب", "Ümmü'l-Kur'ân/أم القرآن", "es-Seb'u'l-Mesânî/السبع المثاني" gibi isimlerle de bilinmektedir.¹

Bakara Sûresi:

(واتقوا يوما ترجعون فيه إلى الله) "Allah'a döndürüleceğiniz bir günden korkunuz." âyeti hâriç, bütün rivâyetlerde Medenî olarak kabul edilir. Bu âyet ise Kurban Bayramı'nda (Nahr gününde), Vedâ Haccı'nda, Minâ'da nâzil olmuştur.²

Ra'd Sûresi:

Sıra numarası 13, âyet sayısı 43'tür. Hasan el-Basrî, İkrime, Atâ ve Câbir'e göre Mekkî; Kelbî ve Mukâtil'e göre de Medenîdir. İbn Abbâs'a göre ise bu sûre, (ولو) "Eğer okunan bir kitapla dağlar yürütülseydi..." diye başlayan 31. ve 32. âyetler hâriç olmak üzere Mekkîdir.³

¹ Mâverdî, a.g.e., I, 45.

² Mâverdî, a.g.e., I, 63.

³ Mâverdî, a.g.e., III, 91.

Hicr Sûresi:

Sıra numarası 15, âyet sayısı 99'dur. Sûrenin 87. âyeti olan (وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمُنْتَهَىٰ وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمِ) "Andolsun ki biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik." âyeti hâriç ittifakla Mekkîdir.⁴

Tahrîm Sûresi:

Sıra numarası 66, âyet sayısı 12'dir. Bütün rivâyetlerde Medenî olarak kabul edilmiştir.⁵

Mâ'ûn Sûresi:

Sıra numarası 107, âyet sayısı 7'dir. Atâ ve Câbir'e göre Mekkî, İbn Abbâs ve Katâde'ye göre Medenîdir.⁶

Ancak Mâverdî'nin, bu metodunu her sûrede uygulamayıp, bazı sûrelerde direkt olarak tefsîre geçtiği görülmektedir. Baş tarafında hiç açıklama yapmayarak, doğrudan tefsîr etmeye başladığı sûreleri tespit ettik. Bunların sayısının 49'a ulaştığını gördük. Bu sûrelerin isimleri şunlardır:

Al-i İmrân, Mâide, Meryem, Tâhâ, Enbiyâ, Mü'minûn, Nûr, Neml, Rûm, Ahzâb, Fâtır, Saffât, Fussilet, Zuhruf, Duhân, Fetih, Hucurât, Zâriyât, Tûr, Haşr, Cum'a, Münâfikûn, Talâk, Hâkka, Meâric, Cin, Müddessir, Kiyâme, İnsân, Nebe', Nâziât, Tekvîr, Bürûc, Târık, A'lâ, Ğâşiye, Fecr, Beled, Leyl, Duhâ, Tîn, Alâk, Tekâsür, Hümeze, Fîl, Kevser, Nasr, Mesed, Nâs Sûreleri.

B- Sûrenin Fazîleti

Mâverdî, bazı sûrelerin sonunda, o sûrenin fazîleti ile ilgili olarak bir takım rivâyetlere yer vermektedir. Bunu her sûrede yapmamıştır. Nedense çok az sûrenin fazîletini bildirmeyi uygun bulmuştur. Sûrelerin fazîletleri ile ilgili bu rivâyetler genelde hadîslerden oluşmaktadır. Mâverdî'nin, tefsîrinde fazîletine ilişkin rivâyetlerine yer verdiği sûreler sadece dört tanedir. Bunlar da Bakara, Yâsîn, Tâhâ ve Mülk sûreleridir. Bunlarla ilgili örnekleri aşağıda sunacağız. Sûrelerin fazîletleri ile ilgili rivâyetler, o sûrenin sonunda verilmiştir. Ancak Yâsîn sûresinin sonunda Tâhâ sûresinin fazîleti de zikredilmiştir.

⁴ Mâverdî, a.g.e., III, 147.

⁵ Mâverdî, a.g.e., VI, 38.

⁶ Mâverdî, a.g.e., VI, 350.

Sûrelerin isimlerine şöyle bir göz attığımızda, bu sûrelerin halk arasında en çok okunan sûreler olduğunu hemen görmekteyiz. Mâverdî'nin, özellikle bu sûreler üzerinde durnakla, halkın mâneviyatını okşamak, bu sûrelere gösterilen ilginin sürekli canlı tutulmasına yardımcı olmak amacını gütmüş olabileceğini düşünürüz.

Bakara Sûresi:

Ebû Saîd el-Hudrî'nin rivâyet ettiğine göre; Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: **"İçinde bakara kelimesi geçen sûre, Kur'ân'ın merkezidir. O halde siz onu öğreniniz. Çünkü onu öğrenmek büyük bir bereket; terketmek ise büyük bir zarardır. Onu öğrenmeye, faydalarını temin etmeye kahramanlar bile muktedir olamazlar."** 'Kahramanlar kimlerdir?' diye sorulduğunda, Allah Resûlü (s.a.s.): **'Sihirbazlardır'** buyurmuştur.⁷

Yine, Mersed b. Abdillâh'tan, o da Ukbe b. Âmir el-Cühenî'den rivâyet etmiş ve Resûlullah (s.a.s.)'in: **"el-Bakara Sûresi'nin sonundaki şu iki âyeti okuyunuz. Muhakkak ki Allah bana bunları arşın altından vermiştir."**⁸ sözünü söylerken işittiğini belirtmiştir.⁹

Yâsîn ve Tâhâ Sûreleri:

Dahhâk'in İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: **"Her şeyin bir kalbi vardır. Kur'ân'ın kalbi ise Yâsîn'dir. Kim onu her hangi bir gecede okursa, o kimseye o gecenin kolaylığı verilir. Yine, kim onu her hangi bir gün okursa, o kimseye de o günün kolaylığı sunulur. Cennet**

7

روي ابو سعيد الخدري قال: قال رسول الله (ص): "السورة التي تذكر فيها البقرة فسطاط القرآن، فتعلموها فإن تعليمها بركة وتركها حسرة، ولا يستطيعها البطلة قيل: ومن البطلة؟ قال: السحرة"

Müslim, *es-Sahîh*, I, Kitâbü Salâti'l-Müsâfirîn, 553, nu: 252; Dârimî, *es-Sünen*, II, Kitâbü Fedâilil-Kur'ân, 450. Hadîs, değişik tarîklerle ve farklı lâfızlarla zikredilmektedir.

روي مرثد بن عبيد الله عن عتبة بن عامر الجهني قال: سمعت رسول الله (ص) يقول: "اقرأوا هاتين الآيتين من خاتمة البقرة فإن الله تعالى أعطانيها من تحت العرش"

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/869), *Müsnedü Ahmed İbn Hanbel*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, IV, 158.
⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, I, 365-366.

ehlini yücelten şey, hiç şüphesiz ki Kur'ân'dır. Onlar orada Kur'ân'dan, Yâsîn ve Tâhâ sûrelerinden başka da bir şey okumazlar."¹⁰

Mülk Sûresi:

Asım, Ruzeyn'den o da İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir. İbn Mes'ûd şöyle söylemiştir: "Mülk Sûresi kabir azâbına engel olur. Zirâ Mülk Sûresi, Tevrat'ta "el-Mâni'a/الممانعة", İncil'de de "el-Vâkıye/الواقية" diye isimlendirilir. Kim onu her gece okursa bereketi bol olur ve güzel bir iş yapmış olur."¹¹

C- Sûrenin Bitirilişi

Mâverdî, bazı sûrelerin tefsîrini bitirirken, Cenâb-ı Allah'a teslimiyetini bildirmek amacıyla bir takım ifâdeler kullanmaktadır. Bu ifâdeler, Mâverdî'nin yanlış tefsîr yapmaktan Allah'a sığınmasını, tefsîre muvaffak olduğu için Allah'a hamd etmesini ve doğruyu arama gayretlerini içermektedir. Mâverdî'nin, hangi sûreleri hangi kalıplaşmış cümlelerle bitirdiğini aşağıda vermek istiyoruz. Mâverdî, aşağıda verilen sûrelerden başka herhangi bir sûrede, her hangi bir bitiş cümlesi kullanmamıştır.

10

روي الضحاك عن ابن عباس قال: قال رسول الله (ص): "إن لكل شيء قلبا وإن قلب القرآن يس، و من قرأها في ليلة أعطي يسر تلك الليلة، و من قرأها في يوم أعطي يسر ذلك اليوم، وإن أهل الجنة يرفع عنهم القرن فلا يقرأون منه شيئا إلا طه و يس"

Mâverdî, a.g.e., V, 35; Hadîsin birinci kısmı: Tirmizî, *es-Sünen*, V, Fedâilü'l-Kur'ân, 162, nu: 2887'de ve Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 26'da yer almaktadır. Tirmizî hadîsi "garîb hadîs" olarak değerlendirirken, sadece bu cihetle bildiklerini de ifade eder. Garîb Hadîs istilâhta şu manaya gelir: "Sikalardan, zayıf râvîlerle beraber sadece bir sikanın rivâyet emesi, herkes bir hadîsi aynı şekilde rivâyet ederken bir râvînin biraz farklı rivâyet etmesi gibi bir cihete nazaran husûsîlik arzeden hadîs. Hadîşçiler 'garîb' deyince bu manayı kâşdedirler." Bkz. Abdullah Aydın, a.g.e., s. 60. Hadîsin ikinci kısmı da Dârimî, *es-Sünen*, II, Kitâbü Fedâilü'l-Kur'ân, 456-457'de geçmektedir. Söz konusu hadîsin üçüncü kısmının tahrîcine muvaffak olmadık.

روي عاصم عن رزين عن ابن مسعود قال: "سورة الملك هي الممانعة من عذاب القبر، وهي في التوراة تسمى الممانعة، وفي الإنجيل تسمى الواقية، ومن قرأها من كل ليلة فقد أكثر وأطاب"

Mâverdî, a.g.e., VI, 58. Burada yer verilen hadîs rivâyet, müteber hadîs kaynaklarında farklı tarîk ve lâfızlarla yer almaktadır. Mülk Sûresi'nin kabir azâbını engellediğine dâir hadîsler için bkz. Tirmizî, *es-Sünen*, V, Kitâbü Fedâilü'l-Kur'ân, 164-165, nu: 2890-2892; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce (ö. 273/886), *Sünenü İbn Mâce*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, II, Kitâbü'l-Edeb, 1244, nu: 3787; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 298. Sûrenin Tevrat ve İncil'deki kullanımı ile ilgili olarak bu gösterdiğimiz kaynaklarda bir bilgi yoktur. Bunun için ayrıca bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî (ö. 485/1092), *Şü'abü'l-İmân*, (Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd Besyûni Zeğlûl), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, ts., II, 494, nu: 2509. En son verdiğimiz kaynakta sadece Tevrat ismi zikredilir, İncil'in de geçtiği herhangi bir rivâyete rastlayamadık.

. والله أعلم. (Allah daha iyi bilir.) (Tevbe, Nahl, İsrâ, Tâhâ, Enbiyâ, Furkan, Neml, Kasas, Ankebût, Rûm, Lokmân, Ahzâb, Sâd, Şûrâ, Zuhruf, Ahkâf, Fetih, Kamer, Kiyâme, Kevser Sûreleri).

. والله عز وجل أعلم. (Aziz ve Celîl olan Allah daha iyi bilir.) (En'âm Sûresi).

. والله تعالى أعلم بالصواب. (Allah Teâlâ doğruyu daha iyibilir.) (Ra'd Sûresi).

. والله أعلم بالصواب. (Allah doğruyu daha iyi bilir.) (A'râf Sûresi).

. والله أعلم وصلوات الله عليه. (Allah ve Resûlü daha iyi bilir.) (Nasr Sûresi).

. والله سبحانه و تعالى أعلم بالصواب. (Allah Teâlâ doğruyu daha iyibilir.) (Mâide Sûresi).

. والله أعلم وأحكم. (Allah daha iyi bilir ve daha iyi hüküm verir) (Mü'minûn Sûresi).

. إنتهت سورة. (Sûre bitti) (Al-i İmran Sûresi).

. تمت سورة بحمد الله وعونه وحسن توفيقه. (Allah'a hamdolsun ki, sûre, O'nun yardımı ve tevfiği ile bitti) (Yûsuf Sûresi).

II- RIVÂYETLERE YAKLAŞIMI

Mâverdî'nin tefsîrinin en büyük özelliği, selef ve halef âlimlerinin sözlerini büyük bir titizlikle bir arada toplamasıdır. Onun için, mukaddimedeki metodunu açıklarken "...eserimi selef ile halef ulemâsının sözlerini bir arada toplayıcı kıldım." demektedir¹². Mâverdî, mümkün olduğu kadar bütün rivâyetlere yer vermeye çalışmıştır. O kadar ki, daha sonraları, onun Ehl-i Sünnet'ten saptığını iddia edenler, bu türden çeşitli görüşlere yer vermesini sebep olarak göstermişlerdir. Hatta Mâverdî, zaman zaman bu görüşleri eleştirmeden tercih de etmiştir.. Bu konuyu, daha önce, eserin tanıtımında ele aldığımız için burada üzerinde fazla durmuyoruz. Fakat Mâverdî, rivâyetleri sıralamaya bu denli çok önem verince, bizim de onun tefsîrini incelerken bu özelliğine yer vermemiz isâbetli olacaktır. Mâverdî bir kelime, bir kavram veya bir konu hakkındaki rivâyetleri sıralarken genelde şu ifâdeleri kullanmaktadır.

فيه قولان... (Bu konuda iki görüş vardır...)

فيه سبعة أقوال... (Bu konuda yedi görüş vardır...)

فيه تأويلان... (Bu konuda iki yorum vardır...)

فيه أربعة تأويلات... (Bu konuda dört yorum vardır...)

¹² Mâverdî, a.g.e., Mukaddime, I, 21.

فيه وجهان... (Bu konuda iki şık vardır...)
فيه ثلاثة أوجه... (Bu konuda üç şık vardır...)

A- Rivâyetlerin Kaynağını Genelde Belirtir

Mâverdî, tefsîrinde kullandığı rivâyetlerin kaynağını genelde belirtmeye özen gösterir. Sözü, söyleyeni ile beraber zikretmeye gayret eder. Fakat sözün kaynağı bir eser değildir de bir şahıstır. Şimdi bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (الحج أشهر مطومت...) “Hac, bilinen aylardadır....” (Bakara, 2/197) âyetinin tefsîrini şu şekilde yapıyor:

“Alimler bu âyeti yorumlarken üç görüş üzerinde ihtilâf etmişlerdir:

Birincisi: Bilinen aylar Katâde, Tâvûs, Mücâhid ve İbn Ömer'den gelen rivâyetlere göre; Şevvâl, Zilka'de ve Zilhicce'nin tamamıdır. Bu görüş Mâlikî mezhebinin benimsediği görüştür.

İkincisi: Ebû Hanîfe'ye göre bilinen aylar; Şevvâl, Zilka'de ayları ile Zilhicce ayının on günüdür.

Üçüncüsü: Bilinen aylar İbn Abbâs, Mücâhid, Şa'bî, Süddî, Nâfi', İbn Ömer, Atâ, Dahhâk ve Şâfiî'ye göre; Şevvâl ve Zilka'de ayları ile Kurban Bayramı (Nahr) günü fecir doğuncaya kadar olmak üzere Zilhicce ayının on gecesidir.”¹³

2- (...إن إبراهيم لأواه حلیم) “...Şüphesiz ki İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi.” (Tevbe, 9/114) âyetini şu şekilde tefsîr etmektedir:

“Bu âyet hakkında on yorum vardır:

Birincisi: İbn Mes'ûd'a göre; bu cümle 'İbrahim çok duâ ediyordu.' demektir.

İkincisi: Hasan el-Basrî'ye göre; 'merhametli' demektir.

Üçüncüsü: İkrime ve Atâ'ya göre; 'kanaatkâr' demektir.

Dördüncüsü: İbn Abbâs'a göre; Habeş dilinde 'kesin inanan' demektir.

Beşincisi: Saîd b. Cübeyr'e göre; 'tesbîh eden' demektir.

Altıncısı: Yine İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyete göre; 'İbrahim Kur'ân'ı çok tilâvet ediyordu.' demektir.

Yedincisi: Ebû Zerr'e göre; 'çok sabırlı' demektir.

¹³ Mâverdî, a.g.e., I, 258.

Sekizincisi: Mucâhid'e göre; 'fakîh' demektir.

Dokuzuncusu: Abdullah b. Şeddâd b. El-Hâd'in Nebi (s.a.s.)'den rivâyet ettiğine göre; 'niyâz eden, alçak gönüllü davranan' demektir.

Onuncusu: Ebû Eyyûb'a göre; 'İbrahim, hatası zikredildiği vakit hatalarına karşı istiğfar ediyordu.' demektir.¹⁴

3- (فأهلكتنا أشد منهم بطشا ومضي مثل الأولين) "Biz bunlardan daha zorba olanlarını da helâk ettik. Nitekim öncekilerde örneği geçmiştir" (Zuhuf, 43/8) âyetini şu şekilde açıklamıştır:

"Allah'ın 'öncekilerin örneği' sözü hakkında dört yorum vardır:

Birincisi: Mucâhid'e göre; 'öncekilerin sünneti' demektir.

İkincisi: Katâde'ye göre; 'öncekilerin âkıbeti' demektir.

Üçüncüsü: Süddî'ye göre; 'öncekilerin ibreti' demektir.

Dördüncüsü: Nakkâş'a göre; 'yalanlamalarından ötürü helâk olduklarına dair öncekilerin haberleri' demektir.¹⁵

4- (لولا أن تداركه نعمة من ربه....) "Şâyet Rabbinden ona (Yunus'a) bir nimet yetişmemiş olsaydı, o mutlaka kınanacak bir halde ıssız bir diyara atılacaktı." (Kalem, 68/49) âyetini şu şekilde açıklamıştır:

"Rabbden gelen nimet hakkında dört görüş vardır:

Birincisi: Dahhâk'a göre; 'peygamberlik' demektir.

İkincisi: İbn Cübeyr'e göre; 'önceden yaptığı ibadetleri' demektir.

Üçüncüsü: (لا إله إلا أنت سبحانك إني كنت من الظالمين) 'Ya Rabbi. Senden başka ilâh yoktur. Seni tenzîh ediyorum. Şüphesiz ki ben, kendime yakışmayan bir davranışta bulundum.' cümlesi ile Allah'a nidâ etmesidir.' demektir.

Dördüncüsü: İbn Bahr'e göre; 'Allah'ın Yûnus üzerindeki nimeti, onu balığın karnından çıkarması' demektir.¹⁶

¹⁴ Mâverdi, a.g.e., II, 410.

¹⁵ Mâverdi, a.g.e., V, 216.

¹⁶ Mâverdi, a.g.e., VI, 73.

B- Kaynağı Belli Olmayan Rivâyetlere Yer Verme

Mâverdî, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi rivâyetlerin kaynağını belirtme konusunda her zaman aynı hassasiyette davranmamıştır. Çünkü bazen de hiçbir kaynak belirtmeden rivâyetlerde bulunmuştur. Mâverdî bu türden rivâyetlere yer verirken bir takım genel ifâdeler kullanmıştır. Bunları aşağıya alıyoruz:

... قيل	(Denildi ki...)
... قال بعض العلماء	(Alimlerden bir kısmı şöyle dedi...)
... قال بعض أصحاب الخواطر	(Bazı düşünce ehli şöyle dedi...)
... قال أهل التأويل	(Bazı yorumcular şöyle dedi...)
... قاله بعض أهل اللغة	(Bazı dilciler şöyle dedi...)
... قال بعض المفسرين	(Bazı müfessirler şöyle dedi...)
... زعم المتقدمون	(Eski ulemâ iddia etti ki...)

Şimdi de Mâverdî'nin açık kaynak zikretmeden yer verdiği rivâyetlere örnekler verelim:

1- (قال فاهبط منها ...) "Allah: (İblise) Öyleyse in oradan dedi....." (A'râf, 7/13) âyetini şu şekilde açıklıyor:

"Burada üç görüş vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî'ye göre; 'Gökten in.' demektir. Çünkü İblis gökte bulunuyordu.

İkincisi: 'Cennet'ten in.' demektir.

Üçüncüsü: İbn Bahr'e göre; 'Allah'a itaatinden dolayı hak ettiğin yüksek dereceden, Allah'a karşı geldiğin için düşük konuma in.' demektir."¹⁷

Dikkat edilirse Mâverdî burada üç rivâyete yer verdi ve bunlardan ikinci görüşü kaynaksız olarak aktardı.

2- (فإذا تشقت السماء فكتت وردة كادها) "Gök yarılıp da kızarmış yağ renginde gül gibi olduğu zaman." (Rahmân, 55/37) âyetini şu şekilde açıklamıştır:

"Bu âyetteki 'ed-dihân/لدهان' kelimesi hakkında beş görüş vardır."

¹⁷ Mâverdî, a.g.e., II, 204.

Mâverdî, burada dört rivâyet zikreder ve bunların kaynaklarını şahıs olarak belirtir. Fakat beşinci görüşte kaynak hiçbir şekilde belli değildir. Şimdi bunu aşağıda zikrediyoruz:

“Beşincisi: Geçmiş ulemâ göğün asıl renginin kırmızı olduğunu, aradaki engellerin fazlalığı ve mesâfenin uzaklığından dolayı böyle mavi renkte göründüğünü ileri sürdüler. Bunu, vücuttaki damarlara benzettiler. Damarlar aslında kan kırmızısı gibi kırmızıdır. Ama koyu mavi renkte görünürler.”¹⁸

3- (يرسل السماء عليكم مدرارا) “(Tövbe edin ki Allah) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsin.” (Nuh, 71/11) âyetini şu şekilde açıklamıştır:

“Denildi ki: Onlar kuraklık sebebiyle kırk sene kıtlık çektiler. Hatta bu kıtlık onların mallarını aldı götürdü, kadınlarını çocuktan kesti.”¹⁹

4- (ويل للمطففين) “Hilekârlara yazıklar olsun” (Mutaffifin, 83/1) âyetini açıklarken şöyle demiştir:

“Bazı lügatçilere göre; “veyl/ ويل” demek ‘helâk’ demektir.”²⁰

5- (بل هو قرآن مجيد في لوح محفوظ) “Hakikatte o, levh-i mahfûzda bulunan şerefli bir Kur’ân’dır.” âyetini şu şekilde açıklamıştır:

“ Bu âyette iki yön vardır:

Birincisi: ‘Allah katında korunmuş levha’ demektir.

İkincisi: ‘Kur’ân korunmuş’ demektir. Bu da “mahfûz/محموظ” kelimesini ref’ okuyanların yorumudur. Kur’ân’ın ne’den korunduğu konusunda da iki şık vardır:

Birincisi: Şeytanlardan.

İkincisi: Bozulma ve değişmeden.

Bazı müfessirlerce de, ‘Levha meleklerle âyan olur ve onlar o levhayı okurlar.’ şeklinde yorumlanmıştır.”²¹

¹⁸ Mâverdî, a.g.e., V, 436.

¹⁹ Mâverdî, a.g.e., VI, 101.

²⁰ Mâverdî, a.g.e., VI, 226.

²¹ Mâverdî, a.g.e., VI, 244.

C- Detay Sayılabilecek Gereksiz Rivâyetlere Yer Verme:

Mâverdî, tefsirinde zaman zaman ayrıntı sayabileceğimiz rivâyetlere de yer vermektedir. Bu rivâyetlerin ortaya koymak istediği bilgiler, insana çok da faydası olan şeyler değildir. Kur'ân'ın bir îman kaynağı ve hidâyet rehberi olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda bu tür bilgilerin, Kur'ân gibi yüce bir kitabı açıklayan eserlerde bulunması ne kadar uygundur acaba?! Bunlar, bir kişinin ne imanını artırır, ne de bir insanın hidâyetine vesîle olabilir. Allah bizleri, bu gibi bilgileri bilmekle mükellef kılmamıştır. Bu gibi ayrıntı bilgiler ne Allah'ın Kitabı'nda, ne de Sünnet'te yer almaktadır.

Mâverdî'nin, bu tür rivâyetlere daha çok, tarihî olayların anlatılması sırasında yer verdiğini görmekteyiz. Şimdi bunlara örnekler vermek istiyoruz:

1- (ويصنع الفلك وكلما مر عليه ملأ من قومه سخروا منه...) "Nuh gemiyi yapıyor, kavminden ileri gelenler ise, yanına her uğradıkça onunla alay ediyorlardı." (Hûd, 11/38) âyetini açıklarken Nûh'un yaptığı geminin özelliklerini şu şekilde açıklamıştır:

"İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyete göre; geminin uzunluğu dört yüz zirâ', yüksekliği otuz zirâ' idi. Huseyf bu konuda şöyle demiştir: Geminin uzunluğu üç yüz zirâ', genişliği elli zirâ'dır. Geminin en üstünde kuşlar, ortasında insanlar ve en aşağısında ise yırtıcı vahşî hayvanlar vardı."²²

2- (و إذا وقع القول عليهم أخرجنا لهم دابة من الأرض تكلمهم أن الناس كانوا بآياتنا لا يوقنون) "O söz başlarına geldiği (kıyamet yaklaştığı) zaman, onlara yerden bir dâbbe (mahlûk) çıkarınız da, bu onlara insanların âyetlerimize kesin bir îman getirmemiş olduklarını söyler." (Neml, 27/82) âyetini açıklarken dâbbenin özelliklerini bakınız nasıl tasvîr ediyor:

"Bu dâbbenin sıfatları hakkında üç ihtilâf vardır:

Birincisi: İbn Abbâs'a göre; 'tüylü, dört ayaklı' bir hayvandır.

İkincisi: Şa'bî'ye göre; 'üzerinde kılı olan ve gökyüzüne doğru yükselen' bir hayvandır.

Üçüncüsü: İbn Zübeyr'e göre; 'başı öküz başına, gözü domuz gözüne, kulağı fil kulağına, boynuzu geyik boynuzuna, boynu deve kuşu boynuna, göğsü aslan

²² Mâverdî, a.g.e., II, 470.

göğsüne, rengi kaplan rengine, kalçası kedi kalçasına, kuyruğu koyun kuyruğuna, ayakları deve ayaklarına benzeyen' bir canlıdır. Ayağının her mafsalının arası on iki zira'dır. Musa'nın âsasını, Süleyman'ın mührünü ellerine alır. Musa'nın asâsı ile müslüman kimsenin yüzüne beyaz bir çizgi çizer. Süleyman'ın mührü ile de kâfir kimsenin yüzünü karalar."²³

3- (إن قرون كان من قوم موسى فيهم وأتيناها من الكنوز ما إن مفاتحه لتتوأ بالعصبة لولى
...لقوة...) "Karun, Musa'nın kavminden idi de, onlara karşı azgınlık etmişti. Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı..." (Kasas, 28/76) âyetindeki topluluğun kaç kişiden oluştuğunu açıklamaya çalışırken şu rivâyetlere yer vermektedir:

"O cemâatin sayısı hakkında yedi görüş üzere ihtilâf edilmiştir.

Birincisi: Ebû Sâlih'e göre; onlar 'yetmiş kişi' idiler.

İkincisi: Hakem, Katâde ve Dahhâk'e göre; 'kırk kişi' idiler.

Üçüncüsü: Süddî'ye göre; 'on ile kırk kişi' arasında idiler.

Dördüncüsü: Mücâhid'e göre; 'on ile elli kişi' arasında idiler.

Beşincisi: İbn Cübeyr'e göre; 'altı veya yedi kişi' idiler.

Altıncısı: Abdurrahman b. Zeyd'e göre; 'üç ile dokuz' arasında bir grup idiler.

Yedincisi: Kelbî ve Mukâtil'e göre; 'on kişi' idiler. Çünkü Yûsuf'un kardeşleri de (...و نحن عصبة...) '...Biz kalabalık bir cemâatiz.' (Yûsuf, 12/8) dediklerinde on kişi idiler."²⁴

D- Lügatçilerden Gelen Rivâyetleri Belirtmeye Özen Göstermesi

Mâverdî, âyetleri dil açısından da incelemektedir. Oradaki çeşitli görüşlere yer vermekte ve bu görüşleri değerlendirmektedir. "Tefsîrin Kaynakları" konusunda da belirttiğimiz gibi, Mâverdî, en güçlü lügatçiler olarak bilinen Hafîl b. Ahmed (ö: 170/786), Sîbeveyh (ö: 180/796), Ferrâ (ö: 207/822), Afheş (ö: 215/830), Müberred (ö: 285/898), Zeccâc (ö: 311/923), gibi şahısların görüşlerine yer vermeyi ihmâl etmemektedir. Çünkü Mâverdî, lügati bilmenin gerekliliğine inanan bir âlimdir. Nitekim bunu mukaddimesinde de dile getirerek bir müfessirin bu konuya dikkat etmesi gerektiği üzerinde durmuştur.²⁵ Bu tür rivâyetlere nasıl yer verdiğini birkaç örnekle görmemiz yerinde olacaktır:

²³ Mâverdî, a.g.e., IV, 226.

²⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 266.

²⁵ Mâverdî, a.g.e., Mukaddime, I, 37.

1- (...ولا تحزن عليهم ولا تك في ضيق مما يمكرون) “...Onlardan dolayı kederlenme; kurmakta oldukları tuzaktan kaygı duyma.” (Nahl, 16/127) âyetindeki “ed-dayg/الضيق” kelimesini Ferrâ’ya göre; şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu kelime “dâd/ض” harfinin fethası ile okunursa ‘kalpteki sıkıntı’ anlaşılır. Eğer kesre ile okunursa ‘genişleyip daralan bir yerdeki sıkıntı’ anlaşılır.”²⁶

2- (لهم فيها فكهة ولهم ما يذعون) “Orada onlar için (çeşit çeşit) meyve vardır, bütün arzuları yerine getirilir.” (Yâsîn, 38/57) âyetinde Zeccâc’dan bir rivâyete yer vermektedir:

“Zeccâc’a göre “yed’üne/يدعون” kelimesi, “ed-duâ/الدعاء” kelimesinden gelmektedir.”²⁷

3- (إلا من خطف الخطفة فتأبعه شهاب ثاقب) “Ancak (meleklerin konuşmalarından) bir söz kapan olursa, onu da delip geçen bir ışık takip eder.” (Saffât, 37/10) âyetindeki “sâkıb/ثاقب” kelimesini açıklarken altı görüşe yer vermektedir. Bu görüşlerin sonuncusu Ahfeş’ten şu şekildeki bir rivâyettir:

“Altıncısı: Sâkıb/ثاقب: Tutuşturulmuş, parlayan’ demektir. Arapların ‘Esgabe zenedüke, ey istevkade nâruke/أنتب زندك أى إستوقد نارك’ (Çakmağın tutuştu yani, ateşin yandı.)’ şeklindeki sözlerinden alınmıştır.”²⁸

4- Mâverdî, yukarıdaki âyette geçen “illâ/لا” kelimesinin Sîbeveyh’e göre “lâkin/لكن” anlamına geldiğini bildirmiştir.²⁹

5- (إنه هو الغفور الودود) “O, çok bağışlayan ve çok sevendir.” (Bürûc, 85/14) âyetindeki “el-vedûd/الودود” (çok seven) kelimesiyle ilgili olarak Müberred’den bir rivâyete yer vermektedir:

“Bu kelime hakkında iki şık vardır:

Birincisi: ‘Seven’ demektir.

İkincisi: ‘Merhametli’ demektir.

²⁶ Mâverdî, a.g.e., III, 222.

²⁷ Mâverdî, a.g.e., V, 26.

²⁸ Mâverdî, a.g.e., V, 39.

²⁹ Mâverdî, a.g.e., V, 40.

Bu konuda üçüncü görüş olarak şunu zikredebiliriz: Müberred'in, Kâdî İsmâîl b. İshâk'tan hikâye ettiğine göre; bu kelime 'evlat sahibi olmayan kimse' anlamına gelmektedir.³⁰

E- Tarihle İlgili Rivâyetlere Yer Verme

Mâverdî, âyetleri açıklarken zaman zaman, tarihteki bazı konulara da değinmektedir. Bu konularla ilgili rivâyetler bazen tarihteki bir buluşu, bazen peygamberlerle ilgili bir bilgiyi veya savaşları anlatan bir olayı ele almaktadır. Şimdi, önce tarihteki buluşlarla ilgili rivâyetlere nasıl yer verdiğinden başlayarak birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (...فأوفد لى يا هلمان على الطين فجعل لى صرحا لعى أطلع إلى إله موسى...) "Firavn: Ey Hâmân! Haydi benim için çamur üzerine ateş yak (ve tuğla imal et), bana bir kule yap ki Musa'nın tanrısına çıkayım..." (Kasas, 28/37) âyetini açıklarken tarihteki şu buluşu anlatmaktadır:

"Katâde'ye göre; tarihte ilk tuğla pişiren ve ilk kule yapan kişi odur. (Firavn'dur veya Hâmân'dır)³¹.

2- (ولقد أتينا موسى الكتاب...) "Andolsun ki biz, Musa'ya o kitabı vermişizdir..." (Kasas, 28/43) âyetindeki "el-Kitâb/الكتاب" kelimesi için şöyle bir rivâyete yer vermektedir:

"O kitap Katâde'ye göre; Tevrat'tır. Yahya b. Sellâm da bir rivâyetinde şöyle demiştir: O kitap, içinde farzlar, hadler ve ahkâmın indirildiği ilk kitaptır."³²

3- (فخرج على قومه فى زينته قال الذين يريدون الحياة الدنيا يا ليت لنا مثل ما أوتى قارون إله لئو حظ عظيم) "Derken Karun, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: Keşke Karun'a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı, dediler." (Kasas, 28/79) âyetindeki ihtişam içinde olmayı da şu şekilde îzâh etmektedir:

"Bu âyet hakkında üç rivâyet vardır:

Birincisi: Katâde'ye göre; 'ihtişamı içinde' demektir.

³⁰ Mâverdî, a.g.e., VI, 243.

³¹ Mâverdî, a.g.e., IV, 253.

³² Mâverdî, a.g.e., IV, 254.

İkincisi: İbn Zeyd'e göre; 'Yetmiş bin kişilik yandaşları ile beraber halkının içine çıktı.' demektir. Onların üzerlerinde aspur çiçeği ile boyanmış elbiseler bulunmaktadır. Ebû Lübâbe'ye göre; şekilleri ilk defa boyayan kişi Karun'dur.³³

4- (فاطر السموات والأرض أنت ولي في الدنيا والآخرة توفى مسلما وألحقتي بالصالحين) "... (Yusuf): Ey gökleri ve yeri yaratan! Sen dünyada da âhirette de benim sahibimsin. Beni müslüman olarak öldür ve beni sâlihler arasına kat." (Yûsuf, 12/101) âyetini tefsîr ederken şu tarihî malûmata yer vermektedir:

"Muhammed b. İshâk'ın bir rivâyetine göre; Ya'kûb (a.s.) Mısır topraklarında on yedi sene kalmıştır. İbn Abbâs'a göre; Ya'kûb (a.s.) Mısır topraklarında öldü ve daha sonra Ken'ân diyarına taşınarak orada defnedildi. Yûsuf (a.s.) da Mısır'da defnedilmiştir. Daha sonra Musa (a.s.), onun kemiklerini kabrinden çıkardı ve Ya'kûb (a.s.)'un yanına naklederek oraya defnetti."³⁴

5- (ألم تر كيف فعل ربك بأصحاب الفيل) "Rabbin fil sahiplerine neler etti görmedin mi?" (Fil, 105/1) âyetini açıklarken Resûlullah (s.a.s.)'in doğumu ile ilgili şu rivâyetlere yer vermektedir:

"Ulemâ Nebî (a.s.)'nin fil senesinden ne kadar zaman sonra doğduğu konusunda üç görüş üzere ihtilâf etmiştir:

Birincisi: Mukâtil'e göre; fil senesinden 'kırk sene sonra' doğmuştur.

İkincisi: Kelbî ve Ubeyd b. Umeyr'e göre; fil senesinde 'yirmi üç sene sonra' doğmuştur.

Üçüncüsü: 'Tam fil senesinde doğmuştur'. Çünkü bir rivâyette Resûlullah (s.a.s.) '*Ben fil günü doğmuşum.*'³⁵ demektir."³⁶

6- (يا أيها الذين آمنوا إذا نودى للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى نكرا لله ونروا البيع نلكم خير لكم إن كنتم تعلمون) "Ey iman edenler! Cuma günü namaza çağrıldığı zaman hemen

³³ Mâverdî, a.g.e., IV, 269.

³⁴ Mâverdî, a.g.e., III, 86.

³⁵

روي عنه أنه قال: "ولت يوم الفيل"

Mâverdî'nin senedsiz olarak sadece metnini zikrettiği hadis Muhammed b. İshâk kanalıyla Tirmizî, es-Sünen, V, Kitâbü'l-Menâkıb, 589, nu: 3619'de; Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs kanalıyla da el-Hâkim, el-Müstedrek, II, 603'de yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel hadîsi "*Şeyhânın şartlarına göre sahîh hadîstir. Ama şeyhân tahrîc etmemiştir.*" diyerek değerlendirmektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in doğumu ile ilgili olarak vârid olan muhtelif rivâyetler için bkz. İbn Kesîr, el-Bidâye, II, 259-262.

³⁶ Mâverdî, a.g.e., VI, 338.

Allah'ı zikretmeye koşun ve alışverişi bırakın. Eğer bilmiş olsanız elbette bu sizin için daha hayırlıdır.” (Cum'a, 62/9) âyetinde geçen “el-Cum'a/الجمعة” kelimesini açıklarken günler hakkında tarihî bilgilere yer vermektedir:

“Câhiliye döneminde Cuma gününün ismi 'Arûbe' idi. Çünkü o dönemlerde günlerin isimleri, bugünkü isimlerden farklı idi. Pazar gününü 'evvel', Pazartesi gününü 'ehven', Salı gününü 'cebbâr', Çarşamba gününü 'debbâr', Perşembe gününü 'mûnis', Cuma gününü 'arûbe', Cumartesi gününü 'şeyyâr' diye isimlendirirdi.”³⁷

7- (وَكذلك يجتبيك ربك و يطعمك من تأويل الأحاديث ويتم نصته عليك و طي ال يعقوب كما أتمها على
أبيك من قبل إبراهيم و إسحاق...) **“İşte böylece Rabbin seni seçecek, sana (rüyada görülen) olayların yorumunu öğretecek ve daha önce iki atan İbrahim ve İshâk'a nimetini tamamladığı gibi sana ve Ya'kûb soyuna da nimetini tamamlayacaktır. Çünkü Rabbin çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.”** (Yûsuf, 12/6) âyetindeki İbrahim (a.s.) ve İshâk (a.s.)'a verilen nimetleri şu şekilde açıklamıştır:

“İkrime'ye göre; Allah'ın İbrahim (a.s.)'e olan nimeti, onu ateşten; İshâk (a.s.)'a olan nimeti de, onu boğazlanmaktan kurtarmasıdır.”³⁸

Mâverdî'nin tarihteki bazı gerçekler hakkında yer verdiği bu rivâyetlerin doğru olup olmadığı konusu ayrı bir araştırma istemektedir. Bunun için tarihî kaynaklara inilerek tespitler gerekmektedir. Bu nedenle biz her bir rivâyeti tek tek ele alarak incelemedik. Ancak, burada bazı bilgilerin doğru olup olmadığını görmekte fayda olacağı mülâhazasıyla hareket ettik. Birinci örneğimizde anlatılan ve tarihte ilk defa tuğlanın pişirilerek kullanımı ve yüksek bina şeklinde kule yapımı meselesi ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: Bu âyetten anlıyoruz ki Firavn, Hâmân'dan bir büyük köşk yapmasını talep etmiştir. Firavn'un bu isteği, pişirilmiş çamur demek olan tuğlanın ilk kez bu dönemde üretildiği ve kullanıldığı, bununla da bina kurulduğu tarzında değerlendirilmektedir. Hz. Musa (a.s.) döneminin, Mısır'ı işgal eden hyksoslar döneminden sonra olduğu ve tuğlanın Eski Mısır döneminde (M.Ö. 2778-2065) kullanıldığının da bilindiğini göz önünde bulundurduğumuzda, pişirilmiş çamur demek olan tuğlanın Mâverdî'nin yer verdiği gibi olmadığı, yani ilk kez Hz. Musa

³⁷ Mâverdî, a.g.e., VI, 9.

³⁸ Mâverdî, a.g.e., III, 9.

(a.s.)'nin Firavn'ı zamanında kullanılmaya başlandığı fikrinin doğru olmadığını göstermektedir.³⁹ Yine yukarıda verdiğimiz dördüncü örnekte Mâverdî, Musa (a.s.)'nin Yûsuf (a.s.)'un kemiklerini kabirden çıkarıp babası Yâkûb (a.s.)'un yanına naklettiği rivâyetine yer vermektedir. el-Hâkim en Nisâbûrî (ö. 450/1058)'nin el-Müstedrek'inde bu konu hakkında bir rivâyet mevcuttur. Bu nakle göre: "Hz. Musa (a.s.), çıkış talimatı verdiği İsrailoğulları ile birlikte yolu kaybetmişler, bunun üzerine bilginler Yusuf (a.s.) ile kendilerinin, Mısır'dan çıkarken kemiklerini götürmek üzere ahit yaptıklarını söylemişlerdir. Nakiller, yaşlı bir kadının, Hz. Musa (a.s.)'ya Cennet'te kendisine komşu olmak şartıyla rehberlik ettiğini, Hz. Yusuf (a.s.)'ın mezarının bulunduğunu ve kemiklerinin çıkarıldığını, bu suretle kavmin kaybettiği yolun çok parlak bir ışıkla aydınlatılmış olarak tekrar bulunduğunu" söylemektedir.⁴⁰ Burada Hz. Yusuf (a.s.) ile ahit yapan âlimler, daha önceki bilginlerin ahitlerine sahip çıkanlar olmalıdır. Çünkü iki peygamber arasında uzun bir zaman dilimi mevcuttur. Bu olay Ahd-i Atîk'te de: "Ve Musa Yusuf'un kemiklerini kendisiyle beraber aldı; çünkü İsrail oğullarına: 'Gerçekten Allah sizi ziyâret edecektir; ve kemiklerimi sizinle beraber buradan çıkaracaksınız' diye sıkıca andettirmişti." şeklinde anlatılmaktadır.⁴¹

Biz, son olarak Mâverdî'nin tarihî gerçeğe uygunluğu tam tespit edilememiş bir rivâyete yer verdiğini de söylemek istiyoruz: Yedinci örnekte anlatılan Hz. İshâk (a.s.)'in boğazlanmaktan kurtulması olayı ile ilgili olarak Kur'ân-ı Kerîm'de şu bilgiler yer almaktadır:

(رب هب لي من الصالحين * فبشرناه بغلام حليم * فلما بلغ معه السعي قال يا بني ابي ارى في المنام اتي (رب هب لي من الصالحين * فبشرناه بغلام حليم * فلما بلغ معه السعي قال يا بني ابي ارى في المنام اتي) أنبئك فتظر ما ذا ترى قال يا أبت افعل ما تأمر ستجنني إن شاء الله من الصالحين) **"İbrahim: Rabbim! Bana sâlihlerden olacak bir evlat ver, dedi. İşte o zaman biz onu uslu bir oğul ile müjdeledik. Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi"** (Saffât, 37,100-102). İbrahim (a.s.)'e verilen sâlih evladın İshâk (a.s.) olabileceği gibi, İsmail (a.s.) de olabileceği görüşleri mevcuttur. Bunu Mâverdî de ilgili âyetin tefsirinde bildirmektedir.⁴² Aslında kurban edilmek istenen evlâdın kim olduğu konusunda bir hayli münâkaşa yapılmıştır. Bu önemli ve

³⁹ Ali Sayı, *Firavn, Hâmân ve Kârün Karşısında Hz. Musa*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 147.

⁴⁰ el-Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 571-572.

⁴¹ *Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Kitâb-ı Mukaddes* (Tevrat-ı Şerîf Yahut Eski Ahit Kitabı), Zafer Matbaası, İstanbul, 1991, Çıkış, 13/19, s. 66; Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ, Muhammed Ahmed Aşûr, Abdülazîz Ganîm), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992, IV, 337-340; Ali Sayı, *a.g.e.*, s. 175.

⁴² Mâverdî, *a.g.e.*, V, 60.

şerefi hâdiseyi kendilerine mâl etmek isteyen yahudiler, kurban edilmek istenen evlâdın Hz. Yâkûb (a.s.)'un babası olan Hz. İshâk (a.s.) olduğunu iddia etmişlerdir. Bu çeşitten bilgileri de yaymaya çalışmışlardır.⁴³

F- Hiçbir Rivâyet ve Yorum Belirtmeme

Mâverdî'nin tefsîri, Kur'ân'ın başından sonuna kadar yapılan klâsik tefsîrlerdendir. Yani, her âyet değişik yönleriyle tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Fakat Mâverdî, çok az sayıdaki âyetlerde hiçbir açıklama yapmamayı uygun bulmuştur. Ne kendi görüşünü, ne başkalarının görüşlerini ve ne de bu âyetler hakkında herhangi bir bilgiye yer vermiştir. Doğrudan doğruya bir sonraki âyetin tefsîrine geçmiştir. Mâverdî'nin, tefsîrini yapmayı atladığı âyetlere bakıldığında, bunların, çoğunlukla sûre sonlarındaki bazı âyetler olduğu görülmektedir. Sûre içindeki âyetlerin hemen hemen hepsi tefsîr edilmiştir. Ama her nedense bazı sûrelerin sonlarındaki birkaç âyet açıklanmadan bırakılmıştır. Hiç açıklama yapılmamış âyetlerden bazılarını ve hangi sûrelerde bulduklarını aşağıda veriyoruz:

- Mâide Sûresi'nin 120. âyeti,⁴⁴
- Enfâl Sûresi'nin 74 ve 75. âyetleri,⁴⁵
- Hûd Sûresi'nin 121, 122 ve 123. âyetleri,⁴⁶
- Ra'd Sûresi'nin 43. âyeti,⁴⁷
- Tâhâ Sûresi'nin 132, 133 ve 134. âyetleri,⁴⁸
- Mü'minûn Sûresi'nin 118. âyeti,⁴⁹
- Nûr Sûresi'nin 64. âyeti,⁵⁰
- Rûm Sûresi'nin 58 ve 59. âyetleri,⁵¹
- Mü'min Sûresi'nin son iki âyeti,⁵²
- Câsiye Sûresi'nin 35 ve 36. âyeti,⁵³
- Kıyâmet Sûresi'nin 39 ve 40. âyetleri.⁵⁴

⁴³ A. Lutfî Kazancı, **Peygamberler Tarihi**, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1997, I, 260-261.

⁴⁴ Mâverdî, a.g.e., II, 90.

⁴⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 335.

⁴⁶ Mâverdî, a.g.e., II, 512.

⁴⁷ Mâverdî, a.g.e., III, 190.

⁴⁸ Mâverdî, a.g.e., III, 433-434.

⁴⁹ Mâverdî, a.g.e., IV, 69.

⁵⁰ Mâverdî, a.g.e., IV, 128-129.

⁵¹ Mâverdî, a.g.e., IV, 324.

⁵² Mâverdî, a.g.e., V, 165-166.

⁵³ Mâverdî, a.g.e., V, 268-269.

G- Rivâyetleri Değerlendirme-Tercih Bildirme

Mâverdî, sadece rivâyetleri sıralamakla yetinmez. Rivâyetler arasından hangisini tercih ettiğini veya hangi rivâyetin ne değerinde olduğunu bildirir. Bu da bize Mâverdî'nin körü körüne nakil yapmadığını göstermektedir. Şimdi Mâverdî'nin, rivâyetleri nasıl değerlendirdiğine dair birkaç örnek vermek istiyoruz:

هذا أصح القولين	(Bu, iki sözün en doğrusudur.)
هذا فاسد	(Bu yanlıştır.)
وهو أظهر التاويلين	(Bu, iki yorumun en açık olanıdır.)
وهو أشهر القولين	(Bu, iki sözün en meşhur olanıdır.)
وهو المشهور	(Bu meşhurdur.)
وهو قول الأكثرين	(Bu, çoğunluğun sözüdür.)

1- Fâtiha Sûresi'nin başındaki besmeleyi açıklarken "Allah" lâfzının köküne inmeye başlar ve "ilâh" kelimesine geçerek şöyle der:

"Ulemâ, Allah'a, ibadet edildiğinden dolayı mı, yoksa ibadet edilmeye lâyık olduğundan dolayı mı 'ilâh' dendiği konusunda iki rivâyet üzere ihtilâf ettiler:

Birincisi: Kendisine ibadet edildiğinden dolayı "ilâh" denmiştir.

İkincisi: İbadete lâyık olduğundan dolayı "ilâh" denmiştir. Bu iki rivâyetin doğru olanı budur (هذا أصح القولين). Çünkü bu kelime, eğer ibadete lâyık olduğundan dolayı değil de; ibadet edildiğinden dolayı türemiş olsa idi, o zaman, Hristiyanların tapmalarından dolayı İsa (a.s.)'ya ve kendilerine tapıldığından dolayı da putlara 'ilâh' diye isim verilirdi."⁵⁵

2- (نلك الكتاب لا ريب فيه هدي للمتقين) "O kitap (Kur'ân); onda asla şüphe yoktur. O, muttakiler için bir yol göstericidir." (Bakara, 2/1) âyetindeki muttakilerle ilgili rivâyetleri şu şekilde değerlendirmektedir:

"Muttakiler hakkında üç yorum vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî'ye göre; 'haramlardan sakınan ve farzları yerine getirenlerdir'.

⁵⁴ Mâverdî, a.g.e., VI, 160.

⁵⁵ Mâverdî, a.g.e., I, 51.

İkincisi: İbn Abbâs'a göre; 'Cezâdan sakınan ve Allah'ın rahmetini uman kimselerdir.'

Üçüncüsü: 'Şirkten sakınan ve nifaktan uzak duranlardır'. İşte bu görüş yanlıştır (هذا فاسد).⁵⁶

3- (وإذ جعلنا البيت مثابة للناس وأمنا واتخذوا من مقام إبراهيم مصلى وعهدنا إلى إبراهيم أن يطهرا بيته -3) "Biz, Beyt'i (Kâbe'yi) insanlara toplanma mahalli ve güvenli bir yer kıldık. Siz de İbrahim'in makamından bir namaz yeri edinin (orada namaz kılın) İbrâhîm ve İsmâîl'e: Tavâf edenler, ibâdete kapananlar, rûkû ve secde edenler için Evim'i temiz tutun, diye emretmiştik." (Bakara, 2/125) âyetindeki "el-musallâ/المصلى" (namaz kılma yeri) kelimesini açıklarken şu rivâyetlere yer veriyor ve onlardan doğru olanı söylüyor:

"Bu konuda iki yorum vardır:

Birincisi: Mücâhid'e göre; 'duâ ettiği duâ makamı'.

İkincisi: Katâde'ye göre; 'yanında namaz kıldığı namaz kılma yeri'. İki yorumdan daha açık olanı budur (وهو أظهر التأويلين).⁵⁷

4- (واتل عليهم نبأ ابني ادم بالحق إذ قربا قربانا فتقبل من أحدهما ولم يتقبل من الآخر...) "Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak anlat: Hani birer kurban takdim etmişlerdi de birisinden kabul edilmiş, diğerinden ise kabul edilmemişti..." (Mâide, 5/27) âyetini açıklarken, kurban takdîmi hususunda şu rivâyetlere ve değerlendirmeye yer vermektedir:

"Alimler, Hâbil ve Kâbil'in, Allah'a yaklaşmak için kurban takdîm etmelerindeki sebebin ne olduğu konusunda iki görüş üzere ihtilâf ettiler:

Birincisi: Bunu sebepsiz yere yaptılar.

İkincisi: Bir sebebe bağlı olarak yaptılar. Bu iki sözün en meşhûr olanı da bu rivâyettir (وهو أشهر القولين). Bu sebep de şudur: Havvâ, her sene bir erkek çocuk bir de kız çocuk doğuruyordu. İki batından birindeki erkek çocuk, diğer batındaki kız çocukla evleniyordu. Adem (a.s.)'in iki çocuğu olan Hâbil ve Kâbil'in birer ikizleri

⁵⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 67-68.

⁵⁷ Mâverdî, a.g.e., I, 187.

vardı. Hâbil, Kâbil'in ikizi ile evlenmek istedi. Ancak Kâbil, 'Onunla evlenmeye ben senden daha layığım.' diyerek buna engel oldu.⁵⁸

5- (والسمااء ذات الحبک) "İçinde yörüngeleri olan göğe andolsun ki..." (Zâriyât, 51/7) âyetini açıklarken şu rivâyetlere yer vermektedir:

"es-Semâ/السمااء" (gökyüzü) kelimesi hakkında iki şık vardır:

Birincisi: Yeryüzünü gölgelendiren bulutlardır.

İkincisi: Bu rivâyet meşhûrdur (وهو المشهور), o, yükseltilmiş göktür. Abdullah b. Ömer'e göre de; yedinci kat göktür.⁵⁹

6- (خلق الإنسان) "O (Allah) insanı yarattı" (Rahmân, 55/3) âyetini açıklarken şu rivâyetlere ve değerlendirmeye yer vermektedir:

"Bu âyet hakkında iki görüş vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî ve Katâde'ye göre; Adem (a.s.)'i yarattı demektir.

İkincisi: Bir lâfızla söylenmiş olsa da, 'bütün insanları yarattı' demektir. Bu çoğunluğun görüşüdür (وهو قول الأكثرين).⁶⁰

7- Felâk Sûresi'nin tefsîrine geçmeden önce bu sûreyle ilgili bir rivâyete yer vererek şöyle bir açıklama yapmaktadır:

"Bu sûre ve Nâs Sûresi, Resûlüllah (s.a.s.)'ı Yahûdi'nin sihriden koruyan iki sûredirler. Bir rivâyette bu sûrelere "el-Mukaşşîşetân" (المقششستان) yani nifaktan uzak tutan veya iyileştiren sûreler denmektedir. Başka bir rivâyette İbn Mes'ûd'a göre bu iki sûre, kendisi ile Allah'a sığınılan duâdır ve bu sebeple Kur'ân'dan değildirler.⁶¹ Bu söz, sahâbenin ve ehl-i beytin icmâ'ına ters düşen bir sözdür.⁶²

⁵⁸ Mâverdî, a.g.e., II, 28.

⁵⁹ Mâverdî, a.g.e., V, 326.

⁶⁰ Mâverdî, a.g.e., V, 423.

⁶¹

زعم ابن مسعود أنهما دعاء تعوذ به وليستنا من القرآن

Taberânî, el-Mu'cemü'l-Kebîr, IX, 234, nu: 9148-9152. Taberânî, bu rivâyetin zayıf olduğunu belirtiyor.

⁶² Mâverdî, a.g.e., VI, 373; Ayrıca bkz. Mâverdî, a.g.e., I, 88; III, 6; V, 341; VI, 303.

III- TEFSİR EDİŞ BİÇİMİ

A- Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Mâverdî, Kur'ân'ın en güzel tefsir yollarından biri olan Kur'ân'la tefsir etme geleneği ve metoduna bağlı kalmıştır. Bunu yaparken bazen âyeti âyetlerle, bazen de başka kırâatlerle tefsir eder. Bu ikisi içinde en fazla kullandığı metod, âyetin âyetle tefsir edilmesi metodudur. Biz konuyu iki başlık altında ele alarak örneklerini sunacağız:

1- Âyetin Âyetle Tefsiri

Mâverdî, eğer bir âyeti başka bir âyetle veya birden fazla âyetle açıklamak mümkünse mutlaka önce o metoda başvurur. Şahısların görüşlerine daha sonra yer verir. Şimdi bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

(وإذ قال ربك للملائكة إني جاعل في الأرض خليفة قالوا أتجعل فيها من يفسد فيها ويسفك الدماء ونحن -1) “Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbîh ve takdîs edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek insanı mı halife kılıyorsun? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.” (Bakara, 2/30) âyetindeki tesbîh etmekten maksadın ne olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Seni tesbîh ediyoruz demek, ‘senin için namaz kılıyoruz’ demektir. Çünkü bir âyette (فلولا أنه كان من المسبحين) “Eğer (Yûnus) Allah’ı tesbîh edenlerden olmasaydı...” (Saffât, 37/143) şeklinde geçmektedir. Burada da Yûnus (a.s.)’un Allah’ı tesbîh etmesi, namaz kılması demektir. Bu da İbn Mes’ûd’un görüşüdür.”⁶³

(فأزلهما الشيطان عنها فأخرجها مما كتنا فيه وقتنا اهبطوا بعضكم لبعض عدو ولكم في الأرض مستقر -2) “Şeytan onların ayaklarını kaydırды ve içinde buldukları (cennetten) onları çıkardı: Bunun üzerine: Sizin için yeryüzünde barnak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik.” (Bakara, 2/36) âyetinde geçen “metâ” (متاع) kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

⁶³ Mâverdî, a.g.e., I, 97.

“el-Metâ” (المتاع): Kendisinden faydalanılan her türlü şeydir. ‘Müt’a nikâhî’ denmesinin sebebi de budur. Ayrıca Kur’ân’da bu kelime şu şekilde de geçmektedir: (...فمتموهن و سرحوهن سرحا جميلا) “O halde onları (kadınları) memnûn edin ve onları güzel bir şekilde serbest bırakın” (Ahzâb Sûresi, 33/49). Yani onlara, faydalanacakları, memnûn olacakları bir bağışla onları memnûn edin.”⁶⁴

3- (و إذ أوحيت إلى الحواريين أن آمنوا بي و برسولي...) “Hani havâîlere, ‘Bana ve peygamberime iman edin’ diye vahyetmiştim.” (Mâide, 5/111) âyetinde geçen vahyi şu şekilde açıklamaktadır:

“Allah’ın havâîlere vahyetmesinin anlamı şudur: ‘Bana iman etmeleri ve senin de benim elçim olduğunu tasdîk etmelerini ilhâm ettim’. Bu vahyetme, Kur’ân’da başka bir âyette yine ‘ilhâm etme’ manasında şöyle de kullanılmıştır: (...و أوحى ربك إلى النحل...) “(Rabbin) Bal arısına ilhâm etti ki...” (Nahl, 16/68). Bundan da anlaşıldığı gibi vahyetmek ilhâm etmek manasındadır.”⁶⁵

4- (ونروا ظاهر الإثم وباطنه...) “Günahın açığına da gizlisini de bırakın!...” (En’âm, 6/120) âyetini yine başka bir âyetle şu şekilde tefsîr eder:

(حرمت عليكم أمهاتكم وبناتكم وأخواتكم وعماتكم وخالاتكم وبنات الأخ وبنات الأخت وأمهاتكم التي أرضعنكم وأخواتكم من الرضاعة وأمهات نسائكم وربائبكم التي فى حجوركم من نسائكم التي نكحتم بهن فإن لم تكونوا نكحتم بهن فلا جناح عليكم وحلال أيناتكم الذنن من أصلابكم وأن تجمعوا بين (Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla nikahlanıp da henüz birleşmemişseniz kızlarını almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.” (Nisâ, 4/23) âyetinde anlatılmış olan nikâhı haram kişilerle nikahlanmaktır. Günahın gizlisinden maksat ise zinadır.”⁶⁶

5- (و كتبنا له فى الألواح...) “Onun (Musa) için her şeyi levhâlarda yazdık...” (A’râf, 7/145) âyetinde geçen yazmanın aslında ne anlamda kullanıldığını şu âyetle tefsîr etmektedir:

⁶⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 108.

⁶⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 81.

⁶⁶ Mâverdî, a.g.e., II, 161.

“Burada ‘yazdık’ demek ‘farz kıldık’ demektir. (كتب عليكم الصيام ...) “Orucu sizin üzerinize farz kıldı...” (Bakara, 2/183) âyetinde de vücûbiyet/farziyyet anlamında kullanılmıştır.”⁶⁷

2- Âyetin Kırâatlarla Tefsîri

Şimdi de Mâverdî'nin, bir âyeti farklı kırâatlara yer vererek ne şekilde tefsîr ettiğine örnekler verelim:

1- (فيومئذ لا يعذب عذابه أحد * و لا يؤثق وثقه أحد) “Artık o gün, Allah’ın edeceği azabı kimse edemez. O’nun vuracağı bağı kimse vuramaz.” (Fecr, 89/25-26) âyetini şu şekilde değişik kırâatlara yer vererek tefsîr etmektedir:

“Kisâi bu âyeti “yü’azzebü/يعذب” deki “zâl/ذ” ve “yûsiku/يؤثق” deki “se/ث” harfinin fethası ile okudu. Kisâi’nin okuyuşuna göre; bu âyetin tefsîri ‘..يا ليتنى قمت ‘ (حيتى) “Keşke bu hayatım için bir şeyler yapıp gönderseydim!” (Fecr, 89/249) diyen kâfirin azâbı gibi kimseye azab edilmez’ demek olur. Diğerleri ise “zâl” ve “se” harfini kesre ile okudular. O zaman da bu âyetin tefsîri ‘Artık o gün Allah’ın edeceği azabı kimse edemez’ demek olur. İbn Abbâs ve Hasan el-Basrî bu yorumları yapmışlardır. Söz konusu azap, eğer âyeti birinci okuyuşa göre yorumlayacak olursak âhirete müteallik olur; ikinci okuyuşa göre yorumlayacak olursak dünyaya müteallik olur.”⁶⁸

2- (أليس الله بكاف عبده...) “Allah kuluna kâfi değil midir?” (Zümer, 39/36) âyetini tefsîr ederken şu şekilde açıklama yapıyor:

“Bazılarının okuyuşuna göre Allah, buradaki “abdeh/عبده” kelimesi ile Muhammed (s.a.s.)’i kastediyor, ‘Allah müşriklere karşı Muhammed (s.a.s.)’i korur.’ demektir. Diğer âlimler de “ibâdeh/عباده” şeklinde okuyarak ‘Allah kullarını (peygamberlerini) müşriklere karşı korur.’ şeklinde yorumlamışlardır.”⁶⁹

3- (و قل رب أنزلنى منزلا مباركا و أنت خير المنزلين) “Ve de ki: Rabbim! Beni bereketli bir yere indir. Sen, iskân edenlerin en hayırlısısın.” (Mü’minûn, 23/29) âyetini

⁶⁷ Mâverdî, a.g.e., II, 259.

⁶⁸ Mâverdî, a.g.e., VI, 271.

⁶⁹ Mâverdî, a.g.e., V, 127.

tefsir ederken “münzelen/منزلا” kelimesini şu değişik okuyuşlara yer vererek açıklamaktadır:

“Cumhûrun kırâati “mim/م” harfinin zammesi, “ze/ز” harfinin fethası ile dir. Ebû Bekir’in rivâyetinde Asım ise; “mim” harfinin fethası, “ze” harfinin kesresi ile okumuştur. İkisi arasındaki fark şudur: Zamme ile okununca ‘inme olayının gerçekleştiği eylem’ anlamına gelir. Fetha ile okununca ‘inilen yer’ anlamına gelir.”⁷⁰

4- (إن أصحاب الجنة اليوم فى شغل فكهون) “O gün cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safâ sürerler.” (Yâsîn, 36/55) âyetindeki “fâkihûn/فكهون” kelimesini kırâatlere yer vererek şöyle açıklamaktadır:

“Bu kelime elifsiz olarak “fekihûn/فكهون” şeklinde de okunmaktadır. Bu durumda iki okuyuş arasındaki ihtilâfı iki şekilde açıklamak mümkündür:

Birincisi: Ferrâ’ya göre; iki okuyuşta da mana aynıdır, hiçbir şey değişmez. Çünkü nasıl ki “hızr-hâzir / حذر - حذر” ikisi de aynı olup “dikkatli” anlamına geliyor ise; “fekih – fâkih / فكه - فاكه” kelimeleri de aynı olup “neşeli” anlamına gelmektedir.

İkincisi: Ebû Ubeyde’ye göre; lügatte bu iki kelimenin manaları farklıdır. “Fekih/فكه”, insanların kusurlarıyla eğlenen kişiye denir. “Fâkih/فاكه” ise, şen şakrak, şakacı, neşeli kimseye denir.”⁷¹

Mâverdî, bu iki okuyuş arasındaki zıddiyeti gidermek konusunda her hangi bir çözüm getirmemiştir.

5- (فأما اليتيم فلا تقهر) “El açıp isteyen de sakın azarlama.” (Duhâ, 93/10) âyetindeki değişik kırâatlere yer vererek şu şekilde açıklama yapmaktadır:

“Bu cümle Katâde’ye göre; ‘yetime karşı baba gibi merhametli ol’ demektir.” Felâ tekher/فلا تقهر kelimesi de İbn Mes’ûd’un okuyuşunda “felâ tekher / فلا تقهر” şeklindedir. Ebû’l-Haccâc da “el-kehr-ez-zecr/الkehr - الزجر” : ikisi de ‘azarlayıp kovma’ anlamına geldiğini belirtmektedir.”⁷²

⁷⁰ Mâverdî, a.g.e., IV, 53.

⁷¹ Mâverdî, a.g.e., V, 25.

⁷² Mâverdî, a.g.e., VI, 295.

B- Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsîri

Mâverdî, Kur'ân tefsîrinin ikinci kaynağı olan Sünnet'e de önem vermektedir. Bir âyeti açıklarken, eğer o âyet hakkında Resûlullah (s.a.s.)'dan gelen her hangi bir söz ya da fiil varsa, ona mutlaka yer vermektedir. Şimdi bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (Ey Muhammed, onlara:) Şâyet (iddia ettiğiniz gibi) âhîret yurdu Allah katında diğer insanlara değil de yalnızca size aitse ve bu iddianızda doğru iseniz haydi ölümü temenni edin (bakalım) de.” (Bakara, 1/94) âyetini açıklarken şu hadîse yer vermektedir:

“Nebî (a.s.)'den rivâyet edilen bir hadîste '*Şâyet Yahûdiler ölümü temenni etselerdi, ölürlerdî ve cehennemdeki yerlerini görürlerdi.*'⁷³ buyurulmuştur.”⁷⁴

2- (İما التوبة على الله للذين يعملون السوء بجهالة ثم يتوبون من قريب...) "Allah'ın kabul edeceği tövbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden tövbe edenlerin tövbesidir..." (Nisâ, 4/17) âyetini şu hadis ile açıklamaktadır:

“Katâde'nin rivâyet ettiğine göre *Resûlullah (s.a.s.): "Allah, kulun tövbesini, can çıkmadığı müddetçe mutlaka kabul eder."*⁷⁵ demiştir.”⁷⁶

3- (... و على الأعراف رجال يعرفون كلا بسيماهم و نادوا أن سلام عليكم لم يدخلوها و هم يطمعون) "...A'râf üzerinde de herkesi sîmâlarından tanıyan adamlar vardır ki, bunlar

73

يروى عن النبي (ص) أنه قال: "لو أن اليهود تمنوا الموت لمتوا ورأوا مقامهم من النار"

Heysemî, *Mecma'*, VI, 314. Hadîs, İbn Abbâs kanalıyla rivâyet edilir ve seneddeki râvîlerin sika olduğu belirtilmektedir.

⁷⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 161.

⁷⁵

قد روي قتادة أن رسول الله (ص) قال: "إن الله يقبل توبة العبد ما لم يغرغر"

Tirmizî, *es-Sünen*, V, Kitâbü't-Deavât, 547, nu: 3537; İbn Mâce, *es-Sünen*, II, Kitâbü'z-Zühd, 1420, nu: 4253; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 257. Her kaynakta da İbn Ömer kanalıyla rivâyet edilen hadîs için Tirmizî "hasen garîb"; el-Hâkim "sahîh" değerlendirmesi yapmaktadır. İstilâhta hasen garîb: "Bir râvînin tek başına rivâyet ettiği veya rivâyetinde teferrüd ettiği hasen hadîs" anlamına; sahîh de: "Senedinin başından sonuna kadar sika râvîlerin birbirinden rivâyet ettiği, şâzz ve muallel olmayan, muttasil, merfû', kendisiyle amel edilmiş hadîs" anlamlarına gelmektedir. Bkz. Abdullah Aydınlı, a.g.e., s. 68, 134.

⁷⁶ Mâverdâ, a.g.e., I, 464.

henüz cennete giremedikleri halde (girmeyi) umarak cennet ehline: ‘Selâm size’ diye seslenirler.” (A’râf, 7/46) âyetini şu şekilde tefsîr etmektedir:

“Resûlullah (s.a.s.)’a A’râf halkı hakkında soru soruldu. O da: ‘Onlar, atalarının günahları yüzünden Allah yolunda öldürülen bir topluluktur. Allah yolunda öldürülmeleri, bu topluluğun cehenneme girmelerine engel olurken, atalarının günahları da cennete girmelerine engel oldu.’”⁷⁷ şeklinde cevap vermiştir.”⁷⁸

4- (و يسبح الرعد بحمده ...) **“Gök gürültüsü Allah’ı hamd ile tesbîh eder...”** (Ra’d, 13/13) âyetini şu şekilde tefsîr etmektedir:

“Nebi (a.s.)’den: ‘O gök gürültüsü Allah’ın bir cezâsıdır. Onu duyduğunuz zaman günahlardan derhal uzak durunuz.’ şeklinde bir söz rivâyet edilmiştir.”⁷⁹

5- (قل للمؤمنين يغضوا من أبصارهم ويحفظوا فروجهم...) **“(Resûlüm!) Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini, ırzlarını da korumalarını söyle...”** (Nûr, 24/30) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

“Kasıtlı bakmak haramdır. İlk bakış eğer sehven gerçekleşmişse, haram olmaz. Hasan el-Basrî’nin rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s.): **‘Ey Ademoğlu! İlk bakış lehine, sonraki aleyhinedir.’**⁸⁰ buyurmuştur.”⁸¹

6- (ولا يقب بعضكم بعضا ...) **“...Biriniz, diğerinizi arkasından çekiştirmesin...”** (Hucurât, 49/12) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

“el-Alâ b. Abdirrahman babasından, o da Ebu Hureyre’den rivâyet ettiğine göre Resûlullah (s.a.s.)’a gıybet hakkında soru sorulunca, o da: **‘O, kardeşinde**

77

قد روي محمد بن عبد الرحمن عن أبيه قال: “هم قوم قتلوا في سبيل الله بمعصية آباءهم، فمنعهم قتلهم في سبيل الله عن النار ومنعهم معصية آباءهم أن يدخلوا الجنة”

Muhammed İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/922), Câmi’ul-Beyân an Tefsîri Âyi’l-Kur’ân, Mısır, 1954, VIII, 193’te aynı tarîk ve aynı lâfızlarla zikredilmektedir.

⁷⁸ Mâverdî, a.g.e., II, 226.

⁷⁹ Mâverdî, a.g.e., III, 100.

⁸⁰ روي الحسن البصري قال: قال رسول الله (ص): “ابن امك لك النظرة الأولى وعليك الثانية”

Tirmizî, **es-Sünen**, V, Kitâbû’l-Edeb, 101, nu: 2777. Mâverdî’nin Hasan el-Basrî tarîkiyle yer verdiği hadîs, Tirmizî’nin eserinde İbn Bûreyde kanalıyla, farklı lafızlarla zikredilmekte ve “hasen garîb” olarak değerlendirilmektedir.

⁸¹ Mâverdî, a.g.e., IV, 89.

olan bir şeyi söylemendir. Söylediğin şey doğru ise gıybet etmiş olursun. Eğer söylediğin şey yalan ise, bu sefer de ona iftira atmış olursun.⁸² buyurmuşlardır.⁸³

(فأصبر على ما يقولون و سبح بحمد ربك قبل طلوع الشمس و قبل الغروب * و من الليل فسبحه و -7
(أخبار السجود) Onların dediklerine sabret. Güneşin doğuşundan önce de, batışından önce de Rabbini hamd ile tesbîh et. Gecenin bir bölümünde ve secdelerin ardından da O'nu tesbîh et." (Kâf, 50/39) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

"İbn Abbas şöyle demiştir: Bir gece Resûlüllah (s.a.s.)'ın yanında kalmıştım. Fecirden önce iki rekat namaz kıldı sonra namaza çıktı. Bana: **'Ey İbn Abbas! Fecirden önceki iki rekat namaz "edbâru'n-nücûm/أخبار النجوم"; Akşamdan sonraki iki rekat namaz ise "edbâru's-sücûd/أخبار السجود" dür**⁸⁴ demiştir.⁸⁵

C-Kur'an'nın Sahâbe Sözü İle Tefsîri

Mâverdî, âyetleri tefsîr ederken, İslâm'ı birinci elden öğrenen ve uygulayan sahâbenin sözlerine de yer vermektedir. Çünkü onlar, Kur'an'ın açıklayıcısı olan Hz. Muhammed (s.a.s)'e en yakın olanlardı. Onların, Kur'an'ı açıklamada Sünnet'ten sonra başvurulacak en baş kaynak olmaları normaldir. Çünkü sahâbenin, âyetlerin nüzûlüne şâhit oluşları, Kur'an'ın ilk müfessirine yakınlıkları ve sağlam bir imana sahip olmaları tefsîrdeki önemlerini bir kat daha artırmaktadır. Mâverdî de bir çok âyette bu güzîde zümrenin sözlerine yer vererek açıklama yapmaktadır. Mâverdî, tefsîrinde çoğunlukla Hz. Ebû Bekir (ö: 13/634), Hz. Ömer (ö: 23/643), İbn Mes'ûd (ö: 32/652), Hz. Ali (ö: 40/661), Zeyd b. Sâbit (ö: 54/674), Hz. Aişe (ö: 57/677), Ebû

82

روي العلاء بن عبد الرحمن عن أبيه عن أبي هريرة قال: سئل رسول الله (ص) عن الغيبة قال: "هو أن تقول لأخيك ما فيه فإن كنت صادقاً فقد اغتبتته، وإن كنت كاذباً فقد بهتته"

Tirmizî, *es-Sünen*, IV, Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla, 329, nu: 1934; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, V, Kitâbü'l-Edeb, 191-192, nu: 4874; Dârimî, *es-Sünen*, II, Kitâbü'r-Rikâk, 695.

⁸³ Mâverdî, *a.g.e.*, V, 335.

84

روي ابن عباس قال: بت ليلة عند رسول الله (ص)، فصلي ركعتين قبل الفجر، ثم خرج إلي الصلوات فقال: "يا ابن عباس ركعتان قبل الفجر أخبار النجوم، وركعتان بعد المغرب أخبار السجود"

el-Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 320. el-Hâkim bu hadis için "*Sahîhu'l-İsnâddır, şeyhân tahrîc etmedi*" değerlendirmesini yapmaktadır.

⁸⁵ Mâverdî, *a.g.e.*, V, 357.

Hureyre, (ö: 58/678), İbn Abbâs (ö: 68/687), Enes b. Mâlik (ö: 93/711) gibi sahâbelerin görüşlerine yer vermektedir. Şimdi bunlara birkaç örnek sunuyoruz:

1- (إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ) “Rabbimiz Allah’tır deyip sonra da dosdoğru yaşayanlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.” (Ahkâf, 46/13) âyetini Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk’in şu sözüyle tefsir etmektedir:

“Sonra Allah’ın, kendilerinin Rabbi olduğu konusunda istikamet sahibidirler.”⁸⁶

2- (أَحْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأُزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ) “(Allah meleklerine emreder:) Zalimleri, onların aynı yoldaki arkadaşlarını ve Allah’tan başka tapmış oldukları putlarını toplayın.” (Saffât, 36/22) âyetindeki haşrolunacak kimselerin yandaşlarını Hz. Ömer’in şu sözüyle tefsir etmektedir:

“Onlar, birbirlerinin benzerleridir. Meselâ; zinâ eden zinâ edenle; içki içen, içki içenle haşrolunur.”⁸⁷

3- (أَمَّنْ هُوَ قَاتِلْتُمْ آتَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْزُرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُو رَحْمَةً رَبِّهِ...) “Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, âhiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcılar gibi) midir?...” (Zümer, 39/9) âyetindeki “kânitün/قائنت” kelimesini İbn Mes’ûd’un şu sözüyle açıklamaktadır:

“O: “el-Mutî/المطيع” itâ’at eden demektir.”⁸⁸

4- (فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنظَرِينَ) “Gök ve yer onların ardından ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi.” (Duhân , 44/29) âyetini açıklarken Hz. Ali’nin şu sözlerine yer vermektedir:

“Yerin ağlaması ‘Kişinin, yeryüzünde namaz kıldığı mekânın ağlaması’ demek; göğün ağlaması ise ‘Kişinin amelinin gökyüzünde yükseldiği yerin ağlaması’ demektir.”⁸⁹

Mâverdî, bu konuyu geniş olarak açıklamaya çalışmıştır: Mücâhid’den gelen bir rivâyette semâ ve arzın bir müminin ölümüne kırk gün boyunca ağladıkları

⁸⁶ Mâverdî, a.g.e., V, 375.

⁸⁷ Mâverdî, a.g.e., V, 43.

⁸⁸ Mâverdî, a.g.e., V, 117.

⁸⁹ Mâverdî, a.g.e., V, 252.

rivâyetine; yerin ve göğün ağlamasının bir hayvan ağlamasına benzetildiği veya göğün ufuklarının kıpkırmızı olduğu görüşüne; daha sonra da, buna bir işaret olarak Hüseyin b. Ali'nin katledilmesinden hemen sonra semânın ufuklarının dört ay boyunca kıpkırmızı kaldığı rivâyetine yer vermiştir. Mâverdî burada Enes b. Mâlik'ten gelen bir hadîse de yer vermektedir: "Resûlüllah (s.a.v.); **'Hiçbir kul yoktur ki, gökte onun için iki kapı olmasın. Bir kapıdan rızkı çıkar, bir kapıdan da amelî girer. O mümin kişi öldüğü zaman onu kaybederler ve ona ağlarlar'** buyurup bu âyeti okudu."⁹⁰ Fakat Mâverdî bu görüşlere yer verdikten sonra ne bir değerlendirme yapmış, ne de kendi tercihini bildirmiştir.⁹¹

Bu konuyu başka kaynaklardan da incelediğimizde müfessirlerin genelinin görüşlerinin yukarıdaki gibi olduğunu gördük. Meselâ Taberî, tefsirinde yaklaşık aynı rivâyetlere yer veriyor. Bu rivâyetlere bakıldığında gökyüzünün ve yeryüzünün ağlamasının ufuklardaki kızarıklık, hayvan sesine benzer bir ağlama sesi, gökteki kapıların kapanması, yeryüzündeki namaz yerinin üzüntüsü ve Resûlüllah (s.a.v.)'a istinâden evinden uzaklarda vefat etmiş, ağlayanı olmayan bir mümin kişiye yerin ve göğün ağlaması gibi unsurların zikredildiğini görmekteyiz.⁹² İbn Kesîr de ilgili âyetin tefsirinde aynı görüşlere yer verir. Fakat Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonraki gökyüzünün kızarmasıyla ilgili -Mâverdî'nin de yer verdiği- rivâyetin hemen ardından sert bir açıklama yapmaktadır: "Bu rivâyetleri .ileri sürenler o kadar ileri gittiler ki; Hüseyin b. Ali'nin katledildiği gün, gûyâ yeryüzündeki her taşın altında kan ıslaklığı varmış, güneş de kıpkırmızı kesilerek gökyüzünden taş yağmıştır. Tabii ki bunların hepsi birer görüştür. Ancak görünen o ki bunlar, durumun ciddiyetini göstermeye çalışan Şîa'nın uydurmaları ve yalanlarıdır. Hüseyin b. Ali'nin büyük bir şahsiyet olduğu bir gerçektir. Ama onların söyleyip uydurdukları şeylerin hiç birisi olmamıştır. Hz. Hüseyin'den daha fazîletli olduğunda kimsenin şüphesi bulunmayan babası Ali b. Ebî Talib de öldürülmüştü. Bu söylenenlerin hiçbirisi o zaman da olmadı. Osman b. Affân zâlimce öldürüldüğünde, Ömer b. Hattâb sabah namazını kılarken mihrabda öldürüldüğünde –ki müslümanlar o zamana kadar böyle bir musîbet görmemişlerdi- bunların söylediklerine benzer şeylerin hiçbirisi olmadı. Hele

⁹⁰

روي يزيد الرقاشي عن أنس بن مالك. قال: قال رسول الله (ص): "ما من مؤمن إلا وله في السماء باب ينزل منه رزقه، و باب يدخل منه كلامه و عمله، فإذا مات فقداه فبكيا عليه"

Tirmizî, *es-Sünen*, V, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, 380, nu: 3255.

⁹¹ Mâverdî, *a.g.e.*, V, 252-253.

⁹² Taberî, *Tefsîr*, XXV, 124-126.

hele insanların efendisi Resûlullah (s.a.s.) dünyadan irtihâl ettiğinde onların söylediklerinin hiç birisi oldu mu?! Resûlullah (s.a.v.), oğlu İbrahim öldüğünde güneşin tutulması karşısında insanların 'İbrahim'in ölümünden dolayı güneş tutuldu' sözlerini duyunca onlara namaz kıldırdı. Sonra da şöyle bir konuşma yaptı: "Bir kimsenin ölmesinden veya yaşamasından dolayı güneş tutulmaz."⁹³ Fahreddin er-Râzî (ö: 606/1209) de tefsîrinde yerin ve göğün ağlamasının 'yerdekilerin ve göktekilerin ağlaması' yani insanların ve meleklerin ağlaması olarak nitelenebileceğini söylüyor. Yine Râzî, insanların bir gelenek olarak, tanınmış ve büyük bir kimsenin ölmesi durumunda, onun ölümünden dolayı "dünyanın karması", "güneş ve ayın tutulması", "rüzgâr, gök ve yerin ağlaması" gibi ifâdeler kullanmak sûretiyle yaşanan musibetin büyüklüğünü kasedtiklerine dikkat çekiyor. Dolayısıyla âyetteki ifâdelerin Firavn ve adamları için bir istihzâ niteliği taşıdığını vurguluyor.⁹⁴

Bizce de; Süleyman Ateş'in, tefsîrinde belirttiği gibi⁹⁵ yerin ve göğün ağladığını ifâde eden hadîslerin⁹⁶ sağlam olmadığını söylemek mümkündür. Gök ve yer bir kimsenin ne ölmesine ağlar, ne de doğmasına sevinir. O zaman kâinatın düzeni bozulur. Nitekim Resûlullah (s.a.v.)'in oğlu İbrahim öldüğü zaman güneş tutulmuştu. İnsanlar bunu İbrahim'in ölmesine bağladılar. Ama Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu doğru bulmadı.⁹⁷ Ayette de halkın kullandığı üslûp ile Firavn ve adamlarının değersizliği anlatılmak istenmiştir. Yani ayet bunların, öyle sanıldığı gibi, arkalarından yerin göğün ağlayacağı türden insanlar olmadığını göstermiştir.⁹⁸

5- (وما صاحبكم بمجنون * ولقد رآه بالأفق المبين) "Arkadaşınız (Muhammed)de mecnûn değildir. Andolsun ki, onu (Cebrâil'i) apaçık ufukta görmüştür." (Tekvîr, 81/22-23) âyetlerinde geçen Cebrâil'in apaçık ufukta görülmesinin mâhiyetini birkaç sahâbenin sözleriyle şu şekilde açıklamaktadır:

"Muhammed (s.a.s.)'in gördüğü kimse hakkında iki görüş vardır:

⁹³ Buhârî, *es-Sahîh*, II, Kitâbü'l-Küsûf, 27-30; Müslim, *es-Sahîh*, I, Kitâbü'l-Küsûf, 619; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 109; Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 240-241.

⁹⁴ Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1209), *Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahran, ts., XXVII, 236-237; Krş. *Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, (Trc. Suat Yıldırım ve Arkadaşları), Akçağ Yayınları, Ankara, 1991, IX, 580.

⁹⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991, VIII, 308-309.

⁹⁶ Tirmizî, *es-Sünen*, IV, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an, 380, nu:3255. Tirmizî bu hadîsi garîb hadîs olarak nitelmiştir. Ayrıca da Musa b. Ubeyde ve Yezîd er-Rukkâşî'nin bu hadîsi zayıf saydıklarını belirtmiştir.

⁹⁷ Bkz. 93. dipnottaki kaynaklar.

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. Ateş, *a.g.e.*, aynı yer.

Birincisi: İbn Mes'ûd'a göre; o, apaçık ufukta Rabbini görmüştür.

İkincisi: Apaçık ufukta gerçek şekliyle Cebrâil'i görmüştür. Bu konuda da iki görüş vardır:

Birincisi: İbn Abbâs ve Aişe'ye göre; o, Cebrâil'i gözüyle gördü.

İkincisi: Ebû Zerr'e göre; o, Cebrâil'i gözüyle değil de kalbi ile gördü.⁹⁹

D- Kur'ân'ın Tâbiîn Sözü İle Tefsiri

Mâverdî'nin, âyetleri tefsir ederken başvurduğu kaynaklardan biri de tabiînin sözcüğüdür. Çünkü tabiîn nesli, sahâbeye yakın idi. Kur'ân'ı onlardan en iyi şekilde öğrenmişlerdi. Tabiîn nesli, İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılması neticesinde, değişik kültür ve dinlerdeki insanların müslüman olması ile ortaya çıkan bir nesildir. Mâverdî de bu önemli şahısların sözlerine mürâcaat etmeyi ihmal etmemiştir. Mâverdî'nin, tâbiînden, daha çok şu şahısların sözlerine yer verdiğini görmekteyiz: Saîd b. Cübeyr (ö: 95/713), Mücâhid b. Cebr (ö: 104/722), Tâvus (ö: 106/724), İkrime (ö: 107/725), Hasan el-Basrî (ö: 110/728), Atâ b. Ebî Rebah (ö: 114/732), Katâde b. Diâme, (ö: 118/735), es-Süddî (ö: 127/744) gibi şahıslardır. Şimdi Mâverdî'nin, bu şahısların görüşleri ile yaptığı tefsirlere örnekler vermek istiyoruz:

1- (من كان يظن أن لن ينصره الله في الدنيا والآخرة...) "Her kim, Allah'ın, dünya ve âhirette ona (Resûlüne) asla yardım etmeyeceğini zannetmekte ise..." (Hac, 92/15) âyetindeki yardım etmenin mâhiyetini Mücâhid'in şu sözü ile açıklığa kavuşturmuştur:

"Buradaki 'yardım': 'rızk' manasındadır."¹⁰⁰

2- (لقد خلقنا الإنسان في أحسن تقويم) "Gerçekten biz insanı en güzel biçimde yarattık." (Tin, 95/4) âyetindeki en güzel biçimde yaratmakla ilgili olarak tâbiîn görüşlerine yer vererek açıklamada bulunuyor:

"Bu, İkrime'ye göre 'gençlikte ve kuvvette en güzel biçimde yarattık' demektir."¹⁰¹

⁹⁹ Mâverdî, a.g.e., VI, 218.

¹⁰⁰ Mâverdî, a.g.e., IV, 11.

¹⁰¹ Mâverdî, a.g.e., VI, 302.

3- (أَفَى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمْ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولَهُ...) “Kalplerinde bir hastalık mı var; yoksa şüphe içinde midirler, yahut Allah ve Resûlünün kendilerine zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar?...” (Nûr, 24/50) âyetinde geçen kalplerdeki hastalıkla ilgili olarak Hasan el-Basrî ve Katâde'nin sözlerine yer vermektedir:

“Kalplerdeki hastalık hakkında iki görüş vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî'ye göre 'şirk' demektir.

İkincisi: Katâde'ye göre 'nifâk' demektir.”¹⁰²

4- (لَنْ تَلْبُؤُوا الْبِرَّ حَتَّى تَنْفُقُوا مِمَّا تَحِبُّونَ ...) “Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça 'iyi' ye ulaşamazsınız...” (Al-i İmrân, 3/92) âyetinde geçen 'iyi' ile neyin kastedildiğini tâbiinden Süddî'nin sözünü rivâyet ederek şu şekilde açıklamaktadır:

“Süddî'ye göre; “el-birr/البر” demek; “cennet/الجنة” demektir.”¹⁰³

“Mücâhid'e göre; yardım etmek, 'rızk vermek' demektir.”¹⁰⁴

5- (...ووظهر بيتي للطائفين والقائمين والركع السجود) “...Tavaf edenler, ayakta ibadet edenler, rükû ve secdeye varanlar için evimi temiz tut.” (Hac, 22/26) âyetindeki 'tavaf edenleri' Atâ ve Katâde'nin sözleriyle tefsîr etmektedir:

“Bu konuda iki rivâyet söz konusudur:

Birincisi: Atâ'ya göre 'namazda ayakta duranlar' demektir.

İkincisi: Katâde'ye göre 'Mekke'de ikâmet edenler' demektir.”¹⁰⁵

E- Nüzûl Sebebi

Yüce Allah, Kur'ân âyetlerinin çoğunu bir sebebe bağlı olmaksızın; bir kısmını ise bir takım sebeplere bağlı olarak indirmiştir. Âyetlerin veya sûrelerin nüzûl sebeplerini bilmenin çok önemli olduğu herkesçe açıktır. Zaten tefsîr sahasında sahâbeyi yücelten en önemli etkenlerden birisi de esbâb-ı nüzûle şâhit olmaları ve onu çok iyi bilmeleridir. Elbette ki, İlâhî mesajın doğru bir şekilde anlaşılması, sadece sebab-i nüzûlün bilinmesine bağlı değildir. Ama bu konuyu iyice bilmeden de

¹⁰² Mâverdî, a.g.e., IV, 116.

¹⁰³ Mâverdî, a.g.e., I, 409.

¹⁰⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 11.

¹⁰⁵ Mâverdî, a.g.e., IV, 17.

âyetleri tefsîre kalkışmak doğru değildir. Kanaatimizce bu konuda önemli olan, hükümlerle sebepler arasındaki münâsebeti kurabilmektir.

Mâverdî de tefsîrinde âyetlerin nüzûlünün arkasındaki sebeplere zaman zaman değinmekle beraber, hiç bir zaman sebep-i nüzûl'ü bir problem olarak ele alıp metotlu bir şekilde incelediği görülmemektedir. Tefsîrin mukaddimesini incelerken, Mâverdî'nin bir usûl konusu olarak "Esbâb-ı Nüzûl" konusu üzerinde durmadığını gördük. Altı ciltlik tefsîrin içinde de bu konuyu özel olarak ele alıp işlememiştir. Yani bu konu hakkında neler düşündüğünü kendi ifadelerinden anlama imkânından mahrum bulunuyoruz. Dolayısıyla, bazen, yeri geldikçe âyetlerin nüzûl sebeplerini belirtmiştir. Ama her âyet için mutlaka bir nüzûl sebebi bulmaya çalışmamıştır. Mâverdî'nin, bazı âyetler için bir sebep; bazıları için de birden çok sebep saydığı olmuştur. Bazı durumlarda, önce âyeti açıklamış; sonra nüzûl sebebini zikretmiştir. Bazı durumlarda da tersini uygulamıştır. En çok üzerinde durduğu hususlardan birisi de, âyetin hangi şahıs veya şahıslar hakkında nâzil olduğu konusudur. Biz de konuyu, bu başlıklar çerçevesinde örneklendirmeye çalışacağız. Mâverdî, sebep-i nüzûl'e yer verirken çoğunlukla aşağıdaki kalıpları kullanmaktadır:

سبب نزولها...	(Bu âyetin nüzûl sebebi...)
فنزلت هذه الآية...	(... Sonra, bu âyet nâzil oldu.)
فأنزل الله تعالى ذكره...	(... Ve Allah Taâla âyetini indirdi.)
أنها نزلت في...	(... Bu âyetin ... hakkında nâzil olduğu rivâyet edildi.)
واختلف فيمن نزلت فيه هذه الآية...	(Bu âyetin kim hakkında indiği konusunda ihtilâf edildi.)
أنها نزلت حين...	(Bu âyet ...dığı zaman nâzil oldu.)
قيل نزلت هذه الآية في...	(Bu âyetin ...hakkında nâzil olduğu söylendi.)
فأنزل الله هذه تكذيبا لهم...	(... Ve Allah onları tekzîb etmek için bu âyeti indirdi.)
لأن سبب نزولها أن...	(... (Falanca kişi), bu âyetin nüzûl sebebinin ... olduğunu zikretti.)

1- Bir Âyet İçin Bir Tek Sebep Belirtme

1- (ود كثير من أهل الكتاب لو يردونكم من بعد إيمانكم كفارا حسدا من عند أنفسهم من بعد ما تبين لهم 1- (Ehl-i kitaptan çoğu, hakikat kendilerine apaçık belli olduktan sonra, sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü, sizi imanınızdan vazgeçirip küfre

döndürmek istediler...” (Bakara, 2/109) âyetinin nüzûl sebebi ile ilgili tek bir rivâyete yer verir.

“Bu âyetin nüzûl sebebi şudur: Rivâyet edildiğine göre; içlerinde Finhâs ve Zeyd b. Kays’ın da bulunduğu bir grup Yahudi, Huzeyfe ve Ammâr’ı kendi dinlerine dâvet ettiler. ‘Biz sizden daha doğru yoldayız.’ dediler. Ammâr onlara: ‘Size göre ahdinden dönmek nasıl bir şeydir?’ deyince, onlar da: ‘Ağır bir şeydir’ dediler. Ammâr da: ‘İşte ben, Muhammed’i asla inkâr etmeyeceğime, onun dininden başkasına uymayacağıma dair Allah’a söz verdim’ dedi. Yahudiler bu sefer de: ‘Peki, ya Ammar sözünden vaz geçer ve doğru yoldan yüz çevirirse, sen nasıl davranırsın ey Huzeyfe!?’ dediler. Huzeyfe’den ‘Rabbim Allah, peygamberim Muhammed, rehberim Kur’ân’dır. Rabbim’e itâ’at ederim, peygamberime uyarım ve Rabbimin kitabına göre amel ederim.’ cevabını alınca çok şaşırıldılar ve: ‘Gerçekten sizin kalbinize Muhammed sevgisi içirilmiş’ dediler. Allah Teâlâ da hemen bu âyeti indirdi.”¹⁰⁶

2- (فإذا قضيت مناسككم فانكروا الله كذركم آباءكم أو أشد ذكرا...) “Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah’ı anın...” (Bakara, 2/200) âyetinin nüzûl sebebini zikrederken Mücâhid ve Katâde’den bir rivâyete yer vererek iniş sebebini şu olayla açıklar:

“Onlar, haclarını bitirdikten sonra traşlı olarak Mina’da oturup babalarının menkıbeleriyile övünürlerdi. Allah da bu âyeti indirdi.”¹⁰⁷

3- (ولا تتمنوا ما فضل الله به بعضكم على بعض للرجال نصيب مما اكتسبوا وللنساء نصيب مما اكتسبن) “Allah’ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin. Erkeklerin de kazandıklarından nasipleri var, kadınların da kazandıklarından nasipleri var. Allah’ın lütfunu isteyin, şüphesiz Allah her şeyi bilir.” (Nisâ, 4/32) âyetinin nüzûl sebebini anlatırken şu rivâyete yer verir:

“Bu âyet, erkeklerin fazîletlerini ve mallarını temennî eden kadınlar hakkında nâzil olmuştur. Bu görüş çok meşhûrdur. İkrime bu âyetin Ümmü Seleme Binti Ebî Ümeyye b. el-Muğîre hakkında indiğini söyledi. İbn Ebî Necîh de Mücâhid’den, o da Ümmü Seleme’den rivâyet ettiğine göre; Ümmü Seleme: ‘Ey Allah’ın Resûlü! Siz

¹⁰⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 172-173.

¹⁰⁷ Mâverdî, a.g.e., I, 262.

erkekler savaşıyorsunuz ama biz savaşmıyoruz. Dahası, mîrasın yarısını alıyoruz...’ dedim ve bu âyet nâzil oluverdi.¹⁰⁸ demiştir.”¹⁰⁹

(كل غير الله أبعي ربا وهو رب كل شيء ولا تكسب كل نفس إلا عليها ولا تزد وازدة وزر أخري ثم إلي 4-
“De ki: Allah her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mı arayacağım? Herkesin kazanacağı yalnız kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez. Sonunda dönüşünüz Rabbinizedir. Ve O, uyumsuzluğa düştüğünüz gerçeği size haber verecektir.” (En’âm/6, 164) âyetinin iniş sebebini şu rivâyetle açıklığı kavuşturmaktadır:

“Kureyş kâfirleri Resûlüllah (s.a.s.)’ı Lât ve Uzzâ’ya ibâdet etmesi için atalarının dinine davet ederek ‘Ey Muhammed! Eğer putlara ibadet etmek bir günahsa, o günah sana değil bizedir’ dediler ve bu âyet nâzil oldu.¹¹⁰

(وقالوا ما هي إلا حيلتنا الدنيا نموت ونحيا وما يهلكنا إلا الدهر وما لهم بذلك من علم إن هم إلا 5-
“Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar.” (Câsiye, 45/24) âyetinin nüzûl sebebini açıklarken şu rivâyete yer vermektedir:

“Ebû Hureyre, Câhiliyye dönemi halkının ‘Bizi ancak gece ve gündüz helâk eder. Bizi helâk eden öldürür ve diriltir’ dediğini rivâyet etmektedir.¹¹¹

Yukarıda örneklerini sunduğumuz âyetlerin sebeb-i nüzûllerini zikreden Mâverdî, sadece bir rivâyetle açıklamaya çalışmıştır. Tefsîrin tamamında, bu türden örnekleri fazlaca bulmak mümkündür. Biz sadece bir kısmını burada zikrettik.

2- Bir Âyet İçin Birden Fazla Sebep Belirtme

1- (ولله المشرق والمغرب فلئما تولوا فثم وجه الله إن الله واسع عليم) “Doğu da Allah’ındır batı da. Allah’ın yüzü (zâtı) oradadır. Şüphesiz Allah’(ın rahmeti ve nimeti)

¹⁰⁸

روي ابن أبي نجیح عن مجاهد عن أم سلمة قالت: قلت يا رسول الله تغزوا الرجال ولا تغزوا، وإنما لنا نصف الميراث

Tirmizî, *es-Sünen*, V, Kitâbü Tefsîri’l-Kur’ân, 237, nu: 2948; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 322; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 305-306. el-Hâkim, hadîsi “Şeyhânın şartlarına göre sahihu’l-İsnâddir” şeklinde değerlendirmektedir.

¹⁰⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, I, 47A.

¹¹⁰ Mâverdî, *a.g.e.*, II, 196.

¹¹¹ Mâverdî, *a.g.e.*, V, 266.

geniştir, O her şeyi bilendir.” (Bakara, 2/115) âyetinin nüzûl sebebini zikrederken birden fazla, yani altı tane sebep zikretmektedir:

“Birincisi: İbn Abbâs’a göre, Resûlüllah (s.a.s.) hicretten onaltı veya onyediy ay sonra, namazını kılariken Beyt-i Makdîs’e yöneliyordu. Yahûdiler ‘Muhammed ve arkadaşları kiblelerinin neresi olduğunu şaşırıldılar da doğruyu bizden öğrendiler’ deyince, Yüce Allah Kâbe’ye yönelmelerini emretti. Fakat Yahûdiler yine ileri geri konuşunca Allah Teâlâ bu âyeti indirdi.

İkincisi: Katâde ve İbn Zeyd’e göre, bu âyet kibleye yönelmenin farz oluşundan önce inmiştir. Müslümanlara o zaman doğuda ve batıda diledikleri yöne yönelmeleri serbest idi.

Üçüncüsü: İbn Ömer’e göre, bu âyet, seyir halinde dilediği yöne dönen ve doğuya mı yoksa batıya mı döndüğüne endişesi bulunan kişilerin nafîle namazları hakkında inmiştir. Saîd b. Cübeyr de İbn Ömer’den rivâyet etti ki: Bu âyet nâzil olunca bunun, ‘sefer halinde nafîle namaz kılariken bineğin seni hangi tarafa döndürürse’ diye anlamanın daha doğru olacağını belirtti. Çünkü bir defasında Resûlüllah (s.a.s.) Mekke’den ayrıldığında bineğinin üzerinde nafîle namaz kılıyordu ve başı Medîne tarafını işaret ediyordu.¹¹²

Dördüncüsü: Bu âyet kibleyi bilmeyerek ne tarafa döndüğünü tam kestiremeyen ve çeşitli yönleri doğru namazlarını kılan kimseler hakkında nâzil olmuştur. Asım b. Abdillâh rivâyet ediyor: Biz karanlık bir gecede Resûlüllah (s.a.s.) ile beraberdik. Bir yere geldik. Bir adam taşları aldı ve içinde namaz kılınabilecek bir mescid yaptı. Sabah olunca bir de baktık ki, kibleden başka yöne dönerek namaz kılmışız. ‘Yâ Resûlallah! Biz bu gece kibleden başka bir yöne dönerek namaz kılmışız.’ dedik ve Allah Teâlâ da hemen bu âyeti indirdi.¹¹³

112

روي سعيد بن جبیر عنه أنه قال: ...كان رسول الله (ص) إذا رجع من مكة يصلي علي راحلته تطوعا، يومئ برأسه نحو المدينة.

Tirmizî, *es-Sünen*, V, Kitâbü Tefsiri'l-Kur’ân, 205, nu: 2958; Nesâî, *es-Sünen*, I, Kitâbü’s-Salât, 244. Farklı senedlerle ve farklı lâfızlarla rivâyet edilmektedir.

113

روي عاصم بن عبدالله، عن عبدالله بن عامر بن ربيعة، عن أبيه قال: كنا مع رسول الله (ص) في ليلة مظلمة، فنزلنا منزلا، فجعل الرجل يأخذ الأحجار، فيعمل مسجدا يصلي فيه، فلما أصبحنا إذا نحن إلي غير القبلة، فقلنا: يارسول الله لقد صلينا ليلتنا هذه إلي غير القبلة، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

Beşincisi: Bu âyet Necâşi hakkında nâzil olmuştur. Ebû Katâde'nin rivâyet ettiğine göre Resûlüllah (s.a.s.) “ **‘Kardeşiniz Necâşi ölmüştür. Onun namazını kılınız’** buyurdu. Onlar da **‘Biz, müslüman olmayan birisinin namazını mı kılacağız?’** dediklerinde, Resûlüllah (s.a.s.) **وما أنزل إليكم وما أنزل إليهم خاشعين لله لا يشترون بآيات الله ثمنا قليلا أولئك لهم أجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون** “Ehl-i kitaptan öyleleri var ki hem size indirilene, hem de kendilerine indirilene tam bir samimiyetle ve Allah’a boyun eğerek iman ederler. Allah’ın âyetlerini az bir paraya satmazlar. İşte onlar için Rableri katında ecirleri vardır. Şüphesiz Allah hesabı çabuk olandır.” (Al-i İmrân, 3/199) âyetinin nâzil olduğunu söyledi. Ashab da bu defa ‘Ama Necâşi kibleye yönelerek namaz kılmıyordu ki’ deyince işte bu istikbâl-i kible âyeti nâzil oldu.¹¹⁴

Altıncısı: (وقال ربكم ادعوني أستجب لكم إن الذين يستكبرون عن عبادتي سيخلفون جهنم داخرين) “Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana duâ edin, kabul edeyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak cehenneme gireceklerdir.” (Mü’min, 40/60) âyeti indiğinde ashâb ‘Nereye dönerek duâ edelim?’ endişesini dile getirdiler ve Bakara Sûresi’nin yüz on beşinci âyeti nâzil oldu.¹¹⁵

2- (يا أيها الذين آمنوا كونوا قوامين لله شهداء بالقسط ولا يجرمنكم شنآن قوم على ألا تعجلوا إعلوا هو) “Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış) tır. Allah’a isyandan sakının. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir.” (Mâide, 5/8) âyetinin nüzûlüne üç sebep zikretmektedir:

“Bu âyet Resûlüllah (s.a.s.) hakkında inmiştir. Ama müfessirler bu âyetin sebep-i nüzûlü hakkında iki rivâyet zikretmişlerdir:

Tirmizî, **es-Sünen**, II, Kitâbü’s-Salât, 176, nu: 345; Tirmizî, **es-Sünen**, V, Kitâbü Tefsiri’l-Kur’ân, 25, nu: 2957.

114

روي أبو قتادة أن النبي (ص) قال: “إن أخاكم النجشي قد مات فصلوا عليه” قالوا نصلّي علي رجل ليس بمسلم، فنزلت: (وإن من أهل الكتاب....) قالوا: فإنه كان لا يصلّي إلي القبلة، فأنزل الله تعالى: (و الله المشرق والمغرب...) (المشرق والمغرب...)

Tirmizî, **es-Sünen**, III, Kitâbü’l-Cenâiz, 357, nu: 1039; Nesâî, **es-Sünen**, IV, Kitâbü’l-Cenâiz, 69-70; İbn Mâce, **es-Sünen**, I, Kitâbü’l-Cenâiz, 490-491, nu: 1354-1358; Heysemî, **Mecma’**, III, Kitâbü’l-Cenâiz, 38-39. Tirmizî, hadîsi “hasen sahîh” olarak değerlendirir. Hasen sahîh “*Senedleri çoğalıp sahîh derecesine ulaşan hadîs*” anlamına gelir. Bkz. Abdullah Aydın, a.g.e., s. 68.

¹¹⁵ Mâverdî, a.g.e., I, 175-177.

Hız. Aişe, Resûlüllah (s.a.s.)'ın bu âyet inmeden önce korunduğunu ve bu âyet indikten sonra saklandığı yerden başını çıkarıp 'Ey insanlar! Dağılın, beni Allah koruyor.'¹¹⁸ dediğini rivâyet eder.¹¹⁹

(ملجعل الله لرجل من كلين في جوفه وملجعل أزواجكم التي تظاهرون منهن أمهاتكم وملجعل أدعياءكم 4-
"Allah bir adamın içinde iki kalp yaratmadığı gibi, zihâr yaptığınız eşlerinizi de analarınız yerinde tutmadı ve evlâtlıklarınızı da öz oğullarınız olarak tanımadı. Bunlar sizin ağızlarınıza geliveren sözlerden ibarettir. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola O eriştirir." (Ahzâb, 33/4) âyetinin nüzûlü ile ilgili olarak altı görüş zikreder.

"Birincisi: İbn Abbâs'a göre; Nebî (a.s.) birgün bir namaz kıldı ve namaz kılarken küçük bir yanığı vukû buldu. O anda orada nebî (a.s.) ile beraber namaz kılmakta olan münafıklar 'Muhammed'in iki kalbi var. Birisi sizinle beraber olan kalbi, diğeri de onlarla olan kalbi' dediler. Allah Teâlâ da münafıkları tekzîb etmek için hemen bu âyeti indirdi.¹²⁰ Bu durumda mana '*Allah bir adam için iki beden yaratmadı.*' şeklinde olur.

İkincisi: Mücâhid'e göre; Kureyş müşriklerinden Benî Fihri kabîlesinden bir adam 'Benim içimde iki kalp var. Her birisi ile aklederim. Benim aklım Muhammed'in aklından daha üstündür' dedi. Hemen bu âyet nâzil oldu. Bu durumda mana '*Allah bir kişi için iki kalp yaratmadı.*' demek olur.

Üçüncüsü: Süddî'ye göre; Cümah oğullarından Ebû Ma'mer diye bilinen Cemîl b. Ma'mer, insanların, hafızası en kuvvetli olanı idi. Büyük bir anlayış ve deha sahibi idi. Kureyşliler onun hakkında 'Bu Cemil, hafızası ne kuvvetli bir adam, şüphesiz o bir tek kalp ile bu hafızaya sahip değildir. Onun herhalde iki kalbi var.'

118

روت عائشة أن النبي (ص) كان يحرس حتى نزلت هذه الآية (والله يعصمك ...) فأخرج النبي (ص) رأسه من القبة وقال: يا أيها الناس انصرفوا فقد عصمني الله.

Tirmizî, *Sünen*, V, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, 51, nu: 3046'da rivâyet edilen hadîs "garîb hadîs" olarak değerlendirilirken; el-Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 313'te rivâyet edilir ve "sahîhu'l-isnâd" olarak değerlendirilir.

¹¹⁹ Mâverdî, *a.g.e.*, II, 53-54.

120

قال ابن عباس أن النبي (ص) قام يوماً يصلي فخطر خطرة فقال المنافقون الذين يصلون معه إن له قلباً معكم وقلبا معهم فأنزل الله هذه الآية تكنيها لهم.

Tirmizî, *Sünen*, V, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, 348, nu: 3199. Hadîs İbn Abbâs kanalıyla rivâyet edilir ve "hasen hadîs" olarak değerlendirilmektedir.

diyorlardı. Bedir günü mağlup olduklarında, bir elinde ayakkabısının biri, diğeri de bir ayağında ortalıktan kayboldu. Ebû Süfyan deniz kenarında ona rastladı. Bedir mağlubiyetini Cemîl'e haber verdi. Kabîlesinin ileri gelenlerinden katledilenlerin isimlerini de söyleyince, şöyle dedi: 'Muhakkak ki, sen aklını yitirmişsin. Bu ne hal böyle?!.. Bir ayakkabın elinde, bir ayakkabın ayağında". Cemîl de şöyle dedi: "Ben de ayakkabılarımı ayağımda zannediyordum." Böylece bu âyet nâzil oldu. Bu durumda mana '*Allah bir kişi için iki anlayış yaratmadı.*' şeklinde olur.

Dördüncüsü: Hasan el-Basrî'ye göre; adamın biri 'Benim iki nefsim var. Birisi bana emrediyor, birisi de beni yasaklıyor.' diyordu. Sonra bu âyet indi. Bu durumda mana '*Allah bir kişi için iki nefis yaratmadı.*' şeklinde olur.

Beşincisi: Mukâtil b. Hayyân'a göre; Resûlullah (s.a.s.), Zeyd b. Hârise'yi evlât edindiğinde Allah bir açıklama getirdi. Bu evlât edinme yasaklanınca da çocuğu olduğuna dair iddia engellenmiş oldu. Bu âyet bu olay üzerine indi. Bir kimsenin iki ailesi olamayacağını bildirdi. Böylece Zeyd b. Hârise'nin ve Muhammed (s.a.s.)'in iki ailesi de olamayacağını bildirdi. Bu âyette Şâfiî mezhebinin evlât edinmeyi yasaklamasına delil vardır. Bu durumda mana '*Allah bir kişi için iki aile yaratmadı.*' şeklinde olacaktır.

Altıncısı: Nakkâş'a göre; bir adamın hem bize inanan, hem de bizi inkâr eden bir kalbi olmaz. Çünkü îmân ve küfür aynı kalpte bir arada bulunamaz. Bu durumda mana '*Allah bir kişi için iki dîn yaratmadı.*' şeklinde olur.¹²¹

3- Âyetin Kim Veya Kimler Hakkında Nâzil Olduğunu Belirtme

1- (ومن الناس من يعجبك قوله في الحياة الدنيا ويشهد الله على ما في قلبه وهو ألد الخصم)
"İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır." (Bakara, 2/204) âyetinin kim hangi indiğini şu şekilde anlatmaktadır:

"Bu âyetle kimin kastedildiğini iki rivâyetle açıklayabiliriz:

Birincisi: İbn Abbâs ve Hasan el-Basrî'ye göre; bu âyetle münafıkların bir özelliği anlatılmıştır.

İkincisi: Süddî'ye göre; bu âyet Ahnes b. Şûrayk hakkında nâzil olmuştur."¹²²

¹²¹ Örneklerin hepsi için bkz. Mâverdî, a.g.e., IV, 370-371.

¹²² Mâverdî, a.g.e., I, 266.

2- (والذين يؤمنون بالمؤمنين والمومنات بغير ما اكتسبوا فقد احتملوا بهتانا وإثما مبينا) “Mümin erkeklere ve mümin kadınlara, yapmadıkları bir şeyden dolayı eziyet edenler, şüphesiz bir iffira ve apaçık bir günah yüklenmişlerdir.” (Ahzâb, 33/58) âyetindeki eziyete uğrayan mümin erkekler ve mümin kadınlar şu rivâyetlerle açıklanmaktadır:

“Bu âyetin kim hakkında indiği ile ilgili üç görüş vardır:

Birincisi: Bu âyet Kelbî'ye göre; zina edenler hakkında inmiştir. Çünkü onlar yolda yürürken bir kadın gördüklerinde ona kaş göz işareti ediyorlardı.

İkincisi: Bu âyet Mukâtil ve Nakkâş'a göre; Ali (r.a.)'ye eziyet eden ve onu yalancılıkla suçlayan bir topluluk hakkında inmiştir.

Üçüncüsü: Dahhâk'a göre; bu âyet, Hz. Aişe ve Safvân b. Muattal hakkında ifk hadisesiyle ilgili olarak nâzil olmuştur.”¹²³

(الله ملك السموات والأرض يخلق ما يشاء يهب لمن يشاء إناثا ويهب لمن يشاء الذكور * أو يزوجهم 3- “Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır. Dilediğini yaratır; dilediğine kız çocukları, dilediğine de erkek çocukları bahşeder. Yahut onları, hem erkek hem de kız çocukları olmak üzere çift verir. Dilediğini de kısır kılar. O, her şeyi bilendir, her şeye gücü yetendir.” (Şûrâ, 42/49-50) âyetinin nüzûlü ile ilgili olarak şu rivâyetlere yer verilmektedir:

“Nakkâş'ın anlattığına göre bu âyet, hükmü umûmî olmakla beraber, peygamberler hakkında nâzil olmuş bir âyettir. Ömeğin Allah, Lût peygambere hep kız evlât; İbrahim peygambere hep erkek evlât; İsmail ve İshâk peygamberlere hem erkek hem kız evlâtlar bahşederken İsa ve Yahya peygamberleri de kısır bırakmış, onlara hiç çocuk vermemiştir.”¹²⁴

4- (ولقد خلقنا السموات والأرض وما بينهما في ستة أيام وما مسنا من لغوب) “Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi.” (Zâriyât, 51/38) âyetinin kimler hakkında nâzil olduğu şu şekilde açıklanmaktadır:

¹²³ Mâverdî, a.g.e., IV, 423.

¹²⁴ Mâverdî, a.g.e., V, 211.

“Katâde ve Kelbî'ye göre; bu âyet, Medine yahudileri hakkında nâzil olmuştur. Onların iddialarına göre Allah, gökleri ve yeri yaratmaya pazar günü başlamış, cuma günü bitirmiştir. Sonra cumartesi günü istirahata çekilmiştir. Bu yüzden yahudiler de cumartesi gününü dinlenmeye ayırdılar. İşte Allah onların söz konusu iddialarını yalanlamak için bu âyeti indirmiştir.”¹²⁵

5- (فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره * ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره) “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı kötülük yapmışsa onu (karşılığını) görür.” (Zilzâl, 99/7-8) âyetinin kimler hakkında nâzil olduğu şu şekilde anlatılmaktadır:

“Mukâtîl b. Süleyman'ın anlattığına göre; bu âyetin nüzûl sebebi olarak şunu anlatmak mümkündür: Medine'de bakışları ile, kaş göz işaretleri ile, gıybet ederek veya dokunmak sûretiyle küçük günahları işlemekten sakınmayan insanlar vardı. 'Allah'ın azabı büyük günahlardır.' diyorlardı. Yine, çoğalmayı, evlenmeyi ve nesil sahibi olmayı oldukça sınırlı tutan ve ailesine iyilikte bulunmayan bir grup daha vardı. Onlar da 'Biz onları seviyoruz, onlara verdiklerimizle mükafatlandırırız.' diyorlardı. Allah da bu âyeti indirdi.”¹²⁶

6- Bu konuya örnek olarak şu rivâyeti de gösterebiliriz:

“Cübeyr'in Dahhâk'ten rivâyet ettiğine göre İbn Abbâs şöyle demiştir: “Ebû Cehil hakkında seksen dört âyet, Velîd b. el-Muğîre hakkında dört âyet ve Nadr b. el-Hâris hakkında otuz iki âyet indirilmiştir.”¹²⁷ Mâverdî, böyle bir rivâyete yer vermiş ama, tefsîrin muhakkiki Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm hemen bir dipnotta “Böyle bir rivâyet doğru değildir, Cübeyr de metrûktur.” diyerek bu bilgiyi eleştirmiştir.

4- Nüzûl Zamanını Belirtme

Nüzûl zamanı derken, herhangi bir âyet veya âyetlerin, herhangi bir sûre veya sûrelerin vahyin hangi döneminde indiğini, kısaca Mekkî veya Medenî olduklarının tespit edilmesini belirtmeyi amaçlıyoruz. Mâverdî, tefsîrinde bu konuya birkaç şekilde yer vermektedir. Birincisi, her sûrenin başında o sûrenin kimlik bilgileri gibi değerlendirebileceğimiz bazı bilgileri sunarken, sûrenin tamamının veya bir

¹²⁵ Mâverdî, a.g.e., V, 356.

¹²⁶ Mâverdî, a.g.e., VI, 321.

¹²⁷ Mâverdî, a.g.e., VI, 309.

bölümünün Mekkî ya da Medenî olduğunu ve buna karşı çıkanların görüşlerini kısaca belirtmektedir. Bu konuyu, çalışmamızın ikinci bölümünde “Sûreye Giriş” başlığı altında incelediğimizden burada üzerinde durmayacağız. Mâverdî'nin nüzûl zamanını belirtme metotlarından ikincisi: Bir tek rivâyete rastladığımız bu konuda müellif bütün sûreleri tek tek sayarak Mekkî yada Medenî olduklarını belirtmiştir. Şimdi önce bu rivâyete nasıl yer verdiğini aktarıp, ondan sonra üçüncü şekle geçmek istiyoruz:

“Çoğu ulemânın görüşüne göre; bu sûre (Alak Sûresi) Resûlüllah (s.a.s.)'a inen ilk sûredir. Sûrelerin Mekke'de veya Medîne'de tertîbi konusunda değişik görüşler vardır. Bu görüşlerden doğruya en yakın olanı Adem b. Ebî Ünâs'ın Ebî Şeybe Şuayb b. Zürayk'tan, onun da Atâ el-Horasânî'den rivâyet ettiği bir sözdür. Atâ el-Horasânî bu rivâyette şöyle demiştir: Kur'ân'dan her şeyin Mekke'de mi yoksa Medîne'de mi nâzil olduğu bize tek tek ulaşmıştır. Bize ulaşan bilgiler içerisinde ilk inen sûre İkra'dır.¹²⁸ Sonra Nûn ve'l-Kalem, el-Müzzemmil, el-Müddesir, Tebbet, İzâ'ş-Şemsü Küvvirat¹²⁹, Sebbihî'sme Rabbike¹³⁰, el-Leyl, el-Fecr, ed-Duhâ, Elem Neşrah¹³¹, el-Asr, el-Adiyât, el-Kevser, Elhâküm¹³², Eraeyte¹³³, el-Kâfirûn, el-Fîl, el-Felak, el-İhlâs, en-Necm, Abese, el-Kadr, Ve'ş-Şemsü¹³⁴, el-Bürûc, et-Tîn, Li-îlâfi¹³⁵, el-Kâri'a, el-Kiyâme, el-Hümeze, el-Mürselât, Kâf, el-Beled, et-Târik, el-Kamer, Sâd, el-A'râf, Kul 'ûhiye¹³⁶, Yâsîn, el-Furkân, el-Melâike¹³⁷, Meryem, Tâhâ, el-Vâki'a, eş-Şuarâ, en-Neml, el-Kasas, Benû İsrâîl, Yûnus, Hûd, Yûsuf, el-Hicr, el-En'âm, es-Sâffât, Lokmân, Sebe', ez-Zümer, el-Mü'min, Hâmîm es-Secde¹³⁸, Ayn Sîn Kâf¹³⁹, ez-Zuhurf, ed-Duhân, el-Câsiye, el-Ahkâf, ez-Zâriyât, el-Ğâşiye, el-Kehf, en-Nahl, Nûh, İbrahîm, el-Enbiyâ, Kad Eflaha¹⁴⁰, es-Secde, et-Tûr, el-Mülk, el-Hâkka, Se'ele Sâilün¹⁴¹, en-Nebe', en-Nâzi'ât, el-İnfitâr, el-İnşikâk, er-Rûm, el-Ankebût, el-Mutaffifin sûreleri inmiştir. Bunlar toplam seksen beş tanedir ve Mekke'de inen sûrelerdir.

¹²⁸ el-Alak Sûresi.

¹²⁹ et-Tekvîr Sûresi.

¹³⁰ el-A'lâ Sûresi.

¹³¹ el-İnşirâh Sûresi.

¹³² et-Tekâsür Sûresi.

¹³³ el-Mâûn Sûresi.

¹³⁴ eş-Şems Sûresi.

¹³⁵ Kureyş Sûresi.

¹³⁶ el-Cinn Sûresi.

¹³⁷ Fâtır Sûresi. (Bkz.: Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 59.)

¹³⁸ Fussilet Sûresi.

¹³⁹ Şûrâ Sûresi.

¹⁴⁰ el-Mü'minûn Sûresi.

¹⁴¹ el-Me'âric Sûresi.

Medîne'de inen sûreler de el-Bakara, sonra el-Enfâl, Al-i İmrân, el-Ahzâb, el-Mümtehine, en-Nisâ, ez-Zelzele¹⁴², el-Hadîd, Muhammed Sûresi, er-Ra'd, er-Rahmân, Hel Etâ¹⁴³, et-Talâk, Lem Yekün¹⁴⁴, el-Haşr, en-Nasr, en-Nûr, el-Hacc, el-Münâfikûn, el-Mücâdele, el-Hucurât, et-Tahrîm, el-Cum'a, es-Saff, el-Feth, el-Mâide, Berâe¹⁴⁵ Sûreleridir. Bunlar da toplam yirmi yedi sûredir ve Medîne'de nâzil olmuşlardır.

Allah, sebebini daha iyi bilir ama her nedense bu sûrelerin içinde el-Fâtiha Sûresi zikredilmedi. İnsanlar sûrelerin nüzûlü hakkında çok çeşitli sözler söylemişlerdir. Ben doğruya en yakın, en net ve en açık olarak bu sözü buldum ve onu zikrettim."¹⁴⁶

Bu rivâyette zikredilen sûrelerin toplam sayısının yüz onbir olduğunu görmekteyiz. el-Fâtiha'yı da Mâverdî kendisi söyledi. O zaman yüz oniki eder. Fakat yine iki sûrenin zikredilmemiş olduğu görülmektedir. Karşılaştırmalarımıza göre et-Tahrîm Sûresi'nden sonra Medîne'de nâzil olan et-Teğâbün Sûresi ile Nâs Sûresi zikredilmemiştir.

Mâverdî'nin nüzûl zamanını belirtmedeki üçüncü metodu, en sık rastladığımız bir şekildir. Biraz sonra örneklerde göreceğimiz gibi Mâverdî, âyetlerin veya sûrenin Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğunu direkt olarak söylemez. Söz konusu vahyin hangi olayla ilgili olarak indiğini, kim hakkında ve nerede nâzil olduğunu zikretmektedir. İlgili ayet veya sûrenin, vahyin hangi dönemine ait olduğunu bulmak da araştırmacıya kalmaktadır. Bunun için de İslâm Tarihi kaynaklarının incelenerek o olayın zamanının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu söylenilenlere birkaç örnek vermek istiyoruz:

وما أرسلنا قبلك من المرسلين إلا إنهم ليأكلون الطعام ويمشون في الأسواق وجعلنا بعضكم لبعض فتنة 1-
(وما أرسلنا قبلك من المرسلين إلا إنهم ليأكلون الطعام ويمشون في الأسواق وكان ريك بصيرا)
(Resûlüm!) Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler de hiç şüphesiz yemek yerler, çarşılarda dolaşırlardı. (Ey insanlar!) Sizin bir kısmınızı diğer bir kısmınıza imtihan (vesilesi) kıldık;

¹⁴² ez-Zilzâl Sûresi.

¹⁴³ el-İnsân Sûresi.

¹⁴⁴ el-Beyyine Sûresi.

¹⁴⁵ et-Tevbe Sûresi.

¹⁴⁶ Mâverdî, a.g.e., VI, 309-310.

(bakalım) sabredecek misiniz? Rabbin her şeyi hakkıyla görmektedir.” (Furkân, 25/20) âyeti tefsir edilirken nüzûl zamanıyla ilgili olarak şunlar söylenmektedir:

“Nakkâş’ın anlattığına göre; bu âyet Ebû Zerr el-Ğifârî, Ammâr, Suheyb, Bilâl, Ammâr b. Führeyre, Ebû Huzeyfe’nin mevlâsı Sâlim ve diğer fakir mevâlîden bazıları müslüman olunca indi. Bunun üzerine Kureyşliler “Muhammed’in etrafındakilere bakınız! Bizim fakirlerimiz ve mevâlîmizden oluşmakta” şeklinde sözler söyleyerek alay ettiler. Hemen de bu âyet nâzil oldu.”¹⁴⁷

(ألم تر إلى الذين قيل لهم كفوا أيديكم وأقيموا الصلاة وآتوا الزكوة فلما كتب عليهم القتال إذا فريق منهم - 2) يخشون الناس كخشية الله أو أشد خشية وقالوا ربنا لم كتب علينا القتال لولا أخرتنا إلى أجل قريب قل متاع الدنيا قليل والأخرة خير لمن اتقى ولا تظلمون فتيلاً) “Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca, içlerinden bir grup hemen Allah’tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da “Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın? Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaş farz kılmasan) olmaz mıydı?” dediler. Onlara de ki: “Dünya menfaati önemsizdir, Allah’tan korkanlar için ahiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.” (Nisâ, 4/77) âyetinin nüzûl zamanı hakkında şunlar söylenmektedir:

“İbn Abbâs, İkrime, Katâde ve Süddî’ye göre; bu âyet sahâbeden bir kısım insanlar hakkında nâzil oldu. Onlar Mekke’de iken Nebî (s.a.s.)’ye gelerek müşriklerle savaşmak için izin istediler, fakat kendilerine izin verilmedi. Medîne’de onlara savaş farz kılınca da bu kişilerden bir grup yukarıdaki âyette Allah’ın zikrettiği şeyleri söyledi.”¹⁴⁸

3- (ولقد خلقنا السموات والأرض وما بينهما في ستة أيام وما مسنا من لغوب) “Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi.” (Kâf, 51/38) âyetinin¹⁴⁹ tefsirinde şu bilgiler yer almaktadır:

“Katâde ve Kelbî’nin anlattıklarına göre; bu âyet Medîne yahudileri hakkında inmiştir. Onlar Allah’ın gökleri ve yeri altı günde yarattığını iddia etmişlerdi. Bu altı günün ilki Pazar, sonu da Cuma günüdür. Cumartesi günü de Allah istirahatata

¹⁴⁷ Mâverdi, a.g.e., IV, 138.

¹⁴⁸ Mâverdi, a.g.e., I, 507.

¹⁴⁹ Âyetin kimler hakkında nâzil olduğunu anlatırken bu âyete yer vermiştik. Bkz. s. 84.

çekilmiştir. Böylece cumartesi gününü tatil olarak benimsediler. Allah da bu ayetle onları tekzîb etmiştir.”¹⁵⁰

Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bu ve benzeri rivâyetlerde önemli olan; anahtar kelimeleri yakalamak ve onlar üzerinde yoğunlaşarak nüzûl zamanını tespit etmeye çalışmaktır. Örneğin, birinci örnekte geçen Ebû Zerr el-Gıfârî ve diğerlerinin müslüman olma tarihleri tespit edilebilir. Yine, olayların Mekke veya Medîne şehrinde geçmiş olmalarına dikkat edilebilir. Bu çalışmalar sayesinde vahyin dönemi hakkında bir şeyler söylemek mümkün olacaktır.

F- Nâsîh-Mensûh

Mâverdî, âyetleri tefsîr ederken yeri geldikçe nâsîh ve mensûh olanlarına değinmektedir. Öncelikle şunu belirtelim ki, Mâverdî neshi kabul etmektedir. Fakat meseleyi, mukaddimedede veya eser içerisinde bir problem olarak ele alıp da enine boyuna inceleyerek konu hakkında teknik bilgiler vermemektedir. Nâsîhin, mensûhtan sonra nâzil olması gerektiği gibi konulara zaman zaman açıklık getirmiştir. Mâverdî, âyetin nâsîh ya da mensûh oluşu ile ilgili ne kadar rivâyet varsa bunlara yer vermiş, dolayısıyla bu konudaki tartışmaları ortaya sermiştir. Çoğu zaman yaptığı gibi, bu rivâyetler arasında kendi tercihini belli etmemiş, sessiz kalmıştır. İlgili âyetleri tefsîr ederken âyetin âyetle neshine ağırlık vermiş, âyetin hadîslerle neshi ile alâkalı bir hususa yer vermemiştir. Bu konuya ilişkin örnekleri aşağıda sunuyoruz:

1- (إن الذين آمنوا والذين هادوا والصابئين من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحا فلهم أجرهم عند ربهم ولا خوف عليهم ولا هم يحزنون) **“Şüphesiz iman edenler; yani yahudilerden, hristiyanlardan ve sâbiilerden Allah’a ve âhiret gününe hakkıyla inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.”** (Bakara, 2/62) âyetinin mensûh olduğunu şu şekilde bildirmektedir:

“Bu âyet İbn Abbâs’a göre; (و من يبتغ غير الإسلام ديناً فلن يقبل منه وهو في الآخرة من الخاسرين) Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, âhirette ziyân edenlerden olacaktır.” (Al-i İmrân, 2/85) âyeti ile mensûhtur.”¹⁵¹

¹⁵⁰ Mâverdî, a.g.e., V, 356.

¹⁵¹ Mâverdî, a.g.e., I, 133.

Görüleceği gibi Mâverdî burada nesh konusunda bir rivâyete yer vermekte ve kendi fikrini her hangi bir şekilde beyân etmemektedir. Bu konuda başka söz de söylememektedir. Ayetin âyetle neshini dile getirmiştir.

2- (والذين يتوفون منكم و يذرون أزواجا يتربصن بأنفسهن أربعة أشهر وعشرا) “Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler.” (Bakara, 2/234) âyetini tefsir ederken nesh konusuna değinerek şöyle diyor:

“Bu âyet, (والذين يتوفون منكم و يذرون أزواجا وصية لأزواجهم متاعا إلى الحول غير إخراج...) “Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler...” (Bakara, 2/240) âyetini nesh etmiştir. Eğer bize bu konu hakkında ‘Buradaki nâsih âyet, mensûh âyetten öncedir. Halbuki nâsihin, mensûhtan sonra gelmesi gerekmez mi?’ diye bir soru sorulsa, biz de cevap olarak deriz ki: ‘Burada nesh eden âyet, her ne kadar tilâvette mensûh âyetten önde ise de, nüzûl sırasında sonradır’. Yine ‘O halde neden nâsih âyet, tilâvette mensûh âyetten önceye yerleştirilmiş?’ diye sorulsa, bu defa da deriz ki: ‘Okuyucu, önce nâsihi okusun ve ondaki hükmü öğrensin diye böyle olmuştur. Bu durumda şâyet okuyucu, mensûhu okumamış olsa bile nâsihi tefrik edebilir.’¹⁵²

Mâverdî, burada yine, âyetin neshinin başka bir âyetle gerçekleştiğini göstermiş oldu. Bakara 234. âyetin, aynı sûrenin 240. âyetini nesh etmesini sorgulamıştır. “Nasıl olur da nâsih, mensûhtan önce gelir?” sorusuna cevap aramıştır.

3- (...ولا ياب كاتب أن يكتب كما علمه الله فليكتب...) “...Hiçbir kâtip, Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın.” (Bakara, 2/282) âyetinin mensûh olduğunu şu şekilde bildirmektedir:

“Bu âyet Dahhâk’a göre; aynı âyetin devamındaki (...ولا يضار كاتب ولا شهيد...) ‘...Ne yazan ne de şahit olan zarara uğratılsın...’ bölümü ile mensûhtur.”¹⁵³

¹⁵² Mâverdî, a.g.e., I, 303.

¹⁵³ Mâverdî, a.g.e., I, 355.

4- **“Ey iman edenler! Allah’tan ancak O’na yaşar bir şekilde korkunuz...”** (Al-i İmrân, 3/102) âyetinin mensûh olduğunu şu şekilde belirtmektedir:

“Bu âyet İbn Abbâs ve Tâvûs’a göre muhkem bir âyettir. Katâde, Rebî’, Süddî ve İbn Zeyd’e göre ise **“O halde gücünüz yettiği ölçüde Allah’tan korkun...”** (Teğâbün, 64/16) âyeti ile mensûhtur.”¹⁵⁴

5- **“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman –ki Allah, neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen ancak bir iftiracısın’ dediler. Hayır, onların çoğu bilmezler.”** (Nahl, 16/101) âyetini tefsir ederken nesh konusuna da değinilerek şöyle denilmektedir:

“Bir âyetin yerine başka bir âyetin getirilmesi konusunda iki görüş vardır:

Birincisi: İbn Bahr’e göre; süresini doldurmuş, kendisinden faydalanılmış bir dini yeni bir dinle değiştirmek anlamındadır.

İkincisi: Cumhûrun görüşüne göre; bir âyetin başka bir âyetle değiştirilmesi anlamındadır. Bu bazen hükmün ve tilâvetin neshedilmesi şeklinde, bazen de hükmün neshedilip tilâvetin bâkî kalması şeklinde olabilir. Allah bu konudaki maslahatı çok iyi bilir ve kimini nâsîh olarak indirir, kimini de mensûh olarak kaldırır. Onlar neshin cevâzını ve neshin vürûdunun sebebini bilmezler.”¹⁵⁵

Mâverdî, bu örnekte dinlerin neshi ile ilgili rivâyete yer vermenin yanında, Kur’ân âyetlerinin tebdîli yani, değiştirilmesi ile ilgili rivâyete de yer vermektedir. Bunlardan hangisini tercih ettiği belli değildir. Ancak ikinci görüşü biraz daha genişçe açıkladığı düşünülünce, Kur’ân âyetlerinin neshi konusuna daha meyilli olduğunu tahmîn etmekteyiz.

6- **“Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı O’nun yanındadır.”** (Ra’d, 13/39) âyetinin tefsiri ile ilgili şu rivâyetlere yer verilmektedir:

“Bu âyetin yorumu hakkında yedi görüş vardır:

¹⁵⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 413.

¹⁵⁵ Mâverdî, a.g.e., III, 214.

Birincisi: İbn Abbâs'a göre; Allah, kullarının işlerinden dilediğini siler, değiştirir. Ancak zorluğu ve huzuru değiştirmez. Çünkü bunlar asla değişmezler.

İkincisi: İkrime'ye göre; Allah, ana kitabın dışındaki bir kitapta dilediğini siler, dilediğini de sabit bırakır. Çünkü kitaplar iki tanedir. Ana kitap vardır ki, ondan hiçbir şey değiştirilmez ve silinmez. Oradaki bilgiler Allah'ın dilediği gibi kalır.

Üçüncüsü: Katâde ve İbn Zeyd'e göre; Allah (c.c.) kitabının ahkâmından dilediğini nesheder, dilediğini neshetmez yani sabit bırakır.

Dördüncüsü: Hasah el-Basrî'ye göre; Allah, eceli gelen kimseyi ortadan kaldırır, henüz eceli gelmemiş kimseyi de yaşamaya devam ettirir.

Beşincisi: Sa'îd b. Cübeyr'e göre; Allah, kullarının günahlarından dilediğini bağışlar, dilediğini bırakır, bağışlamaz.

Altıncısı: İbn Abbâs'ın da böyle bir rivâyeti vardır; Bir kişi önce itâ'at eder sonra günahkâr olursa, Allah onun geçmişteki sevaplarını siler. Yine bir kişi önce günahkâr sonra itâ'atkâr olursa, Allah onun da geçmişteki günahlarını siler.

Yedincisi: Dahhâk'e göre; bu âyette meleklerin koruması anlatılmaktadır. Melekler, kulların bütün söz ve fiillerini Allah'ın katına yükselttiklerinde Allah, bunlardan içinde sevap ve günah değeri olmayanlarını siler. Sevap ve günah değeri olanlarını ise sabit bırakır, silmez.¹⁵⁶

Mâverdî, âyette geçmekte olan kitaptan bir şeylerin silinmesi konusuyla ilgili olarak yedi farklı görüşe yer vermektedir. Görüldüğü gibi ulemâ, bu âyetin yorumunda hep başka başka şeyler söylemişlerdir. Silme konusunu kimileri ana kitabın dışındaki kitaplarda yapılabilecek değişiklikler olarak algılamakta, kimileri de günahların silinmesi, kişinin ömrünün sona ermesi veya bunların sabit bırakılması şeklinde anlamışlardır. Bu rivâyetler arasından hangisinin Mâverdî'nin görüşü olduğu tamamen belli olmamakla beraber, altıncı görüşte kaynak belirtilmemiş ve sadece İbn Abbâs'ın da buna benzer bir rivâyetinin bulunduğu söylenmekle yetinilmiştir. Bu sebeple, Mâverdî'nin bu konudaki görüşünün, "kişinin önceki hayatından bazı sevapların ya da günahların silinebileceği" görüşü olduğunu söyleyebiliriz diye düşünmekteyiz.

¹⁵⁶ Mâverdî, a.g.e., III, 117-118.

7- **“İman edenlere söyle: Allah’ın (cezâ) günlerinin geleceğini ummayanları bağışlasınlar. Çünkü Allah her toplumu, yaptığına göre cezâlandıracaktır.”** (Câsiye, 45/14) âyetinin mensûh olduğu konusundaki tartışmalara yer veriyor:

“Bu âyetin nesh olması konusunda iki farklı görüş vardır:

Birincisi: Bu âyet, dinî meselelerin dışındaki cezâların affı konusunda hâlâ sabittir.

İkincisi: Bu âyet mensûhtur. Hangi âyetle nesh olunduğuna dair de iki görüş vardır:

Birincisi: Katâde’ye göre; **﴿فَإِذَا تَسَلَخَ الْأَشْهُرَ الْحَرَامَ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخَنُوهُمْ وَأَحْصِرُوهُمْ وَأَقْعُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾** “Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tövbe eder, namazı dosdoğru kılar ve zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın. Allah yarlıgayan ve esirgeyendir.” (Tevbe, 9/5) âyeti ile mensûhtur.

İkincisi: Ebû Sâlih’e göre; **﴿أَن لِّلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَيُحَارِبُُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَيُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَئِن كَانُوا مِن قَبْلُ كَافِرِينَ فَسَبَّحُوا بِحَمْدِ اللَّهِ فِي هَاتِهِ حَيْثُ وَقَعُوا لَأَنَّهُمْ فِيهَا مُنْقَلَبُونَ﴾** “Kendileriyle savaşılanlara (müminlere), zulme uğramış olmaları sebebiyle, (savaş konusunda) izin verildi. Şüphesiz ki Allah, onlara yardıma mutlak surette kâdirdir.” (Hacc, 22/39) âyeti ile mensûhtur.”¹⁵⁷

G- İsrâiliyyât

İsrâiliyyât derken, İslâm kültürüne girmiş yahudi ve hristiyan kaynaklı uydurma bilgiler kastedilmektedir. İslâm’ın ilk devirlerindeki müslümanlar ümmî ve saf olduklarından dolayı, merak ettikleri bazı şeyleri, Ehl-i Kitab’a soruyorlardı. Çünkü onların, kendilerinden daha bilgili olduklarını düşünüyorlardı. Kur’ân’daki veciz ifadeler ve kısa olarak anlatılan bazı kıssaların Tevrat ve İncil’de ayrıntılı bir şekilde anlatılmış olabileceği düşüncesiyle özellikle mühtedilere başvuruluyordu. Sorulan sorulara aldıkları cevaplardan benimsedikleri de oluyordu. İsrâiliyyât denen bilgilerin bir kısmının yayılmasında kissa anlatıcılarının da büyük rolü vardır. Ehl-i Kitab kaynaklı bilgileri kendi hayal dünyalarında geliştirerek süsleyip anlatan bazı kimseler halk arasında maalesef itibar görüyordu. Sahâbelerden Temîm ed-Dârî (ö.

¹⁵⁷ Mâverdi, a.g.e., V, 263.

40/660), Abdullah İbn Sellâm (ö. 43/663), Ebû Hureyre (ö. 57/676), Abdullah b. Amr İbnü'l-Âs (ö. 65/684), Abdullah İbn Abbâs (ö. 68/687), ve Tâbiilerden Ka'bü'l-Ahbâr (ö. 32(?)/652) ile Vehb İbn Münebbih (ö. 110/728) kendilerinden bu tür rivâyetler aktarılan kimseler olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁸

İsrâiliyyât sayılan rivâyetlerin İslâm tarihinde oldukça yoğun olduğu bilinmektedir. Mâverdî'nin tefsîrinde de böyle rivâyetlere zaman zaman rastlanmaktadır. Bunlar daha çok Abdullah b. Selâm (ö: 43/663), Ka'bu'l-Ahbar (ö: 32/652), Vehb b. Münebbih (ö: 110/114), Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö: 150/767) kanalıyla gelen rivâyetlerdir. Mâverdî, daha çok tarihî bilgileri ve peygamberlerin hayatlarındaki herhangi bir olayı anlatırken isrâiliyyâtı kullanmaktadır. Çoğu zaman kaynak vermez, kaynak verdiği yerlerde de yukarıda sayılan kişilerin sadece isimlerine yer verir. Şimdi bu tür rivâyetlere birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- Mâverdî, Bakara Sûresi'nin başındaki "Elif-Lâm-Mîm/الم" harflerini açıklarken şunları söylüyor:

"Meymûn b. Mehrân, İbn Abbâs'tan ebced hakkında şöyle garip bir şey rivâyet eder: "Ebî/أبى" İtâ'atın babası Adem, "ced/جد" yasaklanan ağaçtan yiyen ata, "hevvez/هوز" Adem gökyüzünden yeryüzüne indi, "huttî/حطى" hatası onu zor duruma soktu, "kelemen/كلمن" yasaklanmış ağacın meyvesinden yedi ve Allah ona tövbe ile ihsân etti, "sa'fes/سعفس" Adem günah işledi ve nimetlerin içinden zorlu bir ortama çıkarıldı, "karaşet/قرشت", günahını ikrar etti ve cezâdan kurtuldu."¹⁵⁹

2- (واتبعوا ما تتلوا الشياطين على ملك سليمان وما كفر سليمان ولكن الشياطين كفروا يعلمون الناس) "Süleyman'ın hükümrânlığı hakkında onlar, şeytanların uydurup söylediklerine tâbi oldular. Halbuki Süleyman büyü yapıp kâfir olmadı. Lâkin şeytanlar kâfir oldular. Çünkü insanlara sihri ve Bâbil'de Hârût ile Mârût isimli iki meleğe indirileni öğretiyorlardı..." (Bakara, 2/102) âyetinin tefsîrinde önce, "iki melek"ten maksadın; Bâbil'de iki hükümdar veya iki melek olabileceği görüşlerine yer verir. Bu görüşlerin kırâet farklılıklarından kaynaklandığını söyler. Hârût ile Mârût'un Cibrîl ve Mikâîl olabilecekleri gibi, Bâbil'de

¹⁵⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydemir (ö. 1412/1991), *Tefsirde İsrâiliyyât*, Beyân Yayınları, İstanbul, 1992, s. 73-100.

¹⁵⁹ Mâverdî, a.g.e., I, 66.

iki insan olabileceklerine ilişkin görüşlere yer verir. Daha sonra da şöyle bir rivâyeti aktarır:

“Hârût ve Mârût iki melektir. Allah onları yeryüzüne gönderdi. Bunun sebebi; Allah’ın, insanoğlunun günahlarını meleklerin öğrenmesini istemesidir. Melekler, Allah’ın bunca nimetlerine rağmen insanların günah işlemelerine çok şaşırıyorlardı. Allah, meleklerle şöyle dedi: ‘Ey meleklerim! Şaşırmayın. Belki onların yerinde sizler olsaydınız, siz de onların yaptığı gibi yapardınız.’ Melekler de: ‘Hayır. Hâşâ! Seni tesbîh ederiz Yâ Rabbi. Bize bu tür şeyleri yapmak yakışmaz.’ dediler. Allah, meleklerle içlerinden yeryüzüne incek iki melek seçmelerini emretti. Onlar da Hârût ve Mârût’u seçtiler ve bu iki melek yeryüzüne gönderildi. Allah, iki meleğe her şeyi helâl kıldı. Fakat Allah’a ortak koşmalarını, hırsızlık yapmalarını, zinâ etmelerini, şarap içmelerini, Allah’ın haram kıldığı canı haksız yere almalarını yasakladı. Derken, insanlar arasında hüküm verdikleri bir sırada bu iki meleğe, kocasıyla arasında düşmanlık olan bir kadın arz edildi. Bu kadının ismi Arapça’da “Zehra”, Farsça’da “Fünderhat” idi. Hârût ve Mârût bu kadın yüzünden birbirlerine düştüler. Kadını arzu ettiler. Fakat kadın, putlara tapmadıkları ve içki içmedikleri sürece onlardan kaçındı. Böylece iki melek putlara da taptılar, içki de içtiler. Sonunda kadınla ilişki kurdular. Bir de, kendilerine uğrayan bir yolcuyu öldürdüler. Ama bu yaptıkları işlerin duyulmasından korktular. Çare olarak; kadına (Zehra’ya), söylediklerinde söyleyeni gökyüzüne uçuracak bir söz öğretmeyi uygun gördüler. Kadın da bu sözü söyledi ve göğe yükseldi. Sonra kadın ne söylediğini unuttu ve bir yıldızla dönüştürüldü. Ka’b’in dediğine göre: Yeryüzüne gönderildikleri günü akşam edemeden, kendilerine yasak edilen bütün şeyleri yaptılar. Diğer melekler bu işe hayret ettiler. Sonra Hârût ve Mârût bir daha gökyüzüne yükselemediler, yeryüzünde kalarak sihrî öğretiyorlardı.” Mâverdî, bu olayın İdrîs Peygamber zamanında olduğuna dâir bir görüşü aktarır ve ardından, âyette anlatılmak istenen sihrin ne tür şeyler olduğunu açıklamaya çalışır. En son olarak da Bâbil’in Kûfe ve civarı, Nusaybin veya Nihâvend Dağı olabileceği görüşlerine yer verir.¹⁶⁰

Biz bu rivâyeti kısaca değerlendirmek istiyoruz. Özellikle İbn Kesîr’in tefsîrine baktığımız zaman bu konu hakkındaki rivâyetlerin tamamını ve müellifin bu rivâyetleri nasıl değerlendirdiğini görmemiz mümkündür. Mâverdî’nin yukarıda yer verdiği rivâyetin değişik versiyonlarını bulabiliriz. İbn Kesîr, -özet olarak belirtmek

¹⁶⁰ Mâverdî, a.g.e., I, 165-166.

istiyoruz- âyette geçen iki melek, Hârût ve Mârût, sihir, Bâbil, güzel kadın Zehra (Zöhre) gibi başlıklar etrafında gerek sahâbeden ve gerekse tâbiinden gelen rivâyetleri sırasıyla aktarmaktadır. Fakat bunlardan hadîs diye rivâyet edilen haberlerin Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar ulaşmadığını, yani merfû' olmadığını, senedlerdeki râvîlere göre değerlendirerek ısrarla vurgulamıştır. İbn Kesîr, bu konular etrafındaki görüşleri hayretle karşıladığını ve bunları İsrâilî haberler olarak değerlendirdiğini söylemektedir.¹⁶¹

Kısaca ifade edecek olursak, bu tip konularda dış kaynaklı haberler oldukça yaygındır. Bunlarla ilgili rivâyetleri iyi incelememiz gerekmektedir. Bu örnekte olduğu gibi özellikle iki meleğin, bir güzel hanımı elde etmek için nice günahlar işledikleri gibi İslâm'ın özüne taban tabana zıt bilgiler tamamen batıldır, hepsi akıl mantık dışıdır, isrâiliyyâtandır.¹⁶²

(وما تلك بيمينك يا موسى * قال هي عصا أتوكا عليها وأهش بها على غنمي ولي فيها مآرب أخرى) -3
“Şu sağ elindeki nedir, ey Musa? O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarıma yaprak silkelerim; benim ona başkaca ihtiyaçlarım da vardır.” (Tâhâ, 20/17-18) âyetindeki âsaya duyulan başkaca ihtiyaçları şöyle anlatıyor:

“Bu konuda üç şık vardır:

Birincisi: Mukâtil'e göre; onunla yırtıcı hayvanları kovuyordu.

İkincisi: Onunla kıvılcım çıkarıyor, ateş yakıyor ve su çıkarıyordu.

Üçüncüsü: Dahhâk'a göre; âsa geceleri ışık çıkarıyor ve Musa'ya yol gösteriyordu.”¹⁶³

Mâverdî'nin tefsîrindeki bu tür bilgilerin örneklerini çoğaltmamız mümkündür. Burada bu kadar örnek vermekle yetiniyoruz. Aynı zamanda bu örneklerin hepsini değerlendirmeye almayacağız. Çünkü varılacak sonuç aynıdır. Gereksiz ve dış kaynaklı haberleri değerlendirmeye tâbi' tutmaksızın aktarmıştır. Bu tür İsrâilî kaynakların tefsîrlerimizin bir çoğunda hiç tenkide uğramadan yer aldığını üzümlere görmektediriz.

¹⁶¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, I, 194-212.

¹⁶² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aydemir, **a.g.e.**, s. 181-207.

¹⁶³ Mâverdî, **a.g.e.**, III, 399-400.

H- Tefsîr Usûlü Bilgilerine Yer Verme

Mâverdî, bir çok müfessir gibi tefsîrinde, yer yer tefsîr usûlüne dair bilgilere yer vermektedir. Bu bilgileri çoğunlukla tefsîrin mukaddimesinde görmekteyiz. Çok az da olsa, tefsîrin içinde usûl bilgilerine yer verdiği görülmektedir. Mukaddimenin incelenmesinde bu kısma değindiğimizden buradan mukaddimeden bahsetmeyeceğiz.

Mâverdî, usûl bilgilerini bazen de mukaddime dışında, âyetleri tefsîr ederken verebilmektedir. Bunları da şöyle kısaca örneklendirebiliriz:

1- Mâverdî'nin, nâsîh-mensûhu nasıl işlediğini anlatırken örneğini verdiğimiz gibi, nâsîhin mi yoksa mensûhun mu önce gelmesi gerektiğine dair bilgilere yer vermektedir. Buna daha önce örnek verdiğimiz için aynı örneği tekrarlamayacağız¹⁶⁴.

2- (سورة أنزلناها و فرضناها و أنزلنا فيها آيات لعلمكم تذكرون) “Bu, bizim inzâl ettiğimiz ve (hükümlerini üzerinize) farz kıldığımız bir sûredir. Belki düşünüp öğüt alırsınız diye onda açık seçik âyetler indirdik.” (Nûr, 24/1) âyetini açıklarken sûre kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

“...Sûre, üstün ve şerefli bir mevkiinin ismidir. Kur’ânın bölümleri onun için ‘sûre’ diye isimlendirilir.”¹⁶⁵

3- (هو الذى أنزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن أم الكتاب و آخر متشابهات...) “Sana Kitab’ı indiren O’dur. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir.” (Al-i İmrân, 2/7) âyetini açıklarken tefsîr usûlünün en önemli konularından muhkem ve müteşâbih kavramlarını şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu konuda yedi görüş üzere ihtilâf vardır:

Birincisi: İbn Abbâs ve İbn Mes’ûd’a göre; muhkem ‘nâsîh’, müteşâbih ise ‘mensûh’ demektir.

¹⁶⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 303.

¹⁶⁵ Mâverdî, a.g.e., IV, 70.

İkincisi: Mücâhid'e göre; muhkem 'Allah'ın helâl ve haramı muhkem olarak açıklaması ve manalarında benzerlik olmaması' demektir.

Üçüncüsü: Şâfiî ve Muhammed b. Cafer b. Zübeyr'e göre; muhkem 'değişik manalara ihtimâli olmayan', müteşâbih ise 'başka manalara da ihtimali olan' demektir.

Dördüncüsü: İbn Zeyd'e göre; muhkem 'lâfızları tekrarlanan', müteşâbih ise 'lâfızları tekrarlanmayan' demektir.

Beşincisi: Muhkem 'ferâiz, el-va'd ve'l-vaîd', müteşâbih ise 'kısas ve emsâl'dir.

Altıncısı: Câbir b. Abdillâh'a göre; muhkem 'tevilini ulemânın bilip manasını ve tefsîrini açıkladığı', müteşâbih ise 'kıyâmetin kopması, güneşin batıdan doğması ve İsa'nın tekrar gelmesi gibi konuların bilinmesine Allah'ın müsaadesinden başka bir yol bulunmayan' demektir.

Yedincisi: Muhkem 'başka delillere ihtiyaç duymadan manası tek başına anlaşılabilir' demektir.

Burada sekizinci görüşe de ihtimâl vardır: Muhkem, 'ahkâmının manaları akılla bilinebilen', müteşâbih ise 'ahkâmının manaları akılla bilinmeyen' demektir.¹⁶⁶

Bu son görüş Mâverdî'nin kendi görüşüdür. Burada ilk bakışta Mâverdî'nin, Mu'tezile'nin akla verdiği önemi ön plana çıkardığı göze çarpmaktadır. Nitekim Mu'tezile mezhebine mensup bilginler, Kur'an'da muhkem ve müteşâbihin var olduğuna inanır ve muhkemi, akla uygun olan; müteşâbihi ise, akla ters düşen şeyler olarak tanımlamaktadırlar. Eğer bir hüküm aklen doğru ise onun sahîh olduğuna; aklen doğru değil ise sahîh olmadığına kanaat getirirler. Akıllı kimsenin de akla uygun düşen muhkemden başkasına uymaması gerektiğine inanırlar.¹⁶⁷ Bize göre Mâverdî, akılla bilinmeyenlerin müteşâbih olduğunu belirterek, akılın tek çözüm yeri olmadığına işaret etmektedir.

¹⁶⁶ Mâverdî, a.g.e., I, 369-370.

¹⁶⁷ Kâdî Abdülcabbâr, a.g.e., s. 89-90.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Burada eserin dirâyet metotları açısından incelenmesine geçmeden önce, Mâverdî'nin dirâyet tefsirini değerlendirmesine yer vermek istiyoruz. Bu değerlendirme sayesinde müellifimizin rivâyet ekolünde yer almasına karşılık dirâyete de ne kadar önem verdiğini görmenin mümkün olacağını düşünüyoruz.

Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi (ö: 1339/1926) de bu husûsa, eserinde yer vererek konuya şu şekilde giriş yapmaktadır: “Bir Şâfiî fâkihi, müfessir, edebiyatçı ve İslâm siyâset felsefecisi olan Ebû'l-Hasen el-Mâverdî dirâyet tefsirinin ateşli bir taraftarı olup bunu destekler mâhiyette aşağıda aktardığımız oldukça ikna edici ve bağlayıcı deliller ortaya koymaktadır...”¹ Bu cümleden sonra bu konudaki görüşlerini içeren ilgili bölümü, eserinde bizlerin istifâdesine sunmaktadır. Mâverdî'nin bu görüşleri, tefsirin mukaddimesinde yer aldığı için buna benzer açıklamaya daha önce mukaddimenin tanıtılmasında yer vermiştik.

Yâkût el-Hamevî'nin Mu'cemü'l-Udebâ adlı eserinde naklettiği bir hâdise, bizlere, Mâverdî'nin ictihâd ve dirâyete ne kadar önem verdiğini belirtmesi bakımından dikkate değerdir. Söz konusu durum kısaca şu şekilde cereyân etmiştir: Mâverdî, yakın akrabaya da uzak akrabaya da eşit mirâs verilmesini uygun buluyordu. Bu, aslında ondan önceki bir kısım ulemânın benimsediği görüştür. Mâverdî, bir gün mescidde iki rekât namaz kıldığında bir adam ona yönelerek “Ey şeyh! Tâbi' ol, yeni şeyler îcat etme.” diye kızgın bir ifâdeyle çıkmıştır. Mâverdî de “Taklîd etmiyorum, bilakis ictihâd ediyorum.” cevabını vererek, ayakkabılarını giyip oradan ayrılmıştır.²

Anlatılan bu olay bile bize Mâverdî'nin sadece rivâyete bağlı kalmayan, aksine ictihâda önem veren bir âlim olduğunu göstermeye yeterlidir.

¹ Bergamalı Ahmet Cevdet Efendi (ö. 1339/1926), *Tefsîr Usûlü ve Târîhi*, Ahmet Kâmil Matbaası, İstanbul, 1927, s. 52-55; Krş. Sadeleştirme: Mustafa Özel, *Tefsîr Usûlü ve Târîhi*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 65.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, XV, 55. İslâm Hukûkunda bu konu Zevî'l-Erhâm konusu olarak bilinmektedir. Mâverdî'nin bu konudaki düşünceleri hakkında geniş bilgi için bkz. Mâverdî, *el-Hâvî'l-Kebîr*, VIII, 302-308.

I- KELİME İZAHLARI

A- Eş Anlam Belirterek Açıklama

Mâverdî, tefsîrinde kavramlar üzerinde özellikle durmaktadır. Kelimeleri açıklarken çoğunlukla eş anlamını belirtir. Ama sadece eş anlamını belirtmekle kalmaz, aynı zamanda o kelimenin gelebileceği başka anlamlara da yer verir. Bu başka anlamlar içerisinde Kur'ân'ın tercih ettiği anlamın daha uygun bir kullanım olduğunu açıklamaya çalışır. Bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (اولئك عليهم صلوات من ربهم ورحمة وأولئك هم المهتدون) “İşte Rablerinden bağışlamalar ve rahmet hep onlarıdır. Ve doğru yolu bulanlar da onlardır.” (Bakara, 2/157) âyetindeki “salevât/صلوات” kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

“es-Salât/الصلاة” kelimesi, müşterek anlamlı kelimelerdendir. Bu kelime Allah için kullanıldığında ‘rahmet’, melekler için kullanıldığında ‘istiğfar’ ve nihâyet insanlar için kullanıldığında ‘duâ’ anlamlarına gelmektedir. Nitekim Allah bir âyette şöyle buyuruyor: (إن الله وملئكته يصلون على النبي يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه و سلموا تسليما) “Allah ve melekleri, Peygamber’e çok salevât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin.” (Ahzâb, 33/56).³

2- (...إنك أنت علام الغيوب) “...Gizlilikleri eksiksiz bilen yalnızca sensin” (Mâide, 5/116) âyetindeki “el-allâm/العلام” kelimesini açıklarken, bu kelimenin yerine kullanılabilir başka kelimeyi de belirterek kıyaslama yapmaktadır:

“Burada “el-âlim/العالم” ve “el-allâm/العلام” kelimelerinin iki şıkka ihtimâli vardır: Birincisi: “el-allâm/العلام” ilmi ‘devamlı yenilenen’; “el-âlim/العالم” ise ilmi ‘eskiyen’ demektir.

İkincisi: “el-allâm/العلام” ‘olmuşu ve olacağı’ bilen, “el-âlim/العالم” ise ‘olmuşu’ bilir, ‘olacağı’ bilemez.”⁴

3- (قد افترينا على الله كذبا إن عدا في ملتكم بعد إذ نجينا الله منها...) “Doğrusu Allah bizi ondan kurtardıktan sonra tekrar sizin dininize dönersek Allah’a karşı yalan uydurmuş oluruz.” (A’râf, 7/89) âyetindeki “millet/ملة” kelimesini açıklarken “dîn/دين” kelimesi ile karşılaştırarak şunları söylemektedir:

³ Mâverdî, a.g.e., I, 210.

⁴ Mâverdî, a.g.e., II, 88.

"Bu iki kelime arasında şöyle bir fark vardır:

"el-Milletü/الملة"; Allah'ın koyduğu şeriat, kanun demektir.

"ed-Dînü/الدين" ise; insanların Allah'a yaklaşmak amacıyla uymakta oldukları yol demektir. Dolayısıyla her din millet demektir; fakat her millet din anlamına gelmez."⁵

Çeşitli eserlerde din ve millet kelimelerine yüklenen anlamlar üzerine bir takım sözler söylenmiştir. Din kelimesi genel olarak cezâ, mükâfât, itâ'at, yol ve İslâm anlamlarına gelmektedir.⁶ Asım Efendi (ö. 1235/1819), Kâmûs'unda bu kelimenin otuzu aşkın anlamı olduğunu belirtmektedir. Bunların içinde "millet" kelimesi de vardır. Yine Kâmûs'ta millet kelimesinin din, şeriat ve insanların uydıkları yol anlamlarına geldiği belirtilmiştir. "Millet-i İbrâhîm", "hayru'l-milel" gibi ifadeler de bunlardan türetilmiştir.⁷ Cürcânî, millet ile dînin aynı olduğunu, bunların itibarî olarak ayrıldıklarını, her ikisinin de şeriate dayandığını belirtir. Aralarındaki farkın sadece dînin Allah'a, milletin peygambere, mezhebin ise müctehide nispet edilmeleri yönüyle olduğunu söyler.⁸ Millet, hatta mezhep kelimeleri bir dîni topluluğun belirli bir inanca sadâkat göstermesine, emirlerine itâ'at etmesine ve uygulamalarını yerine getirmesine delâlet etmesi noktasında din anlamına gelmektedir. İbrâhîm milletinden bahsedilmesi de kelimenin Medîne döneminde kazandığı husûsî manadan dolayıdır. Millet kelimesi harf-i ta'rif ile "el-milletü/الملة" İslâm'ı ve ehlü'l-mille'yi yani müslümanları temsil eder.⁹ Nitekim "millet" kelimesi Kur'ân'da onbeş yerde "din" anlamında kullanılmıştır.¹⁰ Millet kelimesi Kur'ân'da gerek müşrikler,¹¹ gerek Musevî ve Hristiyanlar'ın dîni,¹² gerekse gerçek din¹³ anlamında kullanılmaktadır. F. Buhl, bütün bu anlatılanları yani "millet" kelimesinin Kur'ân'da malûm olarak kabul edilen dîn veya menâsik manasını nasıl aldığı

⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 239.

⁶ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, "d-y-n", XII, 166-173.

⁷ Mütercim Asım Efendi (ö. 1235/1819), Kâmûs Tercümesi, "d-y-n", Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305/1887, IV, 622, "millet", IV, 95-96.

⁸ Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî, Kitâbü't-Ta'rifât, "ed-dîn ve'l-millet", yrs., trs., s.105-106.

⁹ Günay Tümer, "Din", D.İ.A, İstanbul, 1993, IX, 312-320.

¹⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., s. 676.

¹¹ "...إني تركت ملة قوم لا يؤمنون بالله وهم بالآخرة هم كافرون) "...Şüphesiz ben Allah'a inanmayan bir kavmin dininden uzaklaştım. Onlar ahireti inkâr edenlerin kendileridir." (Yûsuf, 12/37)

¹² Örneğin Bakara, 2/120. (... ولن ترضى عنك اليهود ولا النصارى حتى تتبع ملتهم...) "Dinlerine uymadıkça yahudiler de hristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır...)

¹³ (واتبع ملة آباء إبراهيم وإسحق ويعقوب...) "Atalarım İbrahim, İshak ve Ya'kûb'un dînine uydum..." (Yûsuf, 12/38)

konusunu biraz tereddütle karşılamaktadır.¹⁴ Yine Kur'ân'da bu iki kelimenin aynı âyette yan yana kullanıldığı En'âm Sûresi 161. âyet bize ışık tutmaktadır.

(قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ نَبِيْنَا قَيْمًا مِثْلَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) “De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dîne, Allah'ı birleyen İbrâhîm'in dinine iletti. O, ortak koşanlardan değildi.” (En'âm, 6/161).¹⁵

4- (إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا...) “Hani o, bir ateş görmüş ve ailesine: Bekleyin! Eminim ki bir ateş gördüm...” (Tâ Hâ, 20/10) âyetindeki “meks/مكث” kelimesini şu şekilde karşılaştırmalı olarak açıklamaktadır:

“Bu kelime ‘ikâmet ediniz’ anlamına gelmektedir. “el-meksü/المكث” kelimesi ile “el-ikâmetü/الإقامة” kelimesi arasındaki fark şudur:

Birincisi süreklilik arzetmezken, ikincisi süreklilik arzeder.”¹⁶

5- (فَقُلْ الْخُرَاصُونَ) “Kahrolsun o koyu yalancılar” (Zâriyât, 51/10) âyetindeki “kutile/قتل” kelimesinin sadece eşanlamını belirterek başka hiçbir açıklama yapmadan bırakmıştır:

“Burada “kutile/قتل” kelimesi, “lü'ine/ تلع” anlamında kullanmıştır. “el-harrâsûn/الخراصون” kelimesi ise “hâris/خراص” kelimesinin çoğuludur.”¹⁷

Yukarıdaki örneklerde yer alan bütün kelimeleri incelemelerini karşılaştırmamız mümkün olmadığından sadece bir tanesi üzerinde durduk. İstenildiği takdirde diğer kelimeleri de karşılaştırarak, bu kelimelere geçmişte yüklenen anlamlar ile günümüzde yüklenen anlamların bir tarihî seyrini ortaya çıkarmak mümkündür.

B- Arapça Dışındaki Dilleri Açıklama

Mâverdî, kelimeleri açıklarken kelimelerin aslının hangi dillere ait olduğu üzerinde de durmaktadır. Böylece bu konudaki değişik görüşlere yer veren rivâyetler aktarılmaktadır. Bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

¹⁴ Ferdinand Buhl, “millet”, **İslâm Ansiklopedisi**, Maârif Basımevi, İstanbul, 1960, VIII, 317.

¹⁵ Râzî, **Tefsîr**, XIV, 10; Krş. Tercüme, XI, 265.

¹⁶ Mâverdî, **a.g.e.**, III, 395.

¹⁷ Mâverdî, **a.g.e.**, V, 363.

1- (...وألقيا سيدها لدى الباب...) “...Kapının yanında onun kocasına rastladılar” (Yûsuf, 12/25) âyetindeki “seyyid/سيد” kelimesinin hangi lehçeden olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Ebû Salih’e göre bu kelime Kıpt lisânında “zevc/زوج” ‘koca’ anlamına gelmektedir.”¹⁸

2- (الذين آمنوا وعملوا الصالحات طوبى لهم وحسن مآب) “İman edip iyi işler yapanlara ne mutlu! Varılacak güzel yurt da onlar içindir.” (Ra’d, 13/29) âyetinde geçen “tûbâ/طوبى” (müjdeler olsun, ne mutlu) kelimesinin hangi lehçeden olduğu şu şekilde açıklanmaktadır:

“Bu konuda üç görüş vardır:

Birincisi: İbn Abbâs’a göre, ‘Habeşçe’ bir kelimedir.

İkincisi: Abdullah b. Mes’ûd’a göre, ‘Hindçe’ bir kelimedir.

Üçüncüsü: Cumhûrun görüşüne göre, ‘Arapça’ bir kelimedir.”¹⁹

3- (طه * ما أنزلنا عليك القرآن لتشقى) “Tâ. Hâ. Biz Kur’an’ı sana, güçlük çekesin diye indirmedik ki” (Tâ Hâ, 20/1-2) âyetinde geçmekte olan “Tâ Hâ/طه” kelimesinin hangi lehçeden olduğu hakkındaki tartışmalara şu şekilde yer vermektedir:

“İbn Abbâs ve Mücâhid’e göre, ‘Süryânîce’ bir kelimedir ve ‘Ey adam!’ anlamındadır. Taberî’nin anlattığına göre İbn Cübeyr de ‘Nebtîce’ bir kelime olduğu ve ‘Ey adam!’ anlamına geldiği görüşündedir. Süddî’nin görüşü de aynen böyledir.”²⁰

4- (لو أردنا أن نتخذ لهمو لآخذنا من لندا إن كنا فاعلين) “Eğer bir eğlence edinmek isteseydik, onu kendi tarafımızdan edinirdik. (Bu irademizin eseri olurdu. Ama) biz (bunu) yapanlardan değiliz.” (Enbiyâ, 21/17) âyetinde geçen “lehv” (لهو) kelimesinin hangi lehçeden olduğu hakkındaki değişik rivâyetler şu şekilde dile getirilmektedir:

“Mücâhid’e göre, ‘kadın’ demektir. Katâde’ye göre de ‘Yemence’ bir kelime olup ‘kadın’ demektir. İbn Cüreyc diyor ki: Hristiyanlar Meryem’in Allah’ın hanımı olduğunu, İsa’nın da Allah’ın oğlu olduğunu söylediler.”²¹

¹⁸ Mâverdî, a.g.e., III, 27.

¹⁹ Mâverdî, a.g.e., III, 111.

²⁰ Mâverdî, a.g.e., III, 382.

²¹ Mâverdî, a.g.e., III, 440.

5- (...فمنم عليهم ربهم بئيبهم فسويها) “...Bunun üzerine Rableri, günahları sebebiyle onlara büyük bir felâket gönderdi de hepsini helâk etti. (Allah bu şekilde azap etmenin) âkibetinden korkacak değil ya!” (Şems, 91/15) âyetinde geçen “dememe” (مدم) kelimesinin ait olduğu lehçeyi şu şekilde bildirmektedir:

“Bu kelime ‘Habeşçe’ bir kelimedir. Araplar konuşmalarında kullanmaktadırlar.”²²

Mâverdî, bu örneklerde Kur’ân’ın bünyesinde diğer dillerden yabancı kelimeler olup olmadığı konusuna herhangi bir açıklık getirmiyor. Dolayısıyla kendi fikirlerini beyân etmemiş sadece mevcut rivâyetlere yer vermiş olduğundan, onun bu konudaki düşüncelerini öğrenemiyoruz. Ama eğer karşı çıkmış olsaydı her halde belirtirdi diye de düşünüyoruz.

C- “Ya’nî” (يعنى) Diyerek Açıklama

Mâverdî’nin âyetleri açıklarken sıkça uyguladığı yöntemlerden biri si de; açıklamak istediğini “Ya’nî/يعنى” (Yani, kastediyor ki...) ta’bîri ile açıklamasıdır. Lügatlerde, bu kelimenin nidâ harfi ve tefsîri harf olmak üzere iki şekilde kullanıldığı belirtilmektedir.²³ Bizi ilgilendiren tarafı ikinci kısımdaki kullanılışıdır. Bilindiği üzere bu tarz açıklama klâsik tefsîrlerde oldukça başvurulan bir yöntemdir. Bu kelimeden sonra müfessirden, fazla uzun olmayan, ama sadece müterâdif gibi kısa da olmayan bir açıklama beklenir. Bunlara birkaç örnek verelim:

1- (إن الذين يكتمون ما أنزل الله من الكتاب و يشترون به ثمنًا قليلا...) “Allah’ın indirdiği kitaptan bir şeyi gizleyip onu az bir para ile değişenler yok mu...” (Bakara, 2/174) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

يعنى علماء اليهود...

“Allah burada Yahudi âlimlerini kastediyor. Onlar Allah’ın indirdiği Tevrat’ta Muhammed (s.a.s.)’in sıfatlarını ve risâletinin doğruluğunu gizlemişlerdi.”²⁴

2- (فما أمن لموسى إلا نريته من قومه على خوف من فرعون وملاهم أن يفتتهم...) “Firavun ve kavminin kendilerine işkence etmesinden korkuya düştükleri için kavminden

²² Mâverdî, a.g.e., VI, 285.

²³ İbrâhîm Mustafa-Ahmed Hasan ez-Zeyyât-Hâmid A.Kadir- M.Ali en-Neccâr, el-Mu’cemü’l-Vasît, el-Mektebetü’l-İlmiyye, Tahran , ts. I, 33; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980), Tehzîbü’l-Lüga, (Thk. İbrâhîm el-lbyârî), Dâru’l-Kütübi’l-Arabiyye, Kâhire, 1967, XV, 653-657.

²⁴ Mâverdî, a.g.e., I, 223.

bir gurup gençten başka kimse Musa'ya iman etmedi..." (Yûnus, 10/83) âyetindeki "ve meleihim/وملائهم" kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

يعنى وعظمائهم وأشرفهم.

"Onların büyüklerini, ileri gelenlerini kastediyor."²⁵

3- (ولا يرد بأسنا عن القوم المجرمين) "Fakat suçlular topluluğundan azabımız asla geri çevrilmez." (Yûsuf, 12/10) âyetindeki "be'sünâ/بأسنا" kelimesini şu şekilde açıklamaktadır:

يعنى عذابنا إذا نزل بهم.

"Azâbımız onlara indiği zaman demektir."²⁶

4- (...فأقيموا الصلاة وآتوا الزكوة واعتصموا بالله...) "Öyleyse namazı kılın; zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın..." (Hac, 22/78) âyetindeki namaz ve zekâtı şöyle kısaca açıklamaktadır:

(فأقيموا الصلاة) يعنى المفروضة.

(وآتوا الزكوة) يعنى الواجبة.

"(Öyleyse namazı kılınız) Farz namazı kastediyor.
(Ve zekâtı veriniz) Farz olan zekâtı kastediyor."²⁷

5- (ما ضل صاحبكم وما غوى) "Arkadaşınız sapmadı ve bâtila inanmadı." (Necm, 53/2) âyetindeki arkadaş anlamına gelen "sâhib/صاحب" kelimesini şöyle açıklıyor:

يعنى محمدا(صلي الله عليه وسلم).

"Muhammed (s.a.s.)'i kastediyor."²⁸

D- "Ey" (أي) Diyerek Açıklama

Mâverdî, açıkladığı âyetleri yine klâsik bir usûlde "Ey/أي" (Yani, kastediyor ki), diye başlamak sûretiyle açıklamaktadır. Tefsirlere bakıldığında bu kelime ile başlanan açıklamalar, genelde kelimenin müterâdifini veya zamirlerin râci' olduğu yerleri belirtmek şeklindedir. Zaman zaman kısa açıklamalara da yer verilir. Mâverdî

²⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 445.

²⁶ Mâverdî, a.g.e., III, 89.

²⁷ Mâverdî, a.g.e., IV, 43.

²⁸ Mâverdî, a.g.e., V, 390.

de bu teâmül çerçevesinde bu kelimeyi kullanmıştır. Aşağıdaki örneklerde bunları göstermek istedik:

1- (صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ) “Allah’ın (verdiği) rengiyle boyandık. Kim Allah’tan daha güzel renk verebilir? Biz ancak O’na kulluk ederiz.” (Bakara, 2/138) âyetindeki “sıbğa/صبغة” kelimesini açıklarken şöyle demektedir:

(صِبْغَةَ اللَّهِ) أَي صِبْغَةَ اللَّهِ أَحْسَنُ صِبْغَةً، وَهِيَ الْإِسْلَامُ.

“(Allah’ın rengi) yani, Allah’ın rengi en güzel renktir, ki o da İslâm’dır.”²⁹

2- (وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ) “Kur’an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin.” (A’râf, 7/204) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

(...فَا سْتَمِعُوا لَهُ) أَي نَقْرَاعَتَهُ.

(..وَأَنْصِتُوا) أَي لَا تَقَابِلُوا بِكَلَامٍ وَلَا إِعْرَاضٍ (لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ).

“(...Onu dinleyin...) yani, onun kırâatini dinleyin.

(...Ve susun) yani, bir sözle ve itirazla karşılık vermeyin ki (size merhamet edilsin).

3- (وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَوْ لَا أَجَلٌ مُّسَمًّى لَجَاءَهُمُ الْعَذَابُ وَلِيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ) “Senden azabı çarçabuk (getirmeni) istiyorlar. Eğer önceden tayin edilmiş bir vade olmasaydı, azap elbette onlara gelip çatmıştı. Fakat onlar farkında değilken, o ansızın kendilerine geliverecektir.” (Ankebût, 29/53) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

(...بَغْتَةً...) أَي فَجَاءَةً.

“(...ansızın...) yani, derhal demektir.”³⁰

4- (أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوِيَهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ) “Hevâ ve hevesini tann edinen ve Allah’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim

²⁹ Mâverdî, a.g.e., I, 194.

³⁰ Mâverdî, a.g.e., IV, 290.

hidâyete eriştirebilir? Hâla ibret almayacak mısınız?” (Câsiye, 45/23) âyetindeki kulağı ve kalbi mühürlemeyi şöyle açıklamaktadır:

(وختم على سمعه وقلبه... أي طبع على سمعه حتى لا يسمع لوعظ...)

“(Kulağını ve kalbini mühürledi...) yani, nasihatleri duymaması için kulağını mühürledi, hidâyeti anlamaması için de kalbini mühürledi.”³¹

5- (يوم تبلى السرائر) “Gizlenenlerin ortaya döküldüğü gün.” (Tânk, 86/9) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

(...تبلى... أي تظهر.)

“(...ortaya döküldüğü...) yani, zuhûr edip açığa çıktığı demektir.”³²

E- Yer-Şahıs-Topluluk İsimlerini Açıklama

Mâverdî, kelimeler üzerinde ince ince düşünmektedir. Âyette kapalı olarak geçmekte olan yer, şahıs ve topluluk isimlerinin ne demek olduğunu açıklamaya gayret etmektedir. Bu kelimelerin işaret ettiği isimler üzerindeki mevcut ihtilâflara değinmektedir. Bunlara sırasıyla birkaç örnek vermek istiyoruz:

Yer İsimleri:

1- (حتى إذا أتوا على واد النمل...) “Nihâyet karınca vâdisine geldikleri zaman...” (Neml, 27/18) âyetindeki karınca vâdisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Katâde diyor ki: Karınca vâdisinin Şam’da bir yer olduğu bize zikredildi. Ka’b da: ‘O, Tâif’te bir yerdir’ demektedir.”³³

2- (إن فرعون علا في الأرض...) “Firavun, yeryüzünde gerçekten azmıştı...” (Kasas, 28/4) âyetindeki الأرض kelimesiyle anlatılmak istenen yerin neresi olduğu konusunda şöyle söylüyor:

“Bu yer Mısır topraklarıdır. Çünkü Firavun Mısır hükümdarıdır. Firavun yeryüzünün tamamına hakim değildi. Mısır ‘arz’ diye isimlendirilir. Bu yüzden de Mısır’ın bazı bölümlerine ‘Üst Mısır’ denmektedir.”³⁴

³¹ Mâverdî, a.g.e., V, 265.

³² Mâverdî, a.g.e., VI, 247.

³³ Mâverdî, a.g.e., IV, 199.

³⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 234.

Mâverdî'nin yer vermiş olduğu bu rivâyete göre; âyette geçen arz'dan kasıt Mısır topraklarıdır. Zaten bunun böyle olduğu başka bir âyetle de te'yîd edilmektedir: (ونادى فرعون فى قومه قال يا قوم ائيس لى ملك مصر وهذه الأنهار تجرى من تحتى أفلا تبصرون) **"Firavun, kavmine seslendi ve şöyle dedi: Ey kavmim! Mısır mülkü ve altımdan akıp giden şu ırmaklar benim değil mi? Hâla görmüyor musunuz?"** (Zuhruf, 43/51).

3- (...وأسلنا له عين القطر...) **"...Ve erimiş bakır onun için (Süleyman) kaynağından akıttık."** (Sebe', 34/12) âyetindeki bakırın kaynağının neresi olduğu konusunda şöyle söylemektedir:

"Katâde'ye göre; 'Yemen topraklarıdır'.

İkrime'ye göre; suyun akması gibi, Yemen'in San'â'sından, üç gün boyunca bakır aktı.³⁵

Şahıs İsimleri:

1- (وجاء من أقصى المدينة رجل يسعى قال يا قوم اتبعوا المرسلين) **"Derken şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi. Ey kavmim! dedi, bu elçilere uyunuz."** (Yâsîn, 36/20) âyetinde geçmekte olan şahsın ismini şu şekilde açıklamaktadır:

"Bu şahsın isminin ne olduğu hakkında üç söz üzere ihtilâf edilmiştir:

Birincisi: Ömer b. Abdilhakîm'e göre; İskâf'tır.

İkincisi: Süddî'ye göre; Kassâr'dır.

Üçüncüsü: İbn Abbâs, İkrime ve Mücâhid'e göre de; Habîb en-Neccâr'dır.³⁶

2- (فأوجس منهم خيفة قالوا لا تخف وبشروه بغلام حليم) **"Derken (İbrâhîm) onlardan korkmaya başladı. Korkma! dediler ve ona halîm bir oğlan çocuğu müjdelediler."** (Zâriyât, 51/28) âyetinde geçmekte olan halîm çocuğun kim olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

"Bu isim hakkında iki görüş vardır:

Birincisi: Bu şahıs Sâre'den olma İshâk'tır. Bunu şu âyetten de anlıyoruz: (وبشرناه بإسحاق...) **"Biz ona (İbrâhîm'e) İshâk'ı müjdeledik..."** (Saffât, 37/112).

İkincisi: O, Mücâhid'e göre; Hâcer'den olma İsmâîl'dir.

³⁵ Mâverdî, a.g.e., IV, 437.

³⁶ Mâverdî, a.g.e., V, 13.

3- (وامراته حمالة الحطب) “Odun taşıyıcısı olarak (Ebû Leheb’in) karısı da (ateşe girecek).” (Tebbet, 111/4) âyetinde geçen kadının ismini şu şekilde açıklamaktadır:

“O kadın Ebû Süfyân’ın kız kardeşi Harb b. Ümeyye’nin kızı Ümmü Cemîl’dir.”³⁷

Topluluk isimleri:

1- (وعادا وثمودا وأصحاب الرس وقرونا بين ذلك كثيرا) “Ad’ı, Semûd’u, Ress halkını ve bunlar arasında daha birçok nesilleri de (inkârcılıklarından ötürü helâk ettik).” (Furkân, 25/38) âyetinde geçen ‘Ress’ halkını şu şekilde açıklamaktadır:

“Ashâb-ı Ress hakkında dört görüş vardır:

Birincisi: Bu topluluk bazı müfessirlere göre; Şuayb Peygamber’in kavmidir.

İkincisi: İkrime’ye göre; peygamberlerini bir kuyuya demirleyen bir kavimdir.

Üçüncüsü: Dahhâk’e göre; bir kuyunun başına inmişler ve orada putlara ibadet ediyorlardı. Dinlerine muhâlefet eden kimseyi öldürüp kuyuya demirliyorlardı. Ress, Şam’da bir yerdir.”³⁸

2- (كذبت قبلهم قوم نوح وأصحاب الرس و ثمود * وعاد وفرعون وإخوان لوط * وأصحاب الأيكة وقوم) “Onlardan önce Nuh kavmi, Ress halkı ve Semûd da yalanlamıştı. Ad ve Firavun ile Lût’un kardeşleri de (yalanlandılar). Eyke halkı ve Tübba’ kavmi de. Bütün bunlar peygamberleri yalanladılar da tehdidim gerçekleşti!” (Kaf, 50/12-14) âyetlerinde geçen halkların kimler olduklarını şu şekilde açıklamaktadır:

“Ress: Yeryüzündeki kuyu ve kabir gibi her türlü çukurdur veya herhangi bir taş ve benzeri şeyle çevrilmemiş olan kuyudur.

Ress Halkı: İbn Abbâs’a göre; Azerbaycan’da bulunan bir kuyunun sahipleridir. Katâde’ye göre de; Yemâmede kuyuları bulunan bir topluluktur.

Semûdlular: Bunlar Salih Peygamber’in kavmidir. Vâdî’l-Kurâ ve çevresinde yaşayan Araplardır.

³⁷ Mâverdî, a.g.e., VI, 367.

³⁸ Mâverdî, a.g.e., IV, 145.

Âd Halkı: Amâlika'da bir şahsın adıdır. Bu şahsın çocukları epeyce fazla idi ve bunlar zamanla kabileler haline geldiler. Yemen'de Ahkâf'ta yaşıyorlardı. Ahkâf da kum tepeleri demektir. İşte o kişiler Hûd Peygamber'in kavmidir.

Lût'un Kardeşleri: Yani Lût'un kavmi ve halkı demektir. Mücâhid'e göre; onlar dört yüz bin evdir. Yine Mücâhid'e göre her evde on kişi yaşadığı düşünülürse Lût kavmi dört milyon kişiye ulaşmaktadır.³⁹

Eyke Halkı: Eyke, sık ağaçlıklı orman demektir. Bu insanların peygamberleri Şuayb'dir. Şuayb hem onlara hem de Medyen halkına peygamber olarak gönderildi. İnsanlardan iki ümmete gönderildi. İki ümmet de azaba uğratıldılar. Medyen halkı bir çığlık ile azaba uğrarken, Eyke Halkı tepe taklak oldular.

Tübba' Halkı: Tübba', Himyer Araplarından bir şahıstır. Halkının çokluğundan dolayı Tübba' diye isimlendirildi. Semerkand'ı fethetti.⁴⁰

3- (قتل أصحاب الأخدود) "Ateşle dolu hendeğe atılanlar öldürüldü." (Bürûc, 85/4) âyetindeki öldürülenlerin kimler olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

"Ashâb-ı Ühdûd'un kimler olduğu hakkında ihtilâf vardır: Onlar, Hz. Ali'ye göre Habeş'ten; Mücâhid'e göre Negrân'dan; İkrime'ye göre Nebt'ten; İbn Abbâs'a göre İsrâil oğullarından; Atiyye el-Ufi'ye göre Daniyâl ve arkadaşlarından; Hasan el-Basrî'ye göre Yemen'den; Abdurrahmân b. ez-Zübeyr'e göre Kostantin zamanında İstanbul'daki Hristiyanlardan; Dahhâk'e göre Allah Resûlü (s.a.s.) gönderilmeden kırk sene önce Yemen'de yaşayan Hristiyanlardan bir topluluktur. Bunlar, seksen kûsûr kişi idiler. Bunları Yûsuf b. Şurâhîl b. Tübba' el-Himyerî aldı ve hendeklere doldurup yaktı. Süddî bu hendeklerin biri Şam'da, biri Irak'ta, biri de Yemen'de olmak üzere üç tane olduğunu söyler."⁴¹

Yukarıda açıklanmaya çalışılan yer, şahıs ve topluluklar hakkında gerek tefsirlerde ve gerekse diğer eserlerde onlarca rivâyet mevcuttur. Bunlara baktığımız zaman anlatılmak istenen şeylerin hemen hemen aynı olduğunu ve Mâverdî'nin de bu tür rivâyetleri ana hatlarıyla bize yansıttığını görmekteyiz. Ancak, bu rivâyetlerin

³⁹ Böyle bir rivâyetin benzeri Taberî tarafından da zikredilmektedir. Katâde kanalıyla gelen bu rivâyette de dört milyon insandan bahsedilmektedir. Günümüzün modern şehirlerinin bile sadece bir kısmı bu rakama ulaşabilmiştir. Bkz. Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru Süveydân, Beyrut, ts., I, 305, paragraf nu: 342/1.

⁴⁰ Mâverdî, a.g.e., V, 344-345.

⁴¹ Mâverdî, a.g.e., VI, 241-242.

detaylı bir şekilde incelenerek karşılaştırılması, bizim çalışmamızın sınırlarını zorlayacak kadar geniş bir husustur. Bu yüzden âyetlerde daha çok inkâr ve inatlarından dolayı ilâhî cezâyâ çarptırılan topluluklardan bahsedildiğine göre, Kur'ân'da kıssaların anlatılmasındaki hikmeti iyi anlayarak, bunlardan ibret ve dersler çıkarma yoluna gidilmesinin ön plânda tutulması gerektiğini söylemekle yetiniyoruz.⁴²

II- DİL AÇISINDAN YAKLAŞIMI

A- Gramer Açıklamaları

Mâverdî, Kur'an âyetlerinin açıklanıp anlaşılmasına yardımcı olması açısından gramer açıklamalarına da yer vermektedir. Eserde bu türden uygulamalar hayli yoğun bir şekilde bulunmaktadır. Bazen bir kelimenin i'râbı üzerinde durur, bazen bir cer harfini ele alır, bazen de kelimenin harekesi ile ilgili tartışmalara yer verir. Şimdi bunlarla ilgili birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (غفرانك ربنا وإليك المصير) "...Ey Rabbimiz, affına sığındık! Dönüş sanadır (dediler)" (Bakara, 2/285) âyetindeki "غفرانك/غفرانك" kelimesinin nasb oluşu ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Bu kelimenin manası 'Senin bağışlamayı istiyoruz' demektir, yani mef'ûl'dür. Onun için mansub olarak gelmiştir."⁴³

2- (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَلْوَنَكُمْ اللَّهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَتَالَهُ أَيْدِيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيُظْمَ اللَّهُ مِنْ يَخَافَهُ بِالْغَيْبِ ...)
"Ey iman edenler! Allah sizi ellerinizin ve mızraklarınızın erişeceği bir avlanma ile (onu yasak ederek) dener ki gizlide kendisinden kimin korktuğu ortaya çıksın..." (Mâide, 5/94) âyetindeki "min/من" cer harfi hakkında şunu söylemektedir:

"Bu cer harfi hakkında iki görüş vardır:

Birincisi: *Teb'iziyedir. Çünkü hüküm, deniz avını değil sadece kara avını ilgilendirmektedir.*

⁴² Rahmetli hocamız Abdullah Aydemir, âyetlerde anlatılmak istenen yer, şahıs ve toplulukların isimleri ile ilgili rivâyetleri *Tefsirde İsrâiliyyât* isimli eserinde tek tek ele alarak tahlil etmiştir. Bu rivâyetlerin her birisi ile ilgili söylenebilecek sözleri söylemiş, bu tür bilgilerin tefsirlerde ne zamandan beri ve nasıl yer almaya başladığını belirtmiş ve böyle haberler karşısında gösterilmesi gereken dikkat ve itina parmak basmıştır. Bkz. a.g.e, s. 135-300.

⁴³ Mâverdî, a.g.e., I, 363.

İkincisi: Zeccâc'da göre burada bu harf, cinsin beyânı içindir. Allah başka bir âyette de şöyle buyuruyor: (...اجتنبوا الرجس من الأوثان...) “...O halde pislikten, putlardan sakının...” (Hac, 22/30).⁴⁴

3-...وقال أولادهم من الإس رينا استمتع بعضنا ببعض وبلغنا أجلنا الذي أجلت لنا قال النار مثويكم 3-...Onların, insanlardan olan dostları: Ey Rabbimiz! Biz birbirimizden yararlandık ve bize verdiği sürenin sonuna ulaştık derler. Allah buyurur ki: Allah'ın dilediği hariç, içinde ebedî kalacağınız yer bir ateştir. Şüphesiz Rabbin hikmet sahibidir.” (En'âm, 6/128) âyetinde geçmekte olan “illâ/إِلَّا” hakkında şunları söylemektedir:

Bu kelime hakkında burada üç şık vardır:

Birincisi: Sîbeveyh'e göre; bu kelime “lâkin/لَكِن” manasındadır.

İkincisi: Ferrâ'ya göre; bu kelime “sivâ/سَوَى” manasındadır.

Üçüncüsü: Cumhûrun görüşüne göre; ise bu kelime gerçek anlamında kullanılmıştır.⁴⁵

4- (يسأل أيان يوم الدين) “Cezâ gününün ne zaman olduğunu sorarlar.” (Zâriyât, 51/12) âyetindeki أيان kelimesi hakkında şunları söylemektedir:

“Cezâ günü ne zaman? demektir. Burada “eyyâne/أيان” kelimesi “ey/أى” ve “ân/أن” kelimelerinden mürekkep bir kelimedir.”⁴⁶

5 (إنا مرسلوا الناقة فتنة لهم فارتقبهم واصطبر) “Gerçekten onları imtihan etmek için dişi deveyi gönderen biziz. Sen onları gözetle ve sabret.” (Kamer, 54/27) âyetinde geçmekte olan “vestabir/واصطبر” kelimesi hakkında şunları söylemektedir:

“Bu kelime “el-ifti'âl/الإفتعال” bâbından olup kelimenin aslı “es-sabr/الصبر” dir. “Tı/ط” harfinin aslı ise “te/ت” dir. Telaffuzu kolay olsun ve kulağa hoş gelsin diye “te/” harfi, “tı/ط” harfine dönüştürülmüştür.”⁴⁷

B- Şiirden Yararlanma

Mâverdî, özellikle kelime açıklamalarını desteklemek için oldukça fazla şiire baş vurmaktadır. Mâverdî'nin hayatını anlatırken onun edebiyat dersleri de okutan

⁴⁴ Mâverdî, a.g.e., II, 66.

⁴⁵ Mâverdî, a.g.e., II, 169.

⁴⁶ Mâverdî, a.g.e., V, 364.

⁴⁷ Mâverdî, a.g.e., V, 415.

bir âlim olduğunu vurgulamıştık. Onun şiiire ne kadar vâkif olduğunu, tefsîrinde görmek mümkündür. Kullandığı şiirlerin hem câhiliyye hem de İslâmî dönem şiirleri olduğu görülmektedir. Çoğunlukla şâirin ismini zikretmeyip “kaale’ş-şâ’ir...” قال (...الشاعر... “Şâir şöyle dedi...” diyerek şiirden ilgili beyti zikreder. Bunun yanında zaman zaman şâirin ismini zikrederek de beyitleri tefsîrinde kullanmaktadır. Şimdi bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (قل إنما حرم ربي الفواحش ما ظهر منها وما بطن والإثم والبغى بغير الحق وأن تشركوا بالله ما لم ينزل به سلطانا وأن تقولوا على الله ما لا تعلمون) “De ki: Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmedeği bir şeyi, Allah’a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.” (A’râf, 7/33) âyetinde geçmekte olan “el-ism/الإثم” kelimesini açıklarken burada anlatmak istediği manayı kuvvetlendirmek için şiirden delil getiriyor ve şu şekilde açıklıyor:

“Bu kelime şarap anlamına da gelmektedir. Şâir şöyle demiştir:

شربت الإثم حتى ضل عقلي كذاك الإثم تذهب بالعقول⁴⁸

Aklımı başımdan alıncaya kadar şarap içtim
İşte şarap akılları baştan böyle götürür.”⁴⁹

2- (...قال ابن أم إن القوم استضعفوني وكادوا يقتلونني فلا تشمت بي الأعداء ولا تجعلني مع القوم الظالمين) (Harun, Musa’ya): Anam oğlu! Bu kavim beni cidden zayıf gördüler ve nerede ise beni öldüreceklerdi. Sen de düşmanları bana güldürme ve beni zalim kavimle beraber tutma, dedi.” (A’râf, 7/150) âyetindeki hitap şeklini şu şekilde şiirle açıklamaktadır:

“Bu hitap şekli ile ilgili olarak iki görüş vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî’ye göre; bu hitap normaldir. Çünkü Harun ile Musa aynı annenin çocuklarıdır.

İkincisi: Bu hitap Arapların şefkat durumlarında başvurdukları bir konuşma tarzıdır. Şâir de bu konuda şöyle demiştir:

⁴⁸ Bu beytin hangi şâire ait olduğunu tespit edemedik. Ancak birçok klâsik tefsîrlerde şâirin adı belirtilmeden kullanılmıştır. Bkz. İbn Cevzî, Zâdü’l-Mesîr, III, 191; Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1853), Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’îl-Mesânî, Dâru İhyâit-Türâsî’l-Arabî, Beyrut, ts. VIII, 112.

⁴⁹ Mâverdî, a.g.e., II, 220.

Ey anamın oğlu! Ve Ey öz kardeřim!

Sen beni zor bir işe sũrũkledin.⁵¹

3- (فما بكت عليهم السماء والأرض وما كتوا منظرين) “Gök ve yer onların ardından ağlamadı; onlara mühlet de verilmedi” (Duhân, 44/29) âyetindeki gök ve yerin ağlamasını řu şekilde şiirden delil getirerek açıklıyor:

“Bu konuda üç görüş vardır:

Birincisi: Hayvanların ağlaması gibi bir şeydir.

İkincisi: Ali b. Ebî Tâlib ve Atâ'ya göre; gökyüzünün çevresinin kırmızı olmasıdır. İbn Cerîr'in Yezîd b. Ebî Ziyâd'dan naklettiğine göre: Hüseyin b. Ali (r.a.) öldürüldüğünde gökyüzünün ufukları kıpkırmızı oldu. Bu kızarıklık dört ay boyunca sürdü. İşte gökyüzünün kızarması, ağlamasıdır.

Üçüncüsü: Gökyüzünden hüzün ve kederine delâlet eden bir takım emârelerin ortaya çıkmasıdır. Şâirin řu beytinde de bu kelime aynı anlamda kullanılmıştır:

تبكي عنيك نجوم الليل والقمر⁵²

والشمس طالعة ليست بكاسفة

Güneş doğmuş, fakat ışık vermiyor

Gecenin yıldızları ve ay senin için ağlıyor.⁵³

4- (...تحتسبهم جميعا وقلوبهم شتى ذلك بأنهم قوم لا يعقلون) “...Sen onları derli toplu sanırsın, halbuki kalpleri darmadağınaktır. Böyledir, çünkü onlar aklını

⁵⁰ Bu beyit de bir önceki beyit gibi şâirin adı belirtilmeden çeşitli eserlerde kullanılmıştır. Bkz. Taberî, *Tefsîr*, IX, 67; Hâlid b. Abdillâh el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh alâ't-Tavzîh li-Elfiye*, Matbaatü'l-Ezher, Mısır, 1810, II, 179.

⁵¹ Mâverdî, *a.g.e.*, II, 264.

⁵² Bu beyit meşhûr şâir Cerîr'e aittir. Beyit için bkz. Cerîr b. Atiyye b. el-Hafâ et-Temîmî (ö. 110/728), *Dîvân*, (Şerh.: Mehdî Muhammed Nâsiruddîn), Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Beyrut, 1995, s. 226. burada Şâir Cerîr hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz: O, Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren büyük bir hiciv ustasıdır. Döneminin büyük şâirlerinden Ferezdak ve Ahtal ile rekâbet halinde yaşamıştır. Halife Ömer b. Abdülazîz'e (99-101/717-720) medhiyeler yazıp onun teveccühünü kazanmıştır. Yukarıdaki beyit de halîfeyi medhettiği şiirlerden birisinden alınmıştır. İslâm şâirlerinin önde gelen sîmâlarındandır. İslâmî dönemde doğup yetişmiş, Kur'ân'dan çok etkilenmiş, İslâmî değerleri her vesîleyle yüceltmıştır. Şiirlerinde, başta şarap olmak üzere İslâm'ın kötü saydığı şeyleri sadece hiciv amaçlı kullanmıştır. Yemâmede medfûndur. Bkz. Zülfikar Tüccar, “Cerîr b. Atiyye”, *DİA*, VII, 412-413.

⁵³ Mâverdî, *a.g.e.*, V, 253.

kullanmayan bir topluluktur.” (Haşr, 59/14) âyetinde geçen “şettâ” (شَتَّى) kelimesi ile ilgili olarak şunları söylemekte ve şu şiiri kullanmaktadır:

“Bu kelime ‘farklı farklı, dağınık dağınık’ demektir. Şâir de bu kelimeyi şu beyitte kullanmıştır:

إلى الله أشكو نية شقت العصا هي اليوم وهي بالأمس جمع⁵⁴

Allah’a şikâyet ederim topluluktan ayıran bir düşünceyi.

Düşünce bugün karmaşık, halbuki dün ne güzel derli toplu idi.”⁵⁵

5- Mâverdî, mukaddimenin ikinci faslında “sûre” kelimesini açıklarken şâirin ismini zikrederek ilgili beyte şu şekilde yer vermektedir:

“Sûre kelimesi, hemzesiz okunursa, yüksek yer anlamına gelir. Nitekim şehirleri çevreleyen sûrlar da ismini bu benzerlikten almaktadır. Nâbiga Benî Zübân’ın şu sözleri de bunu göstermektedir:

لم تر أن الله أعطاك سورة ترى كل ملك دونها يتذنب⁵⁶

“Görmüyor musun, Allah sana öyle bir mevki vermiş ki; o mevkinin altında bütün kralların bocalamakta olduğunu görürsün.”⁵⁷

III- ÇEŞİTLİ BİLİM DALLARI AÇISINDAN YAKLAŞIMI

A- Fıkhî Açından Âyetlere Bakış

Mâverdî, hüküm bildiren âyetleri ele alırken, bunlarla ilgili olarak çeşitli görüşler zikretmektedir. Mâverdî, kendisi aynı zamanda bir İslâm hukukçusu olduğu için bu âyetleri daha ayrıntılı bir şekilde incelemekte ve bütün mezheplerin görüşlerine yer vererek onları aktarmaktadır. Bazen de, çok ender olmakla birlikte “...kaalehü ba’du’l-fukahâ” (...قاله بعض الفقهاء) “...Bu görüşü bazı fıkıhçılar söyledi.” şeklindeki ifâdeyi kullanarak bir fıkhî görüşün sahibini belirtmeksizin aktardığı

⁵⁴ Bu beyit de tefsirlerde genelde şâirin ismi belirtilmeden geçmektedir. Örneğin Kurtubî, tefsirinde ilgili kelimenin açıklamasını yaparken, “başka bir kişi de şöyle dedi..” (ve kaale racûlün âhar...) diyerek bu beyti zikreder ve sahibinin kim olduğu konusunda herhangi bir bilgiye yer vermez. Bkz. Kurtubî, Tefsîr, XVIII, 36.

⁵⁵ Mâverdî, a.g.e., V, 508.

⁵⁶ Bu beyte, tezimizde daha önceden yer verdiğimiz için, burada beyit ve şâir hakkında açıklama yapmayacağız. Bilgi için bkz. **Birinci Bölüm**, 25. dipnot.

⁵⁷ Mâverdî, a.g.e., I, 27.

olmuştur.⁵⁸ Mâverdî'nin, naklettiği görüşler arasından herhangi birisini tercih etme gibi bir eğilimi olmamaktadır. Yani mezhep taasubu içinde değildir. Dikkat çeken bir husus varsa, o da; hüküm hakkındaki değişik görüşleri zikrederken Şâfiî mezhebinin görüşünü en başta zikretmesidir. Kendisinin bir Şâfiî fıkıhçısı olduğu düşünülürse bu da tabii olarak karşılanabilir. Daha önceden tefsirin kaynaklarını incelerken de söylediğimiz gibi Mâverdî, mezhep imamlarından Ahmed b. Hanbel hâriç hepsinin görüşlerine yer vermektedir. Ahmed b. Hanbel'i de muhtemelen muhaddis olarak gördüğü için böyle yapmaktadır.

Şimdi Mâverdî'nin hüküm bildiren âyetlerle ilgili fikhî açıklamalarını içeren örneklere yer vermek istiyoruz:

1- (...فمن كان منكم مريضا أو على سفر فعدة من أيام أخر...) “...Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder...” (Bakara, 2/184) âyetini şu şekilde tefsîr etmektedir:

“Bu konuda iki görüş vardır:

Birincisi: Dâvûd ez-Zâhirî'ye göre, bir kimse yolculukta orucu ister tutsun ister tutmasın yine de kazası gerekir.

İkincisi: Bu cümle mahzûftur. Takdîri: ‘Yolculukta ve hastalıkta yerse, diğer günlerde kaza eder.’ demektir. Yani, bir kişi hasta iken ve yolcu iken orucunu tutarsa artık ona kaza etmesi gerekmez. Çünkü burada ‘yeme’ emir değil, bir ruhsattır.”⁵⁹

2- (...ومن دخله كان آمنا والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا...) “...Oraya (Kâbe'ye) giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o evi (Kâbe'yi) haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.” (Bakara, 2/97) âyeti Mâverdî tarafından fikhî hükümleri yönüyle şu şekilde ele alınmaktadır:

“Hacca hangi açıdan güç yetirmek gerektiği konusunda da üç görüş vardır:

Birincisi: Şâfiî'ye göre, malî yöndendir. O mal da, yol için gerekli erzak veya masraf ile; yine yol için gerekli araçtır.

İkincisi: Mâlik'e göre, beden yöndendir.

Üçüncüsü: Ebû Hanîfe'ye göre, hem malî hem bedenî yöndendir.”⁶⁰

⁵⁸ Mâverdî, a.g.e., VI, 415.

⁵⁹ Mâverdî, a.g.e., I, 238.

⁶⁰ Mâverdî, a.g.e., I, 411.

3- (يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة فاغسلوا وجوهكم وأيديكم إلى المرافق وامسحوا برؤوسكم - Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp iseniz boy abdesti alın...) (Mâide, 5/6) âyetinde fikhî hükümlerle ilgili görüşlere şu şekilde yer vermektedir:

“Bu konuda üç görüş vardır:

Birincisi: Abdullah İbn Abbâs, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Musa el-Eş'ârî ve fukahâyâ göre, namaza kalktığınızda kirli iseniz yıkanınız demektir. Bu durumda kirlilik abdestin vücûbu için şart olur.

İkincisi: Hz. Ali ve Hz. Ömer'e göre, namaz kılmak isteyen herkesin abdest alması farzdır. Bir abdestle iki farzı birleştirmek câiz değildir.

Üçüncüsü: Namaz kılacak herkese abdest almak farzdır. Bu sonuncu görüş daha sonra kaldırıldı ve kirli olan herkese abdest almak farzdır şeklinde kabul olundu.”⁶¹

4- (ولا تأكلوا مما لم يذكر اسم الله عليه وإنه لفسق...) “Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahdır...” (En'âm, 6/121) âyetinin içerdiği hüküm hakkında şu tespitlere yer verilmektedir:

“Bu hayvanın etinin yenmesinin haram olması hakkında üç görüş vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî ve Şâfiî'ye göre, besmele ister bilerek ister unutarak terk edilsin, etin yenmesi haram değildir.

İkincisi: Ebû Hanîfe'ye göre, besmele bilerek terk edilirse haramdır; unutulmuş olarak terk edilirse haram değildir.

Üçüncüsü: İbn Sîrîn ve Dâvûd ez-Zâhiri'ye göre, ister bilerek ister unutarak terk edilsin, her iki durumda da haramdır.”⁶²

5- (...وأنزلنا من السماء ماء طهورا) “...Gökten tertemiz su indirdik.” (Furkân, 25/48) âyeti ile ilgili olarak şu fikhî hükümlere yer verilmektedir:

Bu konuda iki yorum vardır:

⁶¹ Mâverdî, a.g.e., II, 18.

⁶² Mâverdî, a.g.e., II, 162.

Birincisi: Ebû Hanîfe'ye göre suyun 'temiz' olması. Ebû Hanîfe bunun için necâsetin, temiz sıvılarla izâlesine cevâz vermiştir.

İkincisi: Şâfiî'ye göre suyun 'temizleyici' olması. Şâfiî de bunun için necâsetin, sudan başka sıvılarla izâlesine cevâz vermemiştir.⁶³

B- Kelâmî Açıdan Âyetlere Bakış

Mâverdî, âyetleri incelerken kelâmî konulara da değinerek açıklamaktadır. İncelediği konular arasında gayb, tevhîd, sıfatlar, melekler, peygamberler ve sınıflandırılmaları, nübüvvet, cinler, îman-amel gibi konuları sayabiliriz. Bunları açıklarken yine hiçbir şekilde kaynak eser adı belirtmez, sadece şahıs adı belirterek nakiller yapmaktadır. Görüşlerinde herhangi bir şekilde Mu'tezile veya Ehl-i Sünnet ayırımı yapmadan mevcut rivâyetin tamamını aktarmıştır. Kelâmî bakış açısıyla ele aldığı konulara şu örnekleri verebiliriz:

1- (وما أرسلنا من قبلك من رسول ولا نبي إلا إذا تمنى ألقى الشيطان في أمنيته ...) (Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğu anda, şeytan onun dileğine illede (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın... (Hac, 22/52) âyetinde geçmekte olan resûl-nebî konusunu kelâmî açıdan ele alıp incelemektedir:

"Resûl-Nebî konusunda iki görüş vardır:

Birincisi: Resûl ve nebî, ikisi de aynıdır ve aralarında hiçbir fark yoktur. Âyette ikisi beraber kullanılmıştır. Nebîler sadece insanlara has iken; resûller ise hem melekleri hem de insanları kapsamaktadır.

İkincisi: Resûl ve nebî, farklıdır. Resûl, nebîden daha üstün bir mevkiidedir.

Resûl ve nebî arasında fark bulunduğunu söyleyenler, bu konuda üç görüş üzere ihtilâf ettiler:

Birincisi: Resûl, kendisine meleklerle vahiy gelen; nebî ise kendisine uykuda iken vahyedilendir.

İkincisi: Resûl, bir ümmete gönderilmiş; nebî ise, bir ümmete gönderilmemiş bir müceddittir.

⁶³ Mâverdî, a.g.e., IV, 148.

Üçüncüsü: Resûl, şeriat ve ahkâm vaz'eden; nebî ise Allah'ın şeriatını muhafaza eden kişidir.⁶⁴

Bu örnekte gördüğümüz gibi Mâverdî, kelâmcıların bu konudaki görüşlerini gruplandırma yoluna gitmiştir. Bu da bize Mâverdî'nin, kendi zamanına kadarki tartışmaları ana hatlarıyla yansıtmaktadır. Biz de Mâverdî'den sonraki dönemlerde ulemânın bu konuya bakış tarzlarını belli başlı yaklaşımlarla kısaca değerlendirmek istiyoruz. Böylece ilk devirlerden itibaren bu konudaki düşüncelerin pek değişmediğini görüyoruz. Zaten Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe devrini ayrı tutacak olursak, özellikle kelâmcılar bu terimler arasında fark olduğunu dile getirmekle bir karışıklığa neden olmuşlardır.⁶⁵ "Haberci, Allah'tan haber alan, haber getiren"⁶⁶ anlamına gelen *nebî* ile; "kendisini gönderenin emirlerine tâbi' olan elçi"⁶⁷ anlamındaki *resûl* arasında hemen hemen şu şekilde bir ayrıma gidildiğini görmekteyiz:

a) Resûl ile nebî arasında ıstilahta bir farklılık yoktur.

b) Nebî, resûlden daha geneldir. Başka bir ifadeyle resûl daha özel bir anlama sahiptir.

c) Resûl, nebîden daha üstündür.

Bu kavramlar arasında böyle bir ayrıma gidilmesinin, büyük ölçüde, ıstilah manalarındaki ihtilâftan kaynaklandığını hemen belirtmemiz gerekmektedir. Çünkü resûl ile nebî arasında yapılan tanımlarda da bir birlik bulunmamaktadır. Yukarıdaki farklı görüşlerin sahiplerini ve bu kavramlara getirilen farklı ıstilahî manaları belirtmek istiyoruz:

a) Resûl ile nebî arasında ıstilahta bir fark olmadığını kabul edenler Kur'ân-ı Kerîm'e göre bu iki kelimenin birbirinden kesin olarak ayrılmasının mümkün olmadığını dile getirirler. Özellikle Kadı Abdülcebâr (ö. 415/1024) yukarıda ikinci örneğimizde geçen Hac Sûresi'nin 52. âyetini yorumlarken "Bazıları Allah Teâlâ'nın resûl ile nebîyi ayırdığını ve aralarında fark bulunduğunu ifade etmekte. Oysa ki bu iki kelimenin âyette bir arada kullanılmaları, onların aynı manaya geldiklerini

⁶⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 35.

⁶⁵ Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, s. 253.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "n-b-e", I, 162; Ebû'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Ma'rûf, Beyrut, ts., 480-482.

⁶⁷ İbn Manzûr, a.g.e., "r-s-f", XI, 284.

göstermektedir. Hatta bunlardan biri bulunup diğeri bulunmazsa söz çelişkili olurdu. Âyetteki "erselnâ / أرسلنا" (gönderdik) fiili hem nebî, hem resûl için kullanıldığına göre bu fiil onların farklı olmadığını gösterir" demektedir.⁶⁸

Fazlurrahmân (ö. 1409/1988) da bu konuda şöyle bir görüşe sahiptir: "Kur'ân'ın bazı elçileri hem nebî, hem de resûl olarak adlandırılmasından⁶⁹ anlaşılıyor ki, bu tip kesin bir ayırım yapmak biraz şüphelidir. Fakat diğer bazı âyetlerin⁷⁰ bu ikisi arasında bir fark gözettiği de gayet açıktır."⁷¹

b) Bazı âlimler nebînin, resûlden daha umûmî bir manaya sahip olduğu görüşündedirler. Onlara göre bu iki kavram arasında bazı farklar vardır. Ancak bu farkların, neler olduğu hakkında görüşler yine birbirinden ayrılmaktadır. Söz konusu iki kavram arasında fark gözetenlerden el-Bağdâdî (ö. 419/1037)'ye göre nebî, Allah'tan kendisine vahiy gelen ve meleğin kendisine vahiy getirdiği kişidir. Resûl ise, yeni bir şeriat getiren veya önceki şeriatın bazı hükümlerini neshedebilir. Buna göre her resûl nebîdir, ama her nebî resûl değildir.⁷²

el-Pezdevî (ö. 493/1109) de benzer farklılıklardan bahseder. Ona göre resûl, kendisinin şeriatı olan, Allah'ın kendisine Cebrâil'i gönderdiği kişidir. Nebîyi de bu farklılara uygun olarak "...kendisine Cebrail gelmeyen, şeriatı olmayan, fakat insanları İslâm'a davet etmesi ilhâm edilen ya da bunu rüyada gören veyahut bir resûlün ağzından nebî olduğu bildirilen kişidir." şeklinde tanımladığını görüyoruz.⁷³

el-Cürcânî (ö. 816/1413)'ye göre de nebî, kendisine melek tarafından vahyolunandır. Ayrıca kalbine ilhâm edilen ya da sâlih rüya ile uyarılana da bu ad verilir. Resûl ise, nübüvvet vahyinin üstünde özel bir vahiy alan, Cebrâil'in kendisine

⁶⁸ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk. Abdülkerim Osman), Kâhire, 1965, s. 568.

⁶⁹ *يا ايها الناس اتى رسول الله اليكم جميعا الذي له ملك السموات والارض لا اله الا هو يحيي ويميت فامنوا بالله (De ki: Ey insanlar! Gerçekten ben sizin hepinize, göklerin ve yerin sahibi olan Allah'ın elçisiyim. O diriltir ve öldürür. Öyle ise Allah'a ve ümmî Peygamber olan Resûlüne –ki o, Allah'a ve O'nun sözlerine inanır- iman edin ve O'na uyun ki doğru yolu bulasınız.)* (A'râf, 7/158); *وانكر في الكتاب موسى اته (Resûlüm!) Kitapta Musa'yı da an. Gerçekten o ihlâs sahibi idi ve hem resûl, hem de nebî idi.* (Meryem, 19/51).

⁷⁰ *(Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğu, şeytan onun dileğine illede (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın...)* (Hac, 22/52).

⁷¹ Fazlurrahmân (ö. 1409/1988), *Ana Konularıyla Kur'ân*, (Trc. Alparslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara, 1999, s. 136.

⁷² Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul, 1928, s. 222.

⁷³ Ebû Yûsuf Muhammed b. el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, (Trc. Şerafeddin Gölcük: Ehl-i Sünnet Akâidi), Kayihan Yayınları, İstanbul, 1980, s. 320.

Allah tarafından özel olarak kitap indirdiği kişidir.⁷⁴ Bu tarifte de nebî ile resûl arasında vahyin niteliği, Cebrâil'in gelmesi ve de kitap indirilmesi gibi hususlarda farklılıklar olduğunun kabul edildiğini görmekteyiz.

Şiilerin İmâmiyye fırkası da "Her resûl nebîdir, ama her nebî resûl değildir." görüşüne katılır.⁷⁵

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1361/1942) da yukarıda zikredilen, resûl ile nebî arasındaki farkı şöyle anlatır: "Bu âyet (Hac, 22/52) resûl ile nebînin anlamlarında farklılık bulunduğunu bildirmektedir. Nebînin resûlden daha genel manalı olduğunu ifade eden hadîsler de nakledilmektedir. Şeriat örfünde meşhur olduğuna göre, resûl kendisine vahyolunan ve aldığı vahyi başkasına tebliğ etmekle de yükümlü bulunan kimsedir. Nebî ise tebliğe memur olsun olmasın kendisine vahyedilen kişidir. Ancak, bilindiği gibi umum ifade eden, husûsiyet ifade edene karşılık olarak kullanıldığı zaman o, hâssın ötesinde yorumlanır. Burada nebî, resûle karşılık olarak kullanıldığı için resûl olmayan yani tebliğ vazîfesi ile emrolunmayan peygamberin kastedilmiş olması gerekir. Oysa âyetin başındaki "irsâl" fiili ikisi ile de bağlantılıdır. Tebliğe memur edilmeyenin ise irsâl edilmiş olması hemen anlaşılır bir ifade değildir. Bunun için denilmiştir ki: resûl yüce Allah'ın insanları hakka davet etmek üzere yeni bir şeriatle gönderdiği hür bir erkektir. Nebî ise hem bunu hem de geçmiş bir şeriatı bildirmek için gönderilen peygamberi içine alır."⁷⁶

c) Resûl, nebîden daha geneldir görüşünü ileri sürenler, daha çok kelimenin lügat manasını dikkate almaktadırlar. Bu görüşe göre nebî yalnız insanlardan olabilir. Ama resûl insanlardan, peygamber dışındaki insanlardan ve insan olmayan mahlûkâttan da olabilir. Kur'ân'daki (الله يصطفى من الملائكة رسلا و من الناس إن الله سميع بصير) "Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah işitendir, görendir." (Hac, 22/75) ve (... وقال الملك انتونى به فلما جاءه الرسول) "(Adam bu yorumu getirince) kral dedi ki: Onu bana getirin! Elçi, Yusuf'a geldiği zaman..." (Yûsuf, 12/50) gibi âyetler bu görüşe delil olarak gösterilmiştir. Zira bu âyetlerde insanların da, meleklerin de elçi olabileceği belirtilmiştir. Ancak bu elçiliğin mahiyetini düşündüğümüzde bütün âyetlerdeki resûllerin, peygamber karşılığı olmadığı da ortadadır.

⁷⁴ el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, "Nebî", s. 239.

⁷⁵ Muhammed b. en-Nu'mân Şeyh Müfid (ö. 413/1022), *Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtârât*, (Thk. Şeyh Fadlullah ez-Zencânî), Tebrîz, 1363/1943, s.44-45.

⁷⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Diyânet İşleri Reisliği, İstanbul, 1935, IV, 3413-3414; Krş. Sadeleştirme: İsmâil Karaçam ve Arkadaşları, Azim Dağıtım, İstanbul, ts., V, 497,

Aslında Allah Kur'ân'da bütün nebîlere (peygamberlere) kitap verdiğini⁷⁷ açıkça beyân ettiği halde, resûl-nebî arasında kitap verilip verilmeme ve vahiy alıp almama; bazı peygamberleri de hem resûl hem nebî olarak⁷⁸ tanıttığı halde tebliğle yükümlü olup olmama ve müstakil bir şerîata sahip olup olmama bakımlarından fark aramaya gerek yoktur. *Nitekim bir hadîste de Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, kendisine "Nebî nedir?" diye sorulunca cevâben "Resûldür" dediğini görüyoruz.*⁷⁹ Durum böyle olunca, herhalde resûl ve nebînin tamamının Allah'tan vahiy alan peygamberler olarak⁸⁰ düşünmek daha isabetli olur.⁸¹

2- (فاصبر كما صبر أولوا العزم من الرسل ولا تستعجل لهم...) "O halde (Resûlüm) peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sen de sabret. Onlar hakkında acele etme..." (Ahkâf, 46/35) âyetinde geçmekte olan ulû'l-'azm peygamberleri kelâmî bakış açısıyla ele alır ve bu konudaki görüşleri ortaya koyar:

"Ulû'l-'Azm peygamberler konusunda altı görüş vardır:

Birincisi: Süddî ve Kelbî'ye göre; savaşa emredilen peygamberlerdir.

İkincisi: Mücâhid ve Şa'bî'ye göre; Arap olan peygamberlerdir.

Üçüncüsü: Hasan el-Basrî'ye göre; kendisine bir belâ ve musîbet gelmeyen peygamberlerdir.

Dördüncüsü: İbn Cüreyc'e göre; Allah'ın kendilerini bir belâ ile imtihan edip de günaha düşmemiş peygamberlerdir.

Beşincisi: Yahyâ'nın anlattığına göre; gayret sahibi peygamberlerdir.

Altıncısı: Kavimlerinin eziyetlerine karşı umutsuzlanmadan sabır gösteren peygamberlerdir.

Hz. Âişe şöyle bir hadîs rivâyet etmiştir: "Allah, dünyanın mekrûhlarına ve gizli güzelliklerine karşı sabretmedikleri sürece ulû'l-'azm peygamberlerden razı olmaz."⁸²

⁷⁷ Al-i İmrân, 3/81.

⁷⁸ Meryem, 19/54.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 112.

⁸⁰ Ömer Dumlu, *Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış*, s. 255.

⁸¹ Resûl-Nebî konusuna hem güncel yaklaşımlar için hem de daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İfhan, *Hz. Muhammed'in Son Peygamber Oluşuna Dair Kelâmî Deliller*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998, s. 63-74; Hüdâverdi Adam, "Nübüvveti Dair İki Mesele: Nebî İle Resûl Arasındaki Fark ve Kadının Peygamberliği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, sayı:1, s. 57-106, Sakarya, 1996.

⁸²

Bu ulû'l-azm peygamberlerin isimleri konusunda da altı görüş vardır:

Birincisi: İbn Zeyd'e göre; bütün peygamberler gayret sahibidirler. Zira Allah, gayretli olmayan hiçbir peygamber göndermemiştir. Resûlullah (s.a.s.)'da onların sabırlı olduğu gibi sabırlı olmakla emredilmiştir.

İkincisi: Ebû'l-Âliye'ye göre; Nuh, Hûd ve İbrâhîm'dir. Allah, resûlüne bunların dördüncüsü olmasını emretmiştir.

Üçüncüsü: İbn Abbâs'a göre; Nuh, İbrâhîm, Musa ve İsa'dır.

Dördüncüsü: Abülazîz'e göre; Nuh, Hûd, İbrâhîm, Şuayb ve Musa'dır.

Beşincisi: Süddî'ye göre; İbrâhîm, Musa, Davud, Süleyman, İsa ve Muhammed (s.a.v.)'dir.

Altıncısı: İbn Cüreyc'e göre; İsmâîl, Yakûb ve Eyyûb'dur. Yûnus, Süleyman ve Adem bu gruba girmezler."⁸³

Mâverdî, burada bu konuya ilişkin görüşleri ortaya koymuştur. Bu görüşlerden hangisinin Mâverdî'ye ait olduğunu anlayamıyoruz. Gördüğümüz kadarıyla konuyu iki grupta incelemiştir. Birinci grupta ulû'l-azm peygamberlerin özellikleri, ikinci grupta da bu peygamberlerin isimleri etrafında söylenen sözleri aktarmıştır. Bu rivâyetlerden, ulemânın bu konuda bir fikir birliği içinde olmadığı anlaşılıyor. Ancak çeşitli kaynaklara baktığımızda genel görüşü ortaya çıkarmamız da mümkün gözükmemektedir. Şöyle ki:

Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerin hepsi sabır ve sebat, azim ve atılım sahibidir. Bunda hiç kimsenin şüphesi olamaz. Fakat peygamberlerin içinden bazıları, azimlerinin üstünlüğü ile daha seçkin bir konumdadır. Bunların da, şeriat sahibi olup onun kuruluş ve yerleşmesinde çok çalışan, meşakkatlerine, hasımların düşmanlıklarına tahammül ederek sabreden şerefli peygamberler olduklarını söyleyebiliriz. Biz, kendisine müstakil kanunlar verilen bu üstün elçilerin/resûllerin isimlerini ve sayılarını tam olarak bilemiyoruz. Çünkü Kur'ân'ın bize bütün

روت عائشة عن النبي (ص) قال: "إن الله عز وجل لم يرص عن أولي العزم من الرسل إلا بالصبر علي
مكروهاها والصبر علي مخبونها"

Celâlüddîn b. Ebî Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505), el-Câmi'us-Sağîr fi Ehâdîsi'l-Beşîri'n-Nezîr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, I, 260, nu: 4284. Hasen hadîs olarak değerlendirilir.

⁸³ Mâverdî, a.g.e., V, 288-289.

peygamberlerin kissalarını anlatmadığını⁸⁴ bilmekteyiz. Ama Kur'ân'da anlatıldığı kadarıyla⁸⁵ ulû'l-'azm peygamberlerin isimlerinin Nuh, İbrâhîm, Musa, İsa ve Hz. Muhammed olduklarını öğrenebiliyoruz.⁸⁶ Âyette geçen "min/من" in beyâniye ve teb'îziye olması ihtimâlden dolayı Allah'ın Kur'ân'da zikrettiği bütün resûllerin ulû'l-'azm sayılabileceğini düşünen âlimler de vardır.⁸⁷

Ulû'l-'azm peygamberler konusundaki genel görüşler hemen hemen bu merkezdedir. Dolayısıyla Mâverdî'nin yukarıda yer verdiği rivâyetlerde anlatılmak istenen türden değildir. Hele hele, Arap olan peygamberlerin ulû'l-'azm peygamberler olabileceğine ilişkin rivâyette tamamen katı bir milliyetçilik duygusu sezilmektedir. Peygamberlerin isimlerine dair değişik görüşlerin olmasını normal ve makûl karşılamakla beraber 'peygamberlere bir fitne isâbet etmemesi, isâbet etse de günaha düşmemesi, savaşa emredilmesi' gibi özellikleri anlamakta biraz zorlandığımızı belirtmeliyiz. Dahası Mâverdî, âyetin anlatmak istediği sabra vurgu yapmalıydı düşünüyorum.

3- "قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا ولكن قولوا أسلمنا ولما يدخل الإيمان في قلوبكم..." (Bedevîler inandık, dediler. De ki: Siz îman etmediniz, ama, boyun eğdik deyin. Henüz îman kalplerinize yerleşmedi...) (Hucurât, 49/14) âyetinde geçmekte olan îman-İslâm kavramını ele alıp incelemektedir:

"Bu konuda üç şık vardır:

Birincisi: Züheyrî'ye göre; onlar amel etmedikleri halde ikrâr ettiler. İslâm (müslüman olmak) bir sözden ibâret iken; îman etmek ameli gerektirmektedir.

İkincisi: İbn Abbâs'a göre; onlar hicret etmezden önce kendilerini 'hicret' ismi ile isimlendirmek istediler. Ama onlara, isimlerinin Arap oldukları bildirilmiş oldu.

⁸⁴ (ورسلا قد قصصناهم عليك من قبل ورسلا لم نقصصهم عليك...) "Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık..." (Nisâ, 4/164)

⁸⁵ (إذ أخذنا من النبيين ميثاقهم ومنك ومن نوح وإبراهيم وموسى وعيسى بن مريم وأخذنا منهم ميثاقا غليظا) "Hani biz peygamberlerden söz almıştık; senden, Nuh'tan, İbrâhîm'den, Musa'dan ve Meryem oğlu İsa'dan da. (Evet) biz onlardan pek sağlam bir söz aldık." (Ahzâb, 33/7); (شرع لكم من الدين ما وصى به نوحا والذي أوحينا إليك وما وصينا به إبراهيم وموسى وعيسى أن أقيموا الدين ولا تتفرقوا فيه...) "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrâhîm'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi Allah size de din kıldı..." (Şûrâ, 42/13).

⁸⁶ Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe (ö. 150/767), el-Fıkhü'l-Ekber, (Aliyyül-Kârî Şerhi, Trc. Yunus Vehbi Yavuz), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 296-297; İbn Kesîr, Tefsîr, VII, 288; Yazır, Tefsîr, VI, 4364; Krş. Sadeleştirme, VII, 120-121; Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, Kelâm, Tekin Kitabevi, Konya, 1991, s. 342, 344, 347, 350; Ömer Dumlu, Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış, s. 254-255.

⁸⁷ İbn Kesîr, Tefsîr, VII, 288; Yazır, Tefsîr, VI, 4364; Krş. Sadeleştirme, VII, 121.

"Cinlerin tamamının, insanları gördüğü ve bu yüzden onların sözlerine vesvese karıştırdığı rivâyet edilmiştir.

Cinlerin aslı konusunda ihtilâf edilmiştir. İsmâîl'in, Hasan el-Basrî'den rivâyet ettiğine göre; cinler İblîs'in çocuklarıdır, insanlar da Adem'in çocuklarıdır. Hem cinlerden, hem de insanlardan mü'minler ve kâfirler vardır, sevap ve cezâyâ katılırlar. Cinlerden de insanlardan da mü'min olanlar Allah'ın dostudur, kâfir olanlar ise şeytandır.

Dahhâk'in, İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğine göre: Cinler alevli ateşten yaratılmışlardır, onlar şeytan değildir, yaşarlar ve ölürler. Mü'min ve kâfir olanları vardır. Şeytanlar İblîs'in çocuklarıdır, onlar, İblîs ölene dek ölmezler.

Mü'min cinlerin cennete girip girmeyecekleri konusunda, aynen onların asılları hakkındaki ihtilâf gibi ihtilâf mevcuttur. Cinlerin, şeytanların çocuğu değil de alevli ateşten yaratıldığını iddia edenler onların cennete gireceklerini söylemişlerdir. Cinlerin İblîs'in zürriyetinden olduğunu iddia edenler, iki görüş söylerler:

Birincisi: Hasan el-Basrî'ye göre; onlar cennete gireceklerdir.

İkincisi: Mücâhid'e göre; onlar ateşten ayrı kalacak olsalar bile cennete giremeyeceklerdir."⁹⁰

C- Tasavvufî Açıdan Âyetlere Bakış

Mâverdî, âyetleri incelerken her türden görüşlere yer vermenin gerekliliği inancı içerisinde işârî manaları içeren rivâyetlere de yer vermektedir. Bu tür rivâyetlere yer verirken kesinlikle ne kaynak eser, ne de şahıs adı belirtmektedir. Genelde söz konusu âyet hakkındaki bütün rivâyetlere yer verdikten sonra en son olarak işârî manalara ait rivâyetleri aktarmaktadır. Bu işârî görüşler, genelde mutasavvıfların, gönül ehli denilen zâtların yorumlarıdır. Fakat biraz önce de belirttiğimiz gibi bu zâtların kimliği konusunda herhangi bir bilgi sunulmamaktadır. Bu tür rivâyetlere yer verirken çoğunlukla şu ifadeleri kullanmaktadır:

...وذكر بعض من يتعاطى غوامض المعانى... (Kapalı manalarla uğraşanların bir kısmı zikrettiler ki...)

...وهو قول بعض المتصوفين. (...Bu, bazı mutasavvıfların görüşüdür.)

⁹⁰ Mâverdî, a.g.e., VI, 109.

وقال بعض المتصوفة أن...	(Bazı mutasavvıflar, ...diğını söyledi.)
وتأول بعض أصحاب الخواطر...	(Bazı gönül ehli şöyle yorum yaptı...)
قال بعض أصحاب الخواطر...	(Bazı gönül ehli şöyle dedi...)
وفيه لأصحاب الخواطر...	(Bu konuda gönül ehlinin de görüşü var...)

Şimdi de Mâverdî'nin bu tür uygulamalarına örnekler vermek istiyoruz:

1- (فلما فصل طلوت بالجنود قال إن الله مبتليكم بنهر فمن شرب منه فليس مني ومن لم يطعمه فإنه مني -1)
Tâlût askerlerle beraber (cihad için) ayrılınca: Biliniz ki Allah sizi bir ırmakla imtihan edecek. Kim ondan içerse benden değildir. Eliyle bir avuç için müstesna, kim ondan içmezse bendendir, dedi. İçlerinden pek azı müstesna hepsi ırmaktan içtiler... (Bakara, 2/249) âyetin tefsîrini yaptıktan sonra en son görüş olarak da işârî manasını zikretmektedir:

"Kapalı manalara ilgi duyanlardan bazı kimseler bu âyeti şu şekilde yorumladılar: Bu âyette Allah dünyayı nehre benzetmiştir. Nehire meylederek onun suyundan içenler, dünyaya çokça dalanlardır. İnhirâf ederek nehirden içmeyenler, dünyada zühd hayatı yaşayanlardır. Nehirden eliyle bir avuç su alanlar ise, dünyadan ihtiyacı kadar faydalananlardır. Allah katında bu üç hal de farklı şekillerde değerlendirilecektir.⁹¹

2- (ولما رجع موسى إلى قومه غضبان أسفا...) "Musa, kızgın ve üzgün bir halde kavmine dönünce..." (A'râf, 7/150) âyetindeki kızgınlık hâlini şu şekilde ele almaktadır:

"Bazı mutasavvıflar, onun kızgınlığının Hakk'a yalvarma hâlinden yaratıklarla muhatap olma hâline döndüğünden kaynaklandığını söylediler."⁹²

3- (الخبثات للخبثين والخبثون للخبثات والطيبات للطيبين والطيبون للطيبات أولئك مبرعون مما يقولون -3)
Kötü kadınlar kötü erkekler, kötü erkekler kötü kadınlara; temiz kadınlar temiz erkekler, temiz erkekler de temiz kadınlara yaraşır. Onlar, (iftiracıların) söylediklerinden çok uzaktırlar. Kendileri için bağışlanma ve güzel bir rızık vardır." (Nûr, 24/26) âyeti hakkındaki bütün tefsîr ve te'villeri zikrettikten sonra bir de işârî manayı nakletmektedir:

⁹¹ Mâverdî, a.g.e., I, 318.

⁹² Mâverdî, a.g.e., II, 263.

“Bazı gönül ehli kimseler, kötülerden kastın ‘dünya’ olduğunu; iyilerden kastın da ‘âhiret’ olduğunu söylemişlerdir.”⁹³

4- (وهو الذي أرسل الرياح بشرا بين يدي رحمته وأنزلنا من السماء ماء طهورا) “Rüzgârları rahmetinin önünde müjdecî olarak gönderen O’dur. Biz gökten nice temiz su indirdik.” (Furkân, 25/48) âyetini şu şekilde tefsir etmektedir:

“Bazı gönül ehli kimseler bu âyeti şu şekilde yorumladı: Allah, tövbeden önce pişmanlık rüzgârları gönderir.”⁹⁴

5- (... والله خزائن السموات والأرض ولكن المنافقون لا يفقهون) “...Oysa göklerin ve yerin hazîneleri Allah’ındır. Fakat münâfiklar bunu anlamazlar.” (Münâfikûn, 63/7) âyetinde geçmekte olan hazîneler hakkında söylenen işârî manaları şu şekilde nakletmektedir:

“Bu hazîneler hakkında gönül ehlinin de bir görüşü vardır: Göklerin hazîneleri ‘gayb’dır, yerin hazîneleri ise ‘kalpler’dır.”⁹⁵

D- Pozitif Bilimler Açısından Âyetlere Bakış

Mâverdî, âyetleri açıklarken ilmî noktalara işâret eden âyetlere geldiğinde, bunların açıklamalarını bilimsel yönden yapan rivâyetlere yer vermektedir. Bunu yaparken, ilmî tefsir savunucularının yaptığı gibi⁹⁶ bütün ilimlerin kaynağının Kur’an olduğu iddiasını taşımamaktadır. Herhangi bir eser ismi belirtmeden, zaman zaman şahıs isimleri vermek sûretiyle bu tür rivâyetlere yer vermektedir. Bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (وهو الذي مد الأرض وجعل فيها رواسي وأنهارا ومن كل الثمرات جعل فيها زوجين اثنين...) “Yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden çiftler çiftler yaratan O’dur...” (Ra’d, 13/3) âyetini şu şekilde yorumlamaktadır:

⁹³ Mâverdî, a.g.e., IV, 85.

⁹⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 148.

⁹⁵ Mâverdî, a.g.e., VI, 18.

⁹⁶ İsmâîl Cerrahoğlu, Tefsir Usûlü, s. 303-311.

“Allah yeryüzünü, üzerinde durulabilsin diye yaydı. Allah'ın böyle yapması, yeryüzünün küre gibi yuvarlak olduğunu iddia edenlere bir reddiyedir.”⁹⁷

Mâverdî, bu örnekte yeryüzünün küre şeklinde olduğunu söyleyenlere red cevabı veren bir rivâyeti bizlere aktarmaktadır. Bu âyette geçen “medd/مد” (yayma) kelimesinin tarih içerisinde müfessirler tarafından nasıl anlaşıldığına şöyle kısaca bir göz atınca şunları gördük: Taberî buradaki yayma kelimesini “uzunluk ve genişlik bakımından bir yayma” olarak değerlendiriyor.⁹⁸ Dolayısıyla küre şekli hususunda herhangi bir tartışmaya yer vermiyor. Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö. 375/985) de bu âyeti tefsîr ederken kelimeyi “yaymak, düzenlemek” şeklinde anladığını belirtmektedir.⁹⁹ Râzî de tefsîrinde bu kelime üzerinde durmuştur. O, yerin küre şeklinde olduğunu kabul etmeyenler olduğunu söyleyip bunların görüşlerini sıraladıktan sonra kendi görüşünü: “Yeryüzünün küre şeklinde olduğu delillerle sâbittir. O halde bu hususta direnmek nasıl mümkün olur? Âyette ‘uzattı’ diyor ama, küre son derece büyük olduğundan, onun her bölgesi ve parçası dümdüz imiş gibi görünür. Bununla dümdüz arasındaki farkı ancak Allah bilir.” şeklinde açıklar¹⁰⁰. Merhum Elmalılı'nın da görüşü şu şekildedir: “İşte Allah, yeryüzünü bir ucundan bir ucu görünmeyecek şekilde genişletti, yaydı ve döşedi. Yerin meddi, çekilip uzatılması kavramı, hem göklerin çekilip ayrı bir özelliğe kavuşturulmasını, hem de yerin yapısındaki esnekliği ve çekilip genişlemeye müsait olan özelliğini anlatır. Ve bir yüzeyin basit ve pürüzsüz, yani yumurta gibi girintisiz çıkıntısız olması, onun yuvarlak ve kürevî olmasına engel değildir. Buradaki “çekip uzattı” ifadesinden onun dümdüz ve düzlem şeklinde bir yüzey olması gerektiği anlamı çıkarılmayacağı da unutulmamalıdır.”¹⁰¹

Bu açıklamalardan anladığımıza göre bu âyetin anlaşılması, yeryüzünün küre şeklinde olup olmaması yönüyle iki farklı görüş etrafında olmuştur. Mâverdî de kendi zamanına kadar olan görüşü bize aktarmıştır.

(وان لكم فى الأنعام لعبرة نسقيكم مما فى بطونه من بين فرث ودم لبنا خالصا للشاربين) -
“Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların

⁹⁷ Mâverdî, a.g.e., III, 92.

⁹⁸ Taberî, Tefsîr, XIII, 96.

⁹⁹ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (ö. 375/985), Bahru'l-Uiûm, (Thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, II, 182.

¹⁰⁰ Râzî, Tefsîr, XIX, 2-3; Krş. Tercüme, XIII, 383.

¹⁰¹ Yazır, Tefsîr, IV, 2951-2952; Krş. Sadeleştirme, V, 120.

karınlarındaki fıski ile kan arasından gelen, içenlerin boğazından kolayca geçen hâlis bir süt içiriyoruz.” (Nahl, 16/66) âyeti şu şekilde açıklanmıştır:

“Allah ‘içiriyoruz’ derken, hayvanların kamındaki içecekleri size ‘mübah kılıyoruz’ demek istiyor. Yani burada ‘mübah kılmak’ ‘içirmek’ ile tabir edilmiştir. Fıski ile kan arasından gelen hâlis süt hakkında iki şık vardır:

Birincisi: Fıski ve kandan ayrılmış süt kastedilmiştir.

İkincisi: Burada ‘hâlis süt’ kelimesi ile ‘beyaz süt’ kastedilmektedir.”¹⁰²

3- **“Rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci olarak gönderen O’dur. Biz, gökten tertemiz su indirdik.”** (Furkân, 25/48) âyetindeki rüzgârlar hakkında şöyle yorum yapmaktadır:

“Übeyy b. Ka’b’ın dediğine göre, Kur’an’daki bütün “رياح/riyâh” kelimeleri rahmeti anlatırken; bütün “ريح/rîh” kelimeleri azâbı anlatmak için kullanılmıştır.

Denildi ki: ‘Rüzgârlar’ kelimesi çoğuldur. Bununla güney, kuzey ve sabâ rüzgârları kastedilmiştir. Bu rüzgârlar tohum aşılama özelliindedirler, onun için rahmettir. Azâp ise tek bir rüzgârdır, o da batıdan gelen rüzgârdır ve tohum aşılama özelliği yoktur.”¹⁰³

4- **“O, hem göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi, hem de doğuların Rabbidir.”** (Saffât, 37/5) âyetindeki ‘doğular’ hakkında şu şekilde açıklamalar yer almaktadır:

“Bu konuda iki şık vardır:

Birincisi: Katâde’ye göre, 360 adet doğu, o kadar da batı vardır. Süddî de ‘güneş her gün bir doğudan doğar ve bir batıdan batar’ demiştir.

İkincisi: 180 adet doğu vardır. Güneş hergün bir doğudan doğar, sonra o doğunun sonuna varır. Bütün doğuları bu şekilde dolaşınca tekrar ilk doğuya sıra gelir. Bu görüşü Yahyâ b. Sellâm zikretmiştir. Âyette zikredilen doğulardan zaten batılar da anlaşıldığı için, ayrıca bahsedilmemiştir. Bu âyette sadece doğulara yer verilmiştir, çünkü doğu batıdan önce gelir.”¹⁰⁴

¹⁰² Mâverdî, a.g.e., V, 197.

¹⁰³ Mâverdî, a.g.e., IV, 148.

¹⁰⁴ Mâverdî, a.g.e., V, 37-38.

Müfessirler bu âyetteki “el-meşârik/المشارك” ‘doğular) kelimesi üzerinde değişik açıklamalar yapmışlardır. Taberî, doğulardan “kış ve yaz mevsimlerini” anlamış ve Süddî’den 360 adet doğu ve bir o kadar da batı olduğu rivâyetine yer vermiştir.¹⁰⁵ İlmî tefsîrin en büyük savunucularından Tantâvî Cevherî doğular kelimesini “Yani Allah güneşin doğduğu yerlerin Rabbidir. 365 adet doğu vardır. Şemsî senenin her bir günü için bir doğu vardır.” şeklinde açıklamaktadır.¹⁰⁶ Elmalılı farklı bir işârî bakış açısı getirmek ister ve buradaki doğulardan “...bütün manevî nurların doğuşları” için bir işaret olarak anlaşılmasını daha uygun bulur. Çünkü ona göre bir önceki âyette “Bir zikir okurlar.” (Saffât, 37/3) karînesi bunu akla getiriyor. Yine ona göre, zâhir ile bâtın, dış âlem ile iç âlem, objektif ile subjektif birleşmeden Hakk’ın birliği bilinemez.¹⁰⁷ Son olarak da Celâl Yıldırımın, diğer alimlerden daha fazla ilmî açıklamalarda bulunduğu ifadeler yer vermek istiyoruz: “Doğuların Rabbi terkîbine gelince: dünya batıdan doğuya doğru belli bir hızla hareket hâlinindedir. Kutuplardan geçmek üzere ekvatora dik olarak çizildiği düşünülen çembere ‘meridyen’ diyoruz. Ekvator ise, bir dairenin çevresi 360 derece olduğu için 360 parçaya bölünmüştür. Her meridyen arası dört dakikadır. Böylece dünya, kendi eksenini etrafında doğuya doğru dönerken her meridyene bir doğu sayılır. Zîrâ, her meridyen kendisinden bir sonraki meridyen itibarıyla dört dakika önce güneşi görmüş oluyor. Böylece Cenâb-ı Hakk doğuların Rabbidir, denilerek dikkatimiz yerküreye ve onun iki ayrı hareketine çekilmiştir.¹⁰⁸

E- Bâtınî Yorumlara Yer Verme

Mâverdî, âyetleri açıklarken o âyet hakkında yapılan Bâtınî yorumlara da yer vermektedir. Bâtınî yorumlar, bir anlamda tasavvufî-işârî yorumlara benzer gibi görünse de aslında ikisi farklı yorumlardır. Çünkü işârî tefsîr, bir yandan sezgisel manalar olmakla beraber yine de Kur’an’ın zâhiriyle bir uyum arz etmektedir. Ama bu Bâtınî manalar, tamamen âyetin anlatmak istediği mananın zıddını söylemek istiyor.

Zaten tarihte Bâtınîler olarak bilinen ve ehl-i sünnetten oldukça uzaklaşan bazı gruplar vardır. Bunlar Bâtıniyye, Karamita, Hurremiyye, Bâbekiyye, İsmâiliyye, Seb’iyye, Muhammira ve Ta’lîmiyye gibi isimlerle anılırlar. Özellikle Abbâsiler

¹⁰⁵ Taberî, *Tefsîr*, XXIII, 35.

¹⁰⁶ Şeyh Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Matba’atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1349/1930, XVII, 9.

¹⁰⁷ Yazır, *Tefsîr*, V, 4047; Krş. Sadeleştirme, VI, 430.

¹⁰⁸ Celâl Yıldırım, *İlmin İşığında Asrın Kur’an Tefsîri*, Anadolu Yayınları, İzmir, 1988, X, 5080.

zamanında, yani hicrî beşinci asırda faaliyet göstermeye başlamış ve İslâm memleketlerinde karışıklığa sebep olmuşlardır. Bunların iddialarına göre Kur'ân ve haberlerin zâhirlerinde Bâtînî manalar vardır. Bu manalar kabuğa nisbetle özdür. Bâtînî grupların iddialarına göre zahirî manalar, görünen şekliyle geri zekâlı cahiller tarafından apaçık manalar ve şekiller olarak vehm edilirler. Halbuki onlar akıllı ve zeki kimselerce belli gerçeklerin remiz/işaretlerinden ibarettir. Kim aklını gizli mana ve sırları araştırmakta kullanmaz, bâtın ve derin manalara dalmaktan kaçınır ve zahirî manalarla gaflete koşarak aklını işlemez hale getirirse şüphesiz o, günah ve ağır mesûliyet içindedir.¹⁰⁹

İşte tasavvufçularla Bâtînîler arasındaki fark da buradan kaynaklanmaktadır. Mutasavvıflar, sözlere zâhir mana yanında bir de bâtın mana veriyorlarsa da, zâhir manayı tamamen hükümsüz saymıyorlar ve şeriat için lüzumlu görüyorlar. Bâtın manada ısrar edenler zâhiri tamamıyla reddetmekte, hiçe saymakta ve her sözün arkasında başka manalar aramaktadırlar. Mutasavvıflar bâtın manayı kullanırken, zahirî manaya ters düşmemeye dikkat ederler.¹¹⁰ Bâtînî gruplar, Kur'ân ve Sünnet'in sadece bâtınını aramaya kendilerini zorladıkları için ortaya çok farklı ve sapık te'vîller çıkmaktadır. Örneğin: Cünüplük, sırrın ifşâsı hususunda sabırsızlık göstermek; gusûl ise böyle bir sabırsızlık gösteren kişiye ahdini yeniletmektir. Temizlik 'arınmak' demektir ve temizlenmek de imama bağlanmanın dışındaki bütün mezheplere inanmaktan temizlenmek demektir. Oruç 'sırrı tutmak', Kâbe Peygamber, bâb Alidir. Safâ Peygamber, Merve Ali'dir. Kâbe'yi yedi defa tavaf etmek, Muhammed'le birlikte yedi imamın tamamına kadar tavaftır. Beş vakit namaz, dört asıl ve imama delâlet eder. Sabah namazı Sâbık'a, öğle namazı Tâli'ye, ikinci namazı Esas'a, akşam namazı Nâtık'a, yatsı da imama delildir. Mucizeleri te'vîl ettiler. Sayılarla te'vîle çok daldılar. Dediler ki: Maddenin unsurları dörttür. Senenin mevsimleri dörttür. Bunlar da dört asıla delalet eder. Bu dört asıl iki ilâh olan Sâbık ile Tâli ve iki imam olan Nâtık ile Esas'tır.¹¹¹

"Hicrî beşinci asırda bir taraftan Fâtımî Devleti ile siyasî iktidarları, diğer taraftan Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) tarafından kurulan terörist teşkilâtın faaliyetleri ile İslâm aleminin her tarafında, bilhassa Abbâsî hudutları içinde sünî halk üzerinde

¹⁰⁹ Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid et-Tûsî el-Gazâlî (ö. 505/1111), *Fedâihu'l-Bâtıniyye el-Mustazhiri*, (Trc. Avni İlhan "Bâtınlığın İç Yüzü"), Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 1-11; Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1992, V, 190-194; Ahmet Ateş, "Bâtıniyye", *İslâm Ansiklopedisi*, Maârif Basımevi, II, 339-342.

¹¹⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, s. 11-12.

¹¹¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 35-43; Ahmet Ateş, *a.g.m.*, II, 339-342.

baskılarını artıran Bâtınîlerin¹¹² –kimi zaman kasden- tahrîf ve zâyîata uğramış bazı fikirlerine Mâverdî'nin eserinde yer verdiğini görüyoruz. Tam da Mâverdî'nin yaşadığı asır içinde yoğunluğunu kazanan bu fikirlerin, araştırmasını yaptığımız tefsîrde yer alması ona bir eksiklik kazandırmaz, bilâkis yer almasaydı bir eksiklik olurdu diye düşünüyoruz. Zaten Mâverdî tasavvufî manaları içeren rivâyetlere yer verirken bu rivâyetler hakkında hiçbir yorum yapmamıştır. Ama Bâtınî manaları içeren, yani, maksada muhâlif yorumlar ihtiva eden rivâyetlere yer verdiği her defasında, bu yorumun yanlışlığını bir şekilde bildirmiştir. Dolayısıyla Bâtınî yorumları okuyucunun farketmesi kolaylaşmaktadır. Aşağıda bunlara birkaç örnek vermek istiyoruz:

1- (ولقد خلقنا فوقكم سبع طرائق وما كنا عن الخلق غافلين) “Andolsun biz, sizin üstünüzde yedi yol yarattık. Biz yaratmaktan habersiz değiliz.” (Mü'minûn, 23/17) âyetini açıklarken şu şekildeki yorumlara yer vermektedir:

“Kapalı manaları derinlemesine inceleyenlerin bazıları bu ‘yedi yol’u şu şekilde yorumlamışlardır: Yedi yol, kişinin kendisi ile Rabbi arasındaki yedi engeldir. Birinci engel kişinin kalbidir, ikincisi cismidir, üçüncüsü nefsidir, dördüncüsü aklıdır, beşincisi ilmidir, altıncısı irâdesidir, yedincisi dilemesidir. Eğer işlerini doğru yaparsa engelleri aşar, yanlış yaparsa bunlar ona engel olur. Bu uzak bir yorumdur.”¹¹³

Müellifin, sona eklediği cümleden anlaşılıyor ki böyle bir yorumu beğenmemiş, zâhir manaya uygun bulmamıştır.

2- (وهو الذي مرج البحرين هذا عذب فرات وهذا ملح أجاج وجعل بينهما برزخا وحجرا محجورا) “Birinin suyu tatlı ve susuzluğu giderici, diğersinin tuzlu ve acı iki denizi salıveren ve aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O'dur.” (Furkân, 25/53) âyetinin tefsîrinin sonunda şu bilgilere yer verilmektedir:

“Kapalı manalarda derinlemesine inceleme yapanların bazıları bu âyeti şu şekilde yorumlamışlardır:

Allah'ın iki denizi yayması; ‘iyilerin kalpleri’,

Tatlı olan; ‘iyilik saçanlar’,

¹¹² Gazâlî, a.g.e., s. X.

¹¹³ Mâverdî, a.g.e., IV, 49.

Tuzlu ve acı olanlar ise; 'günahkârların, günah işleyen kalpleridir'. Bu yorum da doğrudan oldukça uzaktır."¹¹⁴

3- (رب المشرقين ورب المغربين) "İki doğunun Rabbi ve iki Bâtının Rabbi."
(Rahmân, 55/17) âyetini açıklarken şu şekilde bir rivâyete de yer vermektedir:

"Bu konuda üç şık vardır:

Birincisi: İbn Abbâs'a göre iki doğu, güneşin kış ve yaz mevsimlerindeki doğusu; iki batı da, güneşin yine aynı mevsimlerdeki batısıdır.

İkincisi: İki doğu, güneşin ve ayın doğusu; iki batı da yine güneş ve ayın batısıdır.

Üçüncüsü: İki doğu, fecir ve güneş; iki batı da güneş ve gece karanlığıdır.
Sehl b. Abdullah bu konuyu daha da karmaşık hâle getirerek şu te'vîli yaptı:
İki doğu, kalbin ve dilin doğusu; iki batı da yine kalbin ve dilin batısıdır."¹¹⁵

Burada da Mâverdî, kapalı kıldı anlamına gelen "ağmada/أغمض" ifâdesini kullanıyor ve mananın kim tarafından, ne şekilde daha da kapalı bir hâle getirildiğini isim vererek belirtmiş ve böyle bir yorumu tasvîp etmediğini ortaya koymuştur.

IV- KENDİ GÖRÜŞÜNÜ BELİRTMESİ

A- Âyetin Maksadını Bildirme

Mâverdî, bazı âyetleri açıklarken o âyetten murâd-ı ilâhînin ne olabileceği konusunu özellikle belirtmektedir. Bunun için genelde "ve'l-mürâdû.../ والمراد...", "ve fi'l-mürâdi hünâ.../ وفي المراد هنا..." gibi ifâdeleri kullanmaktadır.

Mâverdî'nin bu tür açıklamalarıyla ilgili birkaç örneği aşağıda sunuyoruz:

1- (ثم جعلتك على شريعة من الأمر فاتبعها ولا تتبع أهواء الذين لا يعلمون) "Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine uyma." (Câsiye, 45/18) âyetinden murâdın ne olduğu şu şekilde bildirilmektedir:

¹¹⁴ Mâverdî, a.g.e., IV, 151.

¹¹⁵ Mâverdî, a.g.e., V, 429.

"Bu âyetin anlamı 'Seni dinde bir yol sahibi yaptık' demektir. Çünkü şeriat aslında 'suya giden yol' demektir. Bu âyetteki şeriatın murâdın ne olduğu konusunda dört görüş vardır:

Birincisi: İbn Zeyd'e göre, 'din' demektir. Çünkü o kurtuluş için bir yoldur.

İkincisi: Katâde'ye göre, 'farzlar, cezâlar, emir ve yasaklar' demektir. Çünkü o dîne giden bir yoldur.

Üçüncüsü: Mukâtil'e göre, 'delil' demektir. Çünkü o doğruya çıkan bir yoldur.

Dördüncüsü: Kelbî'ye göre, 'sünnet' demektir. Çünkü Nebî (s.a.s.) de kendisinden önceki peygamberlerin yolunu izliyordu."¹¹⁶

2- (...ولا تلمزوا أنفسكم ولا تنابزوا بالألقاب...) "**...Kendi kendinizi ayıplamayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın...**" (Hucurât, 49/11) âyetindeki murâdın ne olduğu konusunda aşağıdaki görüşlere yer verilmiştir:

"Kendi kendinizi ayıplamaktan murâdın ne olduğu hususunda üç şık vardır:

Birincisi: İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde ve Sa'îd b. Cübeyr'e göre, 'birbirinizi incitmeyin' demektir.

İkincisi: Hasan el-Basrî'ye göre, 'birbirinizi terk etmeyin' demektir

Üçüncüsü: Dahhâk'e göre, 'birbirinizi lânetlemeyin' demektir."¹¹⁷

3- (للطاغين مآباً) "**(Cehennem) azgınlığın barınağıdır.**" (Nebe', 78/22) âyetindeki murâd-ı ilâhî hakkında şu bilgiler yer almaktadır:

"Azgınlardan murâd; küfretmek sûretiyle dîninde azgınlık eden, zulmetmek sûretiyle de dünyasında azgınlık eden demektir."¹¹⁸

B- Kendi Fikrini Söyleme

Mâverdî, tefsîrinde bütün âyetler hakkında olmasa da bir çok âyet hakkında kendi görüşlerini ortaya koymaktadır. Bunu yaparken; önce bütün rivâyetleri zikreder, rivâyetlerin en sonuna kendi görüşünü ekler. Kendi görüşünü belirtirken daha çok şu tarzda ifâdeler ile cümlelere başlamaktadır:

¹¹⁶ Mâverdî, a.g.e., V, 264.

¹¹⁷ Mâverdî, a.g.e., V, 332.

¹¹⁸ Mâverdî, a.g.e., VI, 186.

ويحتمل ثالثا...	(Üçüncü ihtimal daha var ki, ...)
ويحتمل خامسا...	(Beşinci ihtimal daha var ki, ...)
ووجدت فيها وجها ثالثا...	(Ben bu konuda üçüncü bir görüş buldum...)
وقد ذكرنا فيه احتمالا...	(Biz, bu konuda önceden bir ihtimal zikretmiştik...)
ويحتمل عندي تلويلا رابعا...	(Bana göre bu konuda dördüncü bir ihtimal daha var...)
ويحتمل عندي وجها آخر...	(Bana göre bu konuda bir şık daha var...)
ويحتمل عندي وجهين...	(Bana göre bu konuda iki şık var...)

Biz, bu konudaki ömekleri verirken önce rivâyetleri, sonuna eklenmiş olarak da Mâverdî'nin görüşlerinden bir kaçını aşağıda sunuyoruz:

1- (...أنه من عمل منكم سوءا بجهالة ثم تاب من بعده وأصلح فأنه غفور رحيم) “...Gerçek şu ki: Sizden kim, bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tövbe edip de kendini ıslâh ederse, bilsin ki Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.” (En’âm, 6/54) âyetinde geçmekte olan ‘cehâlet’ hakkında kendi görüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu âyetteki cehâlet kelimesi hakkında iki yorum vardır:

Birincisi: Hasan el-Basrî, Mücâhid ve Dahhâk’e göre, ‘hata’ demektir.

İkincisi: Zeccâc’a göre, ‘yaptığı işin sonunun kötü olacağını bilmemek’ demektir.

Burada üçüncü bir te’vîl ihtimâli daha vardır: Buradaki cehâlet, ‘kişinin sû-i te’vîller sayesinde şüphelere düşmesi’ demektir.”¹¹⁹

2- (...يخرج الحي من الميت ومخرج الميت من الحي نلکم الله فأنى تأفکون) “...Allah ölüden diriyi çıkararak, diriden de ölüyü çıkarandır. İşte Allah budur. O halde (haktan) nasıl dönersiniz!” (En’âm, 6/95) âyeti hakkında kendi görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır:

“Bu âyet hakkında üç yorum vardır:

Birincisi: Süddî’ye göre, Allah ölü taneden canlı başağı, ölü tohumdan canlı hurmayı çıkarır. Canlıdan ölüne çıkarılması ile de; canlı başaktan ölü taneyi, canlı hurmadan ölü tohumu çıkarmayı kastediyor.

İkincisi: İbn Abbâs’a göre, Allah menîden insan; insandan da menî çıkarır.

¹¹⁹ Mâverdî, a.g.e., II, 120.

Üçüncüsü: Hasan el-Basrî'ye göre Allah, kâfirden mü'min; mü'minden de kâfir çıkarır.

Biz de bu âyet hakkında bir ihtimâl daha zikrediyoruz: Allah aptal güçsüz kimseden zeki güçlü kimseyi çıkarır; güçlü zeki kimseden de aptal güçsüz kimseyi çıkarır.¹²⁰

3- (وكل شيء عنده بمقدار) "...O'nun (Allah'ın) katında herşey ölçü ile dir." (Ra'd, 13/8) âyeti hakkındaki görüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

"Bu konuda iki şık vardır:

Birincisi: Katâde'ye göre rızık ve ecel hakkındaki herşeyin ölçü ile olması kastedilmektedir.

İkincisi: Dahhâk'e göre rahimlerin gebe kaldığı herşeyin ölçü ile olması kastedilmektedir.

Bu konunun bir ihtimâli daha vardır: Allah'ın katındaki sevap ve cezâ, kişinin itâ'at ve günah ölçüsüne göredir.¹²¹

4- (ومن الناس من يعبد الله على حرف...) "İnsanlardan kimi Allah'a yalnız bir yönden kulluk eder..." (Hac, 22/11) âyeti hakkında kendi görüşünü şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Bu konuda üç yorum vardır:

Birincisi: Mücâhid'e göre, Allah burada, acelecilikle yapılan kulluğu kastediyor. Çünkü böyle yapan kişi, îman ile küfür arasında inhirâftadır.

İkincisi: İbn Kâmil'e göre, bir şart üzere yapılan kulluğu kastediyor.

Üçüncüsü: Ali b. İsa'ya göre, ibadetteki zayıflığı kastediyor.

Bu konuda bana göre dördüncü bir yorum daha vardır: Bir şeyin bir yönü 'onun bir kısmıdır'. Sanki insan Allah'a diliyle ibâdet ediyor, ama kalbiyle O'na isyan ediyor.¹²²

¹²⁰ Mâverdî, a.g.e., II, 147.

¹²¹ Mâverdî, a.g.e., III, 97.

¹²² Mâverdî, a.g.e., IV, 10.

5- (نلك ومن يعظم شعائر الله فآتها من تقوى القلوب) “Durum öyledir. Her kim Allah’ın hükümlerine saygı gösterirse, şüphesiz bu, kalplerin takvâsındandır.” (Hac, 22/32) âyeti hakkındaki kendi görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

“Süddî ve Kelbî’ye göre kalplerin ihlâslı olmaları kastedilmiştir.

Bana göre bu konunun başka bir şıkka daha ihtimâli vardır:

Allah burada mükâfatları kastetmiştir.”¹²³

C- Soru-Cevap Metodu İle Açıklama

Mâverdî kendi görüşünü açıklarken yer yer sorular sorar. Bu sorular, okuyucunun aklına gelebilecek muhtemel sorulardır. Müellif, kendisini okuyucunun yerine koyarak akla gelebilecek bir takım soruları, konuya açıklık kazandırmak bakımından sorar ve cevaplar. Bu tür üslup aynı zamanda esere akıcılık kazandırması bakımından da bir güzellik katmaktadır:

(وما من دابة فى الأرض ولا طائر يطير بجناحيه إلا أمم أمثالكم ما فرطنا فى الكتاب من شىء ثم إلى ربهم - يحشرون) “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihâyet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecektir.” (En’âm, 6/38) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

“ ‘Madem ki hayvanlar mükellef değiller, o halde bunlar neden kıyâmet günü diriltilecekler?’ diye bir soru sorulsa şu şekilde cevap verilir: Teklîf, öldükten sonra dirilmenin illeti değildir. Çünkü çocuklar ve deliler de dünyada mükellef olmadıkları halde kıyâmette diriltilecekler. Allah, hayvanları dünyada iken acı ve zulüm görmeleri sebebiyle hak ettikleri karşılığı almaları için diriltecektir. Sonra dilerse onları tekrar toprak yapacak, dilerse de insanların binerek veya görerek faydalanacakları cennet hayvanları olmalarını sağlayacaktır.”¹²⁴

Mâverdî yukarıdaki son comlede, hayvanların bir kısmının toprak olup, bir kısmının da cennette kendilerinden istifade edilmek üzere hayatiyetlerini devam ettirebileceklerini dile getirmektedir. Mâverdî’nin, bu ifadeleri hangi kaynaktan aldığı belli olmadığına göre bu cümle Mâverdî’nin kendisine aittir. Ama tefsînin ilerleyen bölümlerinde (إنا أنذرتكم عذاباً قريباً يوم ينظر المرء ما قدمت يداه ويقول الكافر يا ليتنى كنت تراباً) “Biz yakın bir azap ile sizi uyardık. O gün kişi önceden yaptıklarına bakacak ve

¹²³ Mâverdî, a.g.e., IV, 23.

¹²⁴ Mâverdî, a.g.e., II, 112-113.

inkârcı kişi: “Keşke toprak olsaydım.” diyecektir.” (Nebe’, 78/40) âyetini tefsir ederken Mücâhid’e dayandırılan bir rivâyete yer verilmektedir. Bu rivâyete göre Yüce Rabbimiz cennet ve cehennem söz konusu olmaksızın, haşrolunan bütün hayvanlara toprak olmalarını emredecek ve işte o esnada kâfir pişmanlık ifade eden sözleri sarfedecektir.¹²⁵ Ebû Hureyre’nin bir rivâyetinde de **“Haklar sahiplerine verilecektir. Şöyle ki, boynuzsuz koyunun boynuzlu koyundan kısıası alınacaktır.”**¹²⁶ dendiği de göz önünde bulundurulduğunda eldeki mevcut bilgilerin, Mâverdî’nin sahip olduğu görüşün aksine bütün hayvanların toprak olacaklarına işaret ettiği ortadadır.

2- (فذلبيها بغرور...) “Böylece (İblis) o ikisini bir hile ile aldattı...” (A’râf, 7/22) âyetini şu şekilde açıklamaktadır:

“Eğer ‘Adem ile Havvâ yasak ağacın meyvesini, günah olduğunu bile bile mi yediler?’ diye bir soru sorulsa, şu şekilde cevap verilir: Hayır bilmediler. Çünkü onların, bunun günah olduğunu bile bile o ağaca yaklaşmaları büyük günahlardan olur. Halbuki peygamberler büyük günahlardan korunmuşlardır. Ancak, Adem ile Havvâ bir şüphe ile o yasak ağaca yaklaşmış ve şeytan da onları bir hile ile aldatmış olabilir.”¹²⁷

3- (فإذا نقر في الناقور * فذلك يومئذ يوم عسير) “O Sûra üfürüldüğü gün var ya, o gerçekten zorlu bir gündür.” (Müddesir, 73/8-9) âyetini açıklarken “en-nâkûr/الناقور” kelimesi hakkında şu şekilde soru-cevap metodunu kullanmaktadır:

“Bu konuda iki yorum vardır:

Birincisi: İbn Abbâs’a göre; bu kelime ‘sûra üfürmek’ demektir. Birinci veya ikinci üfürme olup olmadığı konusunda farklı görüşler vardır.

İkincisi: Bu kelime İbn Kâmil’in anlattığına göre; ‘hesap için çağrıldıklarında insanların kalbinin titremesi’ demektir.”¹²⁸

¹²⁵ Mâverdî, a.g.e., VI, 190.

¹²⁶ عن أبي هريرة أن رسول الله (ص) قال: لتؤذن الحقوق الي أهلها حتي يقاد للشات الجلاء من الشات لقرناء
Tirmizî, es-Sünen, V, 614, Kitâbû Sıfatî'l-Kiyâme, nu: 1420. Bu hadîs Ebû Zerr ve Abdullah b. Üneys tarafından da rivâyet edilmiştir. Ebû Hureyre’nin hadîsi hasen-sahîhtir.

¹²⁷ Mâverdî, a.g.e., II, 211.

¹²⁸ Mâverdî, a.g.e., VI, 138.

SONUÇ

İslâm âleminde siyasî istikrarsızlıkların dorukta olduğu hicrî dördüncü/milâdî onuncu asrın son yarısı ile beşinci/milâdî onbirinci asrın ilk yarısında yaşayan Mâverdî, çok iyi yetiştirmiş bir ilim adamıdır. Bunda hiç şüphesiz zengin kütüphanelerin, ruh ve fikir dünyasındaki ilerlemelerle, yöneticilerin yanındaki avantajlı konumunun katkısı büyük olmuştur. Sultanlara ve halifelere yakın olmuş, ama bu yakınlık onun doğru bildiğini söyleme cesaretine engel olmamıştır. Dolayısıyla, kendinden her istenen fetvâyı onaylamamış ve ricâl-i devlete yakınlığını kaybetme pahasına da olsa akıl ve irâdesini kimselerin eline bırakmamıştır. Yetiştirdiği talebeler ve ortaya koyduğu eserleriyle ilim dünyasına katkısı gerçekten büyük olmuştur.

Mâverdî, döneminin problemlerine sessiz kalmamış bazen bir ilim-fikir adamı, bazen bir elçi-diplomat, bazen de bir siyâsî teorisyen olarak gayret göstermiş, çözümler üretmiştir. O, üstün gayretleri sayesinde en büyük pâyelerden olan ve o güne kadar hiçbir kimseye verilmemiş “Akdâl-Kudât/Başyargıç” ünvanıyla onurlandırılmıştır. Onun devletçi tutumunu eleştirenlerin başında özellikle çağımızın araştırmacılarından Hamilton Gibb gelmektedir. Mâverdî, ona göre *“olaylara en iyi yüzü giydiren”, “Abbâsî hâmişî”, “koyu bir Abbâsî taraftarı”* dır.

Mâverdî, dönemindeki siyâsî çalkantılar ve fikrî cereyânlardan hiç şüphesiz ki etkilenmiştir. Bunu, tefsîrinde ve diğer eserlerinde de görmek mümkündür. Ondan övgü dolu sözlerle bahsedenler olduğu gibi; onun fikir yapısında bâtil düşüncelerin bulunduğunu söyleyenler de olmuştur. Biz de yaptığımız çalışmada Mâverdî'nin mu'tezilî fikirlere zaman zaman yer verdiğini, hatta onları tercîh ettiğini gördük. Fakat bunların sayısı oldukça azdır. Mâverdî, özellikle “Kader” konusunda Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimserken, meselâ “Halku'l-Kur'ân” konusunda da Ehl-i Sünnet'in görüşlerini desteklemiştir. Mâverdî'den tam iki asır sonra yaşayan İbn Salâh (ö. 643/1245), onun mu'tezilî fikirleri tercîh ettiğini söyleyerek kendinden sonrakilerin ilk kaynağı olmuş, ama bu konuda yalnızca bir iki örnek ortaya koyabilmiştir. İbn Salâh, Mâverdî'nin, ortaya çıktığı takdirde insanların onun tefsîrinden yüz çevirecekleri endişesiyle bu mezhebe bağlılığını gizlediğini iddia etmiş, hatta bu yüzden tefsîrinin ilim erbâbı olmayanlar tarafından okunmaması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Bize göre Mâverdî mutlak Mu'tezile ekolüne mensup değildir. O, çoğunlukla benimsediği Ehl-i Sünnet akâidi mensûbudur. Kaldı

ki o bir mu'tezilî olsa da, bu durum onun ilmini bizim gözümüzde küçültmez, ona büyüklüğünden bir şey kaybettirmez. Onun tefsirinde bâtinî, müşebbihî, işârî veya mu'tezilî fikirlere yer verilmesindeki maksadın, bütün bilgileri kayıt altına almak olduğunu düşünüyor ve tarihî malzeme sunması bakımından da oldukça verimli bir uygulama olarak görüyoruz.

Mâverdî, kendinden önceki ulemânın fikirlerinden çok iyi istifâde etmiş, onların görüşlerini eserinde toplamaya özen göstermiştir. Burada bir noktayı hemen belirtmemiz yerinde olacaktır. Mâverdî'nin, rivâyetleri toplayıcı konumundaki tefsirinde hangi görüşün hangi kaynak eserden alındığı hiç belirtilmemiştir. Bu yüzden tefsirin kaynaklarının tespiti titiz araştırmalar gerektirmektedir. Onun tefsiri, halef ve selef ulemâsının görüşlerini öğrenmek isteyenler için iyi bir başvuru eseridir. İşte bu yüzden ki, kendinden sonraki birçok âlimin de en önemli kaynağı olmuştur. Özellikle İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200) *Zâdü'l-Mesîr*'inde, Kurtubî (ö. 671/1272) *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*'ında en-Nüket ve'l-Uyûn'dan faydalanarak yüzlerce defa alıntı yapmışlardır. Hatta kısaca el-'Izz diye bilinen 'Izzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Selîmî'nin (ö. 660/1261) yazdığı tefsirin tamamen en-Nüket'in özeti mâhiyetinde olduğunu görmekteyiz. Daha sonraları Şevkânî (ö. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr*'inde, Âlûsî *Rûhu'l-Meânî* adlı meşhûr eserinde Mâverdî'nin tefsirinden bir hayli faydalanmışlardır. Mâverdî'nin tefsiri, bu sahada araştırma yapan hemen herkesin dikkatini çekmiş, ama eser sadece İstanbul, Irak ve Fas'taki kütüphanelerde yazma halinde bulunduğundan dolayı, kendisinden istifâde etmek de araştırmacılar için bir o kadar güçlüklerle bağlı olmuştur. Eser ilk olarak 1982'de Kuveyt'te, on sene sonra da Beyrut'ta yapılan baskılarıyla gün yüzüne çıkarılmış ve ilgililerin kaynağı olmaya devam etmiştir.

Mâverdî, "en-Nüket ve'l-Uyûn" adlı tefsirine bir mukaddime ile başlamış ve tefsirdeki metodunun ne olacağını burada anlatmıştır. Mukaddime aynı zamanda Mâverdî'nin bir takım tefsir usûlü bilgilerine yer verdiği bölümdür. Burada konular "fasıl" başlıkları ile birbirinden ayrılmıştır. Fasıllarda Kur'ân'ın isimleri, sûrelerin sınıflandırılması, yedi harf konusu, sûre ve âyet kelimelerinin anlamları, i'câzü'l-Kur'ân, i'râb, re'y-tefekkür-ictihâd, tefsirin sınıflandırılması, kelimelerin şer'î-örfi-hakîkî manaları ve isti'âze konularına değinilmiştir. Müellif bu konuları uzun uzadıya işlemiş ve varsa itirazlarını dile getirmiştir. Mukaddime, Mâverdî'nin bir rivâyet tefsircisi olmakla beraber, aynı zamanda re'y ve ictihâda çok önem veren bir âlim olduğunu göstermesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.

Mâverdî rivâyetler arasında yeterince seçici davranmamış, hemen hemen bilinen bütün görüşlere yer vermiştir. O, rivâyetleri yalnızca sıralayıp bırakarak sadece bir haber aktarıcı olmamış, aynı zamanda **“Bu yanlıştır.”** diyerek yer yer rivâyetleri değerlendirmiştir. Rivâyetler arasından tercih ettiği görüşü de **“Bu daha doğrudur.”** cümlesiyle belirtirken; bunlara ilâve olarak söylemek istedikleri varsa onları da **“Şöyle bir ihtimal daha var ki...”** sözüyle söylemiştir. Mâverdî, zikrettiği rivâyetlerin sahibini belirtmeye özen göstermiş fakat, sözün sahibini hiçbir şekilde söylemediği veya **“Bazıları şöyle dedi.”** ifâdesiyle zikrettiği rivâyetler de olmuştur.

Mâverdî, Kur’ân’ın Kur’ân’la ve Kur’ân’ın Sünnet’le yapılan ve ulemâ arasında en makbûl tefsîr şekli olarak kabul edilen metoda geniş şekilde yer vermiştir. Tefsîr etmekte olduğu âyetin daha iyi anlaşılması için kırâatlere yer vermiş, farklı okunuşların manaya tesirleri üzerinde durmuştur. Âyetin anlaşılması için başka âyetlerin yardımına ihtiyaç varsa onları yeri geldikçe belirtmiştir.

Mâverdî, tefsîrinin tamamında yüzlerce hadîse yer vermiştir. Fakat biz çalışmamızda bunların tamamını değil de bir kısmını zikrettiğimiz için Mâverdî’nin hadîşçiliği hakkında fazlaca değerlendirme yapmamakla beraber sahîh ve hasen hadîslerin yanı sıra zayıf hadîslere de yer verdiğini söylemek istiyoruz. Zayıf hadîsler daha çok kıssaların açıklanması, sûrelerin fazîletlerinin belirtilmesi gibi yerlerde kullanılmıştır. Mâverdî’nin aynı zamanda bir hadîs hocası olduğunu da göz önünde tutarsak, bu konunun ayrıca ele alınması gereken bir çalışmanın içeriğini oluşturacak kadar geniş olduğunu belirtmeliyiz.

Mâverdî tefsîrinde sahâbe sözleriyle tefsîr metodunu düzenli bir şekilde uygulamış; özellikle ilk dört halîfe ve sahâbenin meşhûrlarından İbn Mes’ûd (ö. 32/652), Zeyd b. Sâbit (ö. 54/674), Hz. Aişe (ö. 57/677), Ebû Hureyre (ö. 58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687), Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi zevâtın sözlerine yer vermiştir. Müellifimiz, en-Nüket ve’l-Uyûn’da tabiîn alimlerinin görüşlerine sahâbelerin görüşlerinden daha fazla yer vermektedir. O kadar ki, hangi tabiîn ulemasının hangi âyet hakkında ne düşündüğünü öğrenmek istediğimizde bu tefsîre bakmamız bizi büyük ölçüde tatmîn edebilecektir.

Tefsîrde, âyetlerin daha iyi ve doğru olarak anlaşılabilmesi için nüzûl sebeplerine başvurulmuştur. Tefsîrin hiçbir yerinde bu konu başlıca ele alınarak incelenmiş değildir. Yani bu konu hakkında Mâverdî’nin neler düşündüğünü anlama imkânından mahrûm bulunmaktayız. Bununla beraber, âyetleri tefsîr ederken bazen

bir âyet için bir sebep, bazen birden fazla sebep zikredilmiş ama her âyet için mutlaka sebep-i nüzûl bulma zorlamasına gidilmemiştir. Mâverdî bazı durumlarda, önce âyeti açıklamış, sonra nüzûl sebebini zikretmiş; bazı durumlarda da tersini yapmıştır.

Neshi kabul eden Mâverdî, yeri geldikçe nâsîh-mensûhu bildirmiştir. O, mensûh âyetler konusunda biraz ihtiyatsızca davranan ve sayılarını yüzlere çıkarıncaya kadar olmasa da bir hayli âyetin mensûh olduğunu iddia etmiş veya mensûh olduklarına dair rivâyetleri tefsîrine almıştır. Mâverdî'nin nâsîh-mensûha dâir rivâyet ve açıklamalarına baktığımızda -kendisi açıkça belirtmese de- bizde, bir âyetin ancak yine bir âyetle neshini kabul ettiği kanaati hâsıl olmuştur. Çünkü o, hadîslerle neshi hiç göstermemiştir.

Mâverdî, kendisi aynı zamanda bir İslam hukukçusu da olduğundan dolayı ahkâm âyetlerini daha geniş bir şekilde açıklamıştır. Bu âyetleri açıklarken konuyla ilgili rivâyetleri sıraladığında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) hariç bütün mezheb imamlarının görüşlerine yer vermiştir. Bir Şâfiî fıkıhçısı olduğundan olsa gerek, rivâyetlerin en başına İmam Şâfiî'nin (ö. 201/820) görüşlerini almıştır. Bu görüşlerin içinden mutlaka kendi mezhebinin görüşünü savunmak zorunluluğunu hissetmemiştir. Ahmed b. Hanbel'in fikhî görüşlerinin en-Nüket'in dışında kalmasındaki sebep; Mâverdî'nin onu fıkıh sahasında değil de hadîs sahasında bir otorite olarak görmesi olabilir.

Mâverdî, tefsîrinde kelâmî konulara da yeterince değinmiştir. Mâverdî ve tefsîri hakkında olumsuz söz sarfedenler daha ziyâde onun kelâmî görüşlerinden dolayı böyle davranmaktadırlar. Çünkü Mâverdî bazen mu'tezilî fikirlere yer vermiş ve onları Ehl-i Sünnet'in görüşlerinden ayırt etmemiştir. Kelâma dair "**A'lâmü'n-Nübüvve**" adında bir eser de yazan Mâverdî, akla ve hür irâdeye çok önem vermiş olduğundan, bazılarınca aşırı akılcı ve Mu'tezile mezhebi mensûbu addedilmiştir. Tefsîrinde daha çok Allah'ın sıfatları, tevhîd, kitaplar, nübüvvet, melekler, cinler, îman-amel, kader, halku'l-kur'ân, cennet cehennem gibi kelâmî konuları işlemiş ve bunları açıklarken i'tikâdî mezhepler arasında ayırım yapmaksızın bilinen bütün görüşlere yer vermeye gayret göstermiştir.

Mâverdî, tefsîrinde kıssalar ve Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanındaki bazı olayların anlatımında ve yer-şahıs-topluluk isimlerinin açıklanmasında isrâiliyyâta da yer vermiştir. Bazen de bilinmesinde dînî, dünyevî ya da uhrevî hiçbir fayda ve

sorumluluk gerektirmeyen rivâyetlere yer vermiştir. Hz. Nûh'un gemisinin ebâtları, dâbbenin özellikleri gibi konular bunlardan sadece ikisidir. Kur'ân'ın bir hidâyet rehberi ve îman kaynağı olduğu düşünülduğünde böyle bir Kitâb'ın açıklanmasında çok detay sayılabilecek rivâyet ve açıklamaların gereksiz olduğu ortadadır. Ama Mâverdî, eserinde bu tür bilgilere yer vermektedir.

Mâverdî, tefsîrinde az sayıda tasavvufî ve batınî görüşlere yer vermiştir. Dolayısıyla en-Nüket ne bir tasavvufî tefsîrdir, ne de İbn Salâh'ın iddia ettiği gibi ehl-i bâtılın görüşleriyle ehl-i Sünnet'in görüşleri birbirine karışmıştır. Çünkü Mâverdî, tasavvufçuların görüşlerini zikrettikten sonra herhangi bir açıklama veya uyarı yapma gereği duymamış ama, maksada ters düşen batınî yorumlardan sonra mutlaka **"Bu, yanlıştır."** ve **"Bu, doğrudan uzaktır."** gibi ifâdeler kullanarak doğru ile yanlışın ayırt edilmesinde okuyucuya yardımcı olmuştur.

Eserde lügatçilerden oldukça iyi faydalandığı da ince lügavî açıklamalardan anlaşılmaktadır. Mâverdî, tefsîri yapılan kelimenin doğru anlaşılması için müterâdif, takdîm-te'hîr, gramer, etimolojik tahlîl, kelimeler arasında kıyas, aynı kelimenin diğer âyetlerdeki kullanımı, kelimenin aslının hangi dilden gelmiş olabileceği gibi araştırmalar sonucunda en doğru anlamı vermeye çalışmıştır. Kelime açıklamalarında dikkat çeken en önemli unsurlardan birisi de Mâverdî'nin, eserin tümünde şiirlerden çokça şâhid getirmiş olmasıdır. Şiirlerin sahipleri bazen belirtilmiş, bazen de belirtilmeden **"Şâir şöyle dedi."** İfadesinden sonra ilgili beyite yer verilmiştir. Aynı zamanda edebiyatçı olan müellifin İslâm öncesi ve İslâmî dönem şiirine vâkîf olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak; Mâverdî, sınırları aşmayan te'vîlden hiç çekinmeyen, rivâyet tefsîrcisi olmakla beraber dirâyet metodunu da savunan ve uygulayan bir müfessirdir. En eski rivâyet tefsîrlerinden sayılan fakat, gerek hakkında beslenen bazı olumsuz düşünceler ve gerekse daha yakın zamana kadar matbû' bir eser olmayışı gibi nedenlerden dolayı kendisinden yeterince istifâde edilemeyen en-Nüket ve'l-Uyûn'un ülkemizde tahkîkli bir tercümesinin yapılarak Türkçe'ye kazandırılmasını ümîd ediyoruz.

KAYNAKLAR

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd,

-el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

ADAM, Hüdâverdi,

-“Nübüvvete Dâir İki Mesele: Nebî İle Resûl Arasındaki Fark ve Kadının Peygamberliği Sorunu”, Sakarya Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, sayı: 1, s.57-106, Sakarya, 1996.

AHMED İBN HANBEL (ö. 241/855),

-Müsnedü Ahmed İbn Hanbel, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1982.

AKHTAR, Qazi Ahmad Mian,

-“Al-Mâwardî: A Sketch Of His Life And Works”, Islamic Culture, Sayı: 3, c. 18, Temmuz 1944.

el-ÂLÛSİ, Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmûd (ö. 1270/1853),

-Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'r'l-Mesânî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

AMMÂRA, Muhammed,

-Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu, (Trc. Vahdettin İnce), Ekin Yayınları, İstanbul, 1998.

ÂSİM EFENDİ, Seyyid Ahmed (ö. 1235/1819),

-Kâmûs Tercümesi, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1305/1887.

ATEŞ, Ahmet,

-“Batıniyye”, İslâm Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, II, İstanbul, 1988.

-“en-Nâbiğa ez-Zübyânî”, İslâm Ansiklopedisi, Maârif Basımevi, IX. İstanbul, 1964,

ATEŞ, Süleyman,

-Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1988-1991.

AYDEMİR, Abdullah (ö. 1412/1991)

-Tefsirde İsrâiliyyât, Beyân Yayınları, İstanbul, 1992.

AYDINLI, Abdullah,

-Hadis İstılahları Sözlüğü, Timaş Yayınları, İstanbul, 1987.

el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö. 473/1080),

-Târîhu Bağdâd, Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, ts.

el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir,

-Usûlü'd-Dîn, İstanbul, 1346/1928.

el-BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn (ö. 458/1065),

-Şü'âbü'l-İmân, (Thk. Ebû Hâcer M. es-Sa'îd b. Besyûnî Zeğlûl), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

BİLMEN, Ömer Nasûhî (ö. 1391/1971),

-Hukûk-i İslâmiyye ve İstılahât-ı Fıkhıyye Kâmûsu, Serdar Yayınevi, İstanbul, ts.

-Tabakâtü'l-Müfessirîn, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960,

-Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ts.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870),

-Sahîhu'l-Buhârî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

BUHL, Ferdinand,

-“Millet”, İslâm Ansiklopedisi, Maârif Basımevi, VIII, İstanbul, 1960.

BROCKELMANN, Carl,

-“Mâverdî”, İslâm Ansiklopedisi, Maârif Basımevi, VII, İstanbul, 1957.

CERRAHOĞLU, İsmail,

-Tefsir Tarihi, Fecr Yayınevi, I-II, Ankara, 1996.

-Tefsir Usûlü, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1988.

CEVHERÎ, Şeyh Tantâvî,

-el-Cevâhir fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm, Matbaatü Mustafâ el-Bâb el-Halebî, Mısır, 1930.

CEVDET, Bergamalı Ahmed (ö. 1339/1926),

-Tefsîr Usûlü ve Tarihi, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1926.
(Sadeleştiren: Mustafa Özel, İstanbul, 2002),

el-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec (ö. 597/1200),

-el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, Dâru Sâdır, Beyrut, 1940.

el-CÛRCÂNÎ, Şerîf Ali b. Muhammed,

-Kitâbü't-Ta'rifât, yrs., ts.

ÇAĞRICI, Mustafa,

-“Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, X,
İstanbul, 1994,

ed-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd (ö. 444/1054),

-el-Muknî, (Thk. M. Sadık Kamhâvî), Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye,
Kahire, 1978.

ed-DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer (ö. 385/995),

-Sünenü Dârekutnî, (Thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî), Dâru'l-Mehâsin
li't-Tabâa, Medine, 1966.

**ed-DÂRİMÎ, Ebû Muh. Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl b. Behrâm
(ö. 255/869),**

-Sünenü'd-Dârimî, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Dimeşk, 1930.

ed-DÂVÛDÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Hâfız (ö. 954/1547)

-Tabakâtü'l-Müfessirîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

DUMLU, Ömer,

-Kur'an'da Bazı Kavramlara Bakış, Anadolu Yayınları, İzmir, 1999.

-Kur'an-ı Kerim'de Ma'ruf ve Münker “İyiliği Emredip, Kötülüğe Mani Olmak,
Ravza Yayınları, İstanbul, 1994.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888),

-Sünenü Ebî Dâvûd, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

ERKAL, Mehmet,

-“Ahkâmü’s-Sultâniyye”, Diyânet İslâm Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, I, 1988.

ERTURHAN, Sabri,

-Mâverdi Ve “el-Hâvi’l-Kebîr” Adlı Eseri, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, Sivas, 1999.

el-EZDÎ, Ebû Bekr Muhammed el-Hasen el-Basrî (ö. 321/933),

-Kitâbü Cemherati’l-Lüga, Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat, 1926.

el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980),

-Tehzîbü’l-Lüga, (Thk. İbrahim el-İbyârî), Kâhire, 1967.

el-EZHERÎ, Hâlid b. Abdillâh,

-Şerhu’t-Tasrîh alâ’t-Tavzîh li-Elfiye, Matbaatü’l-Ezher, Mısır, 1810.

el-FÂRİSÎ, Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed (ö. 377/987),

-el-Hucce fi Kirâati’s-Seb’a (Thk. Ali Necdî Nâsîf, Abdülfettah Şiblî, Abdülhalîm en-Neccâr), el-Hey’etü’l-Mısriyye, Mısır, 1973.

FAZLURRAHMÂN (ö. 1409/1988),

-Ana Konularıyla Kur’ân, (Trc. Alpaslan Açıkgenç), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1993.

el-FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822),

-Meâni’l-Kur’ân, Âlemü’l-Kütüb, Beyrût, 1980.

el-GAZÂLÎ, Muhammed b. Muhammed Ebû Hâmid et-Tûsî (ö. 505/1111),

-Fedâihu’l-Bâtıniyye el-Mustazhirî, (Trc. Avni İlhan: Bâtınlığın İç Yüzü), Ankara, 1993.

GİBB, Hamilton A.R.,

-Studies On The Civiliation Of Islam, Princeton, New Jersey, 1982, (İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Çev. Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Durmaz, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991).

GOLDZİHER, Ignaz (ö. 1340/1921),

-İslam Tefsir Ekolleri, (Kritik: Abdülhalim en-Neccar, Trc. Ve Notlandıran: Mustafa İslamoğlu), Denge Yayınları, İstanbul, 1997.

GÖLCÜK, Şerafeddin,

-Ehl-i Sünnet Akâidi (Pezdevî, ö. 493/1109 Usûlü'd-Dîn), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1980.

-Kelâm Tarihi, Esra Yayınları, Konya, 1992.

GÜNER, Ahmed,

-Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplânına Bir Bakış (I) (Yayınlanmamış Makâle),

-Mâverdî'nin Hilâfet Kuramının Tarihsel Arkaplânına Bir Bakış (II) (Yayınlanmamış Makâle).

el-HÂKİM en-NİSÂBÜRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 405/1015),

-el-Müstedrek 'alâ's-Sahîhayn, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Beyrut, ts.

el-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1228),

-Mu'cemü'l-Üdebâ, Dâru'l-Ehıbbâ, Beyrut, ts.

-Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut, 1957.

HAVÂS, Abdülvahhâb,

-el-Mudârebe li'l-Mâverdî, Kâhire, 1989.

el-HEYSEMÎ, Nüreddîn Ali b. Ebî Bekr (ö. 807/1404),

-Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid, Dâru'l-Küttâb, Beyrut, 1967.

el-'İZZ, 'İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm es-Selîmî (ö. 660/1261),

-İhtisâru'n-Nüket li'l-Mâverdî (Thk. Vehîbî Abdullâh b. İbrâhîm b. Abdillâh), Beyrut, 1996.

İBN CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdirrahmân b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1200),

-Zâdü'l-Mesîr (Thk. Muhammed b. Abdirrahmân), Kitâbü'l-Fikr, Beyrut, 1987.

İBNÜ'L-ESİR, İzzüddîn Ebû Hasan Ali b. Ebî Bekr Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî (ö. 630/1232),

-el-Kâmil fi't-Târîh, Dâru Sâdır, Beyrut, 1966, (İslâm Tarihi, Trc. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul, 1989).

İBN HACER, Şihâbüddîn Ebî'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448),

-Lisânü'l-Mîzân, Şirketü Alâiddîn, Beyrut, 1971.

İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 681/1282),

-Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân, (Thk. İhsân Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.

İBN İSHÂK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 150/767),

-Sîretü İbn İshâk (Thk. Muhammed Hamîdullah), Konya, 1981.

İBN KESİR, İsmâil b. Ömer ed-Dımeşkî Ebû'l-Fidâ (ö. 774/1372),

-el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, ts.

-Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm, (Thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ- Muhammed Ahmed Aşûr-Abdülazîz Ganîm), Kahraman Yayınları, İstanbul, 1992.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/886),

-Sünenü İbn Mâce, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-İfrikî el-Mısırî (ö. 711/1311)

-Lisânü'l-Arab, Dâru Sâdır-Dâru Beyrût, Beyrut, 1956.

İBN SALÂH, Takiyyüddîn Ebû Amr Osman İbn Abdirrahîm (ö. 643/1345),

-Tabakâtü'l-Fukahâi'ş-Şâfiyye, (Thk. Muhyiddîn Ali Necîb), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1992.

İLHAN, Avni,

- "Bâtiniyye", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, V, İstanbul, 1992.

İLHAN, Mehmet,

-Hz. Muhammed'in Son Peygamber Oluşuna Dair Kelâmî Deliller,
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1998.

el-İSFEHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb (ö. 502/1108),

-el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an, (Thk. M. Seyyid Kislânî), Dâru'lMa'rûf, Beyrut.,
ts.

KÂDÎ ABDÜLCABBÂR, Ebû'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed (ö. 415/1024),

-el-Usûlü'l-Hamse, (Thk. Faysal Bedir Avn), Matbûâtü Câmîati'l-Kuveyt,
Kuveyt, 1998.

-Şerhu'l-Usûli'l-Hamse, (Thk. Abdülkerim Osman), Kahire, 1965.

el-KAYSÎ, Mekkî b. Tâlib (ö. 437/1045),

-el-Înâbe an Meâni'l-Kur'an (Thk. Dr. İzzet Hasan), Dimeşk, 1960.

KAZANCI, A. Lütfi,

-Peygamberler Tarihi, Feza Yayıncılık, İstanbul, 1997.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ,

-Mu'cemü'l-Müellifin, Mektebetü'l-Arabiyye, Dimeşk, 1959.

KOÇYİĞİT, Talat,

-Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar, T.D.V. Yayınları, Ankara,
1988.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1272),

-el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an, Mısır, 1967.

el-MÂVERDÎ, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebî'l-Hasan (ö. 450/1058)

-el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velâyâtü'd-Dîniyye, (Thk. M. Muhyî Hilâl es-Serhân), Mektebetü't-Tefikiyye, yrs., 1978.

-el-Ahkâmü's-Sultâniyye, (Çev. Ali Şafak: İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukûku),
Bedir Yayınevi, İstanbul, 1976,

-A'lâmü'n-Nübüvve, (Thk. M. Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987,

- Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn, (Thk. Muhammed Sabbâh), Menşûrâtü Dâr-i Mektebe, Beyrut, 1987.
- Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn, (Çev. Ömer Faruk Ergin), Elif Matbaası, Ankara, ts.,
- Edebü'l-Kâdi, (Thk. M. Muhyî Hilâl es-Serhân), Matbaatü'l-Âni, Bağdat, 1972.
- el-Hâvî'l-Kebîr, (Thk. Ali M. Muavviz-Adil Ahmed Abdülmevcûd), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1994,
- Nasîhatü'l-Mülûk, (Thk. Fuâd Abdülmun'im Ahmed), Müessesetü Şebâb, İskenderiyye, 1988,
- Nasîhatü'l-Mülûk, (Trc. Mustafa Sarıbyık: Siyâset Sanatı), Kırkambar Yayınları, İstanbul, 2000.
- en-Nüket ve'l-Uyûn, (Thk. Seyyid Abdülmaksûd b. Abdirrahîm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1992,
- Teshîlü'n-Nazar ve Ta'cîlü'z-Zafer (Thk. M. Muhyî Hilâl es-Serhân), Dâru'n-Nedhati'l-Arabiyye, Beyrut, 1981,
- et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'l-Âdâbi's-Siyâsiyye, (Thk. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), Müessesetü Şebâb, İskenderiye, ts.,
- el-Vezâra/Edebü'l-Vezîr, (Thk. M. Süleyman Dâvud-Fuâd Abdülmün'im Ahmed), yrs., 1976.

MUSTAFA, İbrahim,

- el-Mu'cemü'l-Vasît, Dâru'l-Kütübî'l-Arabiyye, Tahran, ts.

MÜFİD, Şeyh (ö. 413/ 1022),

- Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtârât, (Thk. Şeyh Fadlullah ez-Zencânî), Tebrîz, 1943.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/865),

- Sahîhu Müslim, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

en-NESÂÎ, Ebû Abdirahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 309/915),

- Sünenü'n-Nesâî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

ÖZEK, Ali, (Heyet),

- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, T. D. V. Yayınları, Ankara, 1993.

er-RÂZÎ, Fahrüddîn (ö. 606/1209),

-Tefsîru'l-Kebîr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahran, ts, (Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb, Trc. Suat Yıldırım ve Arkadaşları, Akçağ Yayınları, Ankara, 1991).

SAYI, Ali,

-Firavn, Hâmân ve Kârûn Karşısında Hz. Musa, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.
-"Halku'l-Kur'an Meselesi ve Tefsir Hareketi Açısından Değerlendirilmesi Üzerine", D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, VI, İzmir, 1989.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed İbn Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166),

-el-Ensâb, (Thk. Abdullah Amr el-Berdevî), Müessesâtü'l-Kütübî's-Sekafiyye, Beyrut, 1988.

es-SEMERKANDÎ, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (Ebû'l-Leys) (ö. 375/985),

-Bahru'l-Ulûm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, (Tefsîru'l-Kur'an, Trc. Mehmet Karadeniz, Sezgin Neşriyat, İstanbul, 1995).

es-SUBHÎ, Ahmed Mahmud,

-Fî İlmî'l-Kelâm Dirâsetün Felsefiyye, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985.

es-SUYÛTÎ, Celâlüddîn b. Ebî Bekr (ö. 911/1505),

-el-Câmi'ul-Kebîr fî Ehâdisi'l-Beşîrîn-Nezîr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

es-SÛBKÎ, Tâcüddîn Ebî Nasr Abdilvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî (ö. 771/1369),

-Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ, (Thk. Muhammed et-Tarâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Halû), Matba'atü İsâ el-Bâb el-Halebî, 1967.

ŞEYH MÛFÎD, Muhammed b. Nu'mân,

-Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhibi'l-Muhtârât, (Thk. Şeyh Fadlullah ez-Zencânî), Tebrîz, 1363/1943.

eş-ŞİRÂZÎ, Ebû İshâk,

-Tabakâtü'l-Fukahâ/Tabakâtü's-Şâfi'iyye, (Thk. el-Miss-Halîl), Beyrut, ts.

et-TABERÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/970),

-el-Mu'cemü'l-Kebîr, (Thk. Hamdi Abdülmecîd es-Selefi), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, yrs., ts.

et-TABERÎ, Muhammed İbn Cerîr (ö. 310/922),

-Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an, Mısır, 1954.

-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru Süveydân, Beyrut, ts.

TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed b. Mustafa,

-Miftâhu's-Se'âde ve Misbâhu's-Siyâde, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/892),

-Sünenü't-Tirmizî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

TOPRAK, Süleyman-GÖLCÜK, Şerafeddin,

-Kelâm, Tekin Kitabevi, Konya, 1991.

TÜCCAR, Zülfikar,

- "Cerîr b. Atiyye", Diyânet İslâm Ansiklopedis, T.D.V. Yayınları, VII, İstanbul, 1993.

TÜMER, Günay,

- "Din", Diyânet İslâm Ansiklopedisi, T.D.V. Yayınları, IX, İstanbul, 1994.

UNAT, Fâik Reşit,

-Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.

YAZIR, Elmalılı Muhammed (ö. 1361/1942),

-Hak Dîni Kur'an Dili, Diyânet İşleri Reisiği, İstanbul, 1935, (Sadeleştirme, Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam ve Arkadaşları, Azim Dağıtım, İstanbul, ts).

YILDIRIM, Celâl,

-İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri, Anadolu Yayınları, İzmir, 1989.

ZEBÎDÎ, Seyyid Muhammed Murtezâ (ö. 1205/1790),

-Tâcu'l-Arûs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1888.

ez-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 784/1347),

-Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ (Thk. Şuayb el-Amâvut), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988.

ez-ZEHEBÎ, Hâfız,

-el-'Iber fî Ahbâri Men Ğaber, (Thk. Fuâd Seyyid Emîn), et-Türâsü'l-Arabiyye, Kuveyt, 1961.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn (ö. 1397/1976),

-el-A'lâm Kâmûsü Terâcim, Beyrut, 1969.

ez-ZÜBYÂNÎ, Ebû Akrah Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu'âviye en-Nâbiġa (ö. 604 ?),

-Dîvân, (Şerh.: Ömer Fâruk Tabbâ'), Dâru'l-Kalem, Beyrut, ts.

